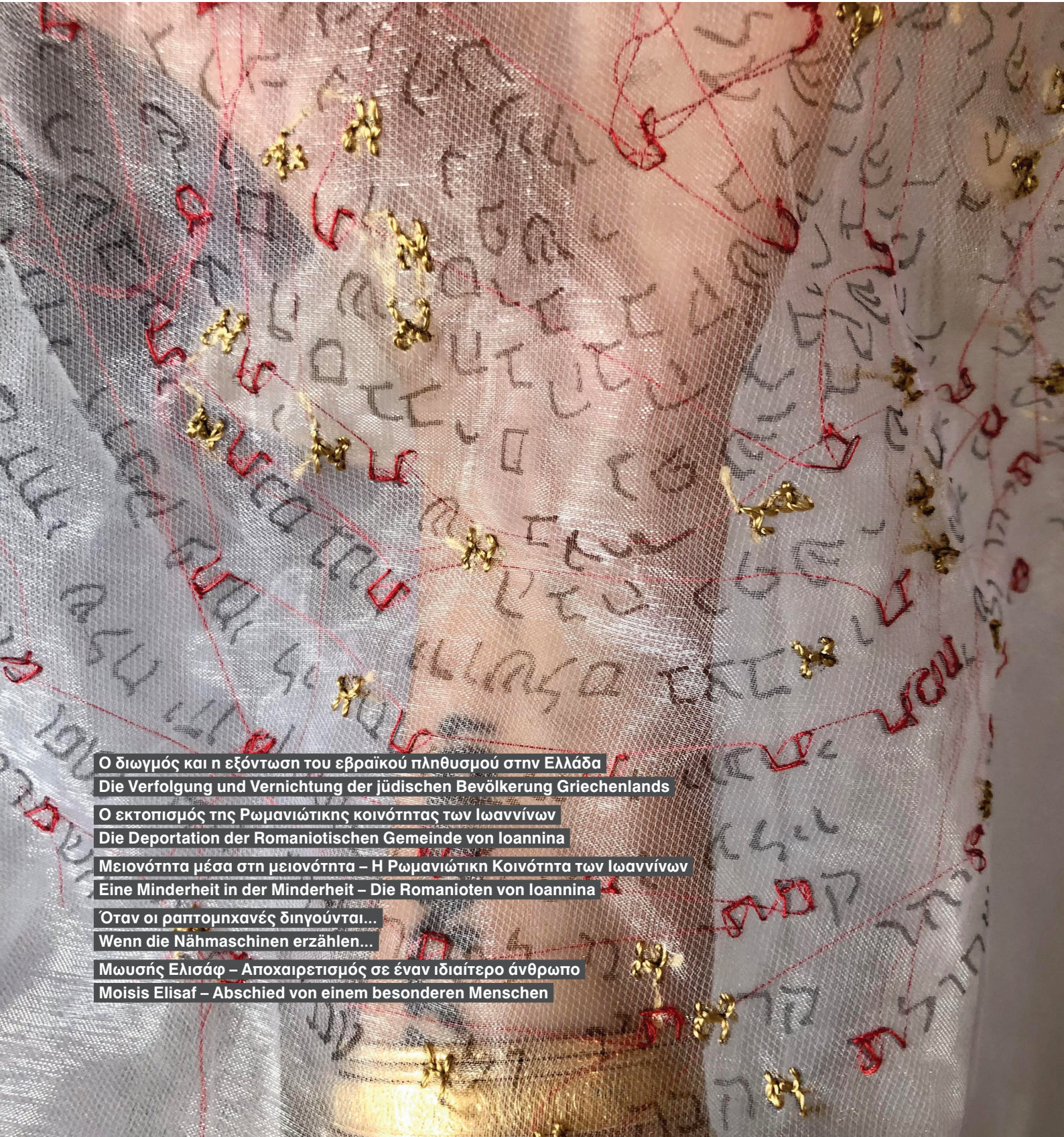


ΑΦΙΕΡΩΜΑ / IN ERINNERUNG AN

Ο εκτοπισμός και η καταστροφή της ρωμανιώτικης κοινότητας των Ιωαννίνων Die Deportation und Vernichtung der romaniotisch-jüdischen Gemeinde von Ioannina



Ο διωγμός και η εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα
Die Verfolgung und Vernichtung der jüdischen Bevölkerung Griechenlands

Ο εκτοπισμός της Ρωμανιώτικης κοινότητας των Ιωαννίνων
Die Deportation der Romaniotischen Gemeinde von Ioannina

Μειονότητα μέσα στη μειονότητα – Η Ρωμανιώτικη Κοινότητα των Ιωαννίνων
Eine Minderheit in der Minderheit – Die Romanioten von Ioannina

Όταν οι ραπτομηχανές διηγούνται...
Wenn die Nähmaschinen erzählen...

Μωυσής Ελισάφ – Αποχαιρετισμός σε έναν ιδιαίτερο άνθρωπο
Moisis Elisaf – Abschied von einem besonderen Menschen



Φωτογραφία εξωφύλλου: "Lilit", Adi Liraz, 2023.
Περισσότερα έργα της καλλιτέχνιδας στις σελίδες 60-75.
Weitere Werke der Künstlerin auf den Seiten 60-75.

Σημείωμα της σύνταξης

Αγαπητές αναγνώστριες και αγαπητοί αναγνώστες,

Αυτό το τεύχος είναι αφιερωμένο στους «Ρωμανιώτες» των Ιωαννίνων, μια από τις παλιότερες εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας και όλης της Ευρώπης. Πριν από 80 χρόνια, στις 25 Μαρτίου 1944, η ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων εκτοπίστηκε από τους Γερμανούς στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου, όπου οι περισσότεροι δολοφονήθηκαν. Η ιστορία αυτής της κοινότητας είναι σχεδόν άγνωστη στη Γερμανία, στην Ελλάδα εξερευνάται τα τελευταία χρόνια με επιστημονικές έρευνες και ντοκιμαντέρ.

Κάποιος στρατιώτης ενός γερμανικού λόχου προπαγάνδας αποτύπωσε τον εκτοπισμό στα Ιωάννινα σε 19 φωτογραφίες. Αυτό που κάνει αυτές τις φωτογραφίες ξεχωριστές δεν είναι μόνο η σπανιότητα τους, αλλά και το γεγονός ότι έχουν παρακινήσει σειρά από ανθρώπους – επιζήσαντες και συγγενείς θυμάτων, μάρτυρες και ιστορικούς ερευνητές – από τα Ιωάννινα, τη Νέα Υόρκη και το Ισραήλ, να προσπαθήσουν, για αρκετά χρόνια, να αναγνωρίσουν τα απεικονιζόμενα θύματα του εκτοπισμού. Με αυτό το συλλογικό εγχείρημα αντιστάθηκαν στην ολοκληρωτική εξάλειψη του εβραϊκού λαού που επεδίωξαν οι Ναζί με τη φυσική εξόντωση και την λήθη των ονομάτων και του πολιτισμού των θυμάτων. Αισθανόμαστε ευγνωμοσύνη για την δουλειά που έκαναν. Για αυτό θέτουμε τους εκτοπισμένους, που οι Ναζί υποβίβασαν σε αριθμούς, με το όνομά τους – αναπόσπαστο μέρος της πολιτισμικής τους ταυτότητας – στο επίκεντρο αυτού του τεύχους.

Το χρονικό του εκτοπισμού συμπληρώνει στην πρώτη ενότητα η εξιστόρηση των διώξεων και του εκτοπισμού των Ρωμανιωτών και των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων κατά τη διάρκεια της κατοχής στην Ελλάδα. Σε αυτό το πλαίσιο θα εξετάσουμε το ερώτημα γιατί οι ανθρώπινες απώλειες των τριών μεγαλύτερων εβραϊκών κοινοτήτων στη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα και την Αθήνα διαφέρουν τόσο πολύ. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με μια σύντομη αναφορά στο ζήτημα των αποζημιώσεων για τα θύματα των ναζιστικών διώξεων στην Ελλάδα καθώς και στο ζήτημα της νομικής αντιμετώπισης και τιμωρίας των υπεύθυνων για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στην Ελλάδα.

Editorial

Liebe Leserinnen und Leser,

das vorliegende Heft ist den "Romanioten" von Ioannina gewidmet, einer der ältesten jüdischen Gemeinden Griechenlands und Europas. Vor 80 Jahren, am 25. März 1944, wurde diese Gemeinde nach Auschwitz-Birkenau deportiert und dort größtenteils ermordet. Die Geschichte dieser Gemeinde ist in Deutschland kaum bekannt, in Griechenland wird sie in den letzten Jahren in Forschung und Dokumentarfilmen erkundet.

Die Deportation in Ioannina hat ein Soldat einer deutschen Propagandakompanie auf 19 Fotografien festgehalten. Was diese Fotografien besonders macht, ist ihr Seltenheitswert und dass sie eine Reihe von Menschen – Überlebende, Angehörige, Zeitzeugen, Geschichtsforscher – aus Ioannina, Athen, New York und Israel angestochen haben, sich mehrere Jahre lang um die Identifizierung der abgelichteten Deportationsopfer zu bemühen. Ihnen gelang es, etwa 65 abgelichtete Opfer zu identifizieren. Mit dieser kollektiven Arbeit leisteten sie Widerstand gegen die totale Auslöschung des jüdischen Volkes, die die Nazis durch die physische Vernichtung und das Vergessen der Namen und der Kultur der Opfer erreichen wollten. An diese Arbeit knüpfen wir in Dankbarkeit an. Deshalb stellen wir die deportierten Opfer, die von den Nazis zu Zahlen herabgewürdigt wurden, mit ihren Namen – einem unverzichtbaren Teil ihrer kulturellen Identität – in den Mittelpunkt dieses Heftes.

Die Chronik der Deportation wird ergänzt durch die Darstellung der Vorgeschichte der Verfolgung der Romanioten und der anderen jüdischen Gemeinden während der Besetzung Griechenlands. Dabei wird der Frage nachgegangen, wieso die menschlichen Verluste der drei größten jüdischen Gemeinden in Thessaloniki, Ioannina und Athen so verschieden hoch sind. Den Abschluss des ersten Teils bilden knappe Darstellungen zur Frage der materiellen Entschädigung Griechenlands und zur juristischen Aufarbeitung der von Deutschen in Griechenland begangenen Kriegsverbrechen und Verbrechen gegen die Menschlichkeit.

Die Artikel und das Interview im zweiten Teil des Hef

Τα άρθρα και η συνέντευξη στη δεύτερη ενότητα πραγματεύονται θέματα της ζωής των Ρωμανιωτών των Ιωαννίνων τότε και τώρα:

► Ο *Andreas Poltermann* (Βερολίνο) αφηγείται την ιστορία των Ελλήνων Ρωμανιωτών ως την ιστορία μιας μειονότητας μέσα σε μια μειονότητα.

► Σε μια συνέντευξη, ο *Ηλίας Νεγρίν* (Αθήνα), γιος επιζώντων, αφηγείται τις αναμνήσεις από τους γονείς του, οι οποίες ρίχνουν φως στις δύσκολες συνθήκες επιβίωσης των λιγοστών Εβραίων που επέστρεψαν στα Ιωάννινα.

► Η καλλιτέχνης *Adi Liraz* (Βερολίνο, Ιωάννινα) αφηγείται την αναζήτηση της ρωμανιώτικης-εβραϊκής της ταυτότητας και τις ιστορίες που της διηγούνται οι σκουριασμένες ραπτομηχανές στη συναγωγή των Ιωαννίνων για τις ρωμανιώτισσες γυναίκες και προγόνισσές της.

► Ο *Αλέκος Ράπτης* (Ιωάννινα) παρουσιάζει έγγραφα που δείχνουν πώς οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους από κοινού με δημόσιες υπηρεσίες και κερδοσκόπους λεηλάτησαν τις εβραϊκές περιουσίες στα Γιάννενα.

► Ο *Andreas Poltermann* παρουσιάζει τον γνωστό Ρωμανιώτη ποιητή και διανοούμενο Γιώργη Ελιγιά από τα Γιάννενα και τις δύσκολες σχέσεις που είχε με την κοινότητά του.

► Τέλος, η *Όλγα Δρόσου* (Βερολίνο) και ο *Ιωάννης Στυλιανίδης* (Θεσσαλονίκη/Χαϊδελβέργη) επιχειρούν μια αποτίμηση της εντυπωσιακής προσωπικότητας του Μωυσή Ελισάφ, του πρώτου Εβραίου δημάρχου των Ιωαννίνων και όλης της Ελλάδας, τον οποίο συνάντησαν λίγους μήνες πριν τον θάνατό του.

Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλους και όλες που συνέβαλαν σε αυτό το τεύχος. Οι ευχαριστίες μας απευθύνονται πρωτίστως στους συγγραφείς των άρθρων και ιδιαίτερα στην *Adi Liraz*, η οποία μας παραχώρησε φωτογραφίες από το καλλιτεχνικό της έργο. Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε τη Ματθίλδη Καράσσο-Καββασιάδη, τη σεφαραδίτισσα φίλη μας από τη Θεσσαλονίκη, και τον Πάνο Βαδαλούκα από τα Ιωάννινα, που επιμελήθηκαν με κριτική ματιά τα κείμενα και τις μεταφράσεις, καθώς και τη Βίβιαν Γιούρη για τον γραφιστικό σχεδιασμό του τεύχους.

Το τεύχος αυτό αποτελεί μέρος ενός πρότζεκτ των συλλόγων «Εξάντας Βερολίνου» και «Respekt für Griechenland», το οποίο χρηματοδότησε το Κρατικό Κέντρο Πολιτικής Παιδείας του Βερολίνου και το συνέδεσε με ενδιαφέρον. Υπεύθυνοι για τη σύνταξη αυτού του τεύχους είναι ο Δρ. *Andreas Poltermann* και η *Όλγα Δρόσου*.

Σας ευχόμαστε μια ενδιαφέρουσα ανάγνωση.

tes befassen sich mit Fragen des Lebens der Romanioten Ioanninas damals und heute:

► *Andreas Poltermann* (Berlin) erzählt die Geschichte der griechischen Romanioten als Geschichte einer Minderheit in der Minderheit.

► In einem Interview erzählt *Ilias Negrin* (Athen), Sohn der KZ-Überlebenden Nina Negrin, von der außerordentlich schwierigen Situation der wenigen Juden und Jüdinnen bei ihrer Rückkehr nach Ioannina.

► Die Künstlerin *Adi Liraz* (Berlin, Ioannina) erzählt von ihrer Suche nach ihrer romaniotisch-jüdischen Identität und von den Geschichten, die ihr die verrosteten Nähmaschinen hinter der Synagoge über die romaniotischen Frauen und Vorfahrinnen erzählen.

► *Alekos Raptis* (Ioannina) präsentiert Dokumente, aus denen hervorgeht, wie die Deutschen und ihre Kollaborateure gemeinsam mit Behörden und Profiteuren jüdisches Vermögen in Ioannina geplündert und unter sich verteilt haben.

► *Andreas Poltermann* stellt den bekannten romaniotischen Dichter und Intellektuellen aus Ioannina, Josef Eliya, und seine konfliktreiche Beziehung zu seiner Gemeinde vor.

► Abschließend wollen *Olga Drossou* (Berlin) und *Ioannis Stylianidis* (Thessaloniki/Heidelberg) die beeindruckende Persönlichkeit von Moisis Elisaf würdigen, des ersten jüdischen Bürgermeisters Ioanninas und ganz Griechenlands, dem sie wenige Monate vor seinem Tod begegnet sind.

Wir möchten schließlich allen herzlich danken, die zu diesem Heft beigetragen haben. Unser Dank gilt in erster Linie den Autorinnen und Autoren der Artikel und *Adi Liraz*, die uns Fotos von ihrer künstlerischen Arbeit zur Verfügung gestellt hat. Ferner danken wir *Matilda Carasso-Kavvasiadis*, unserer sephardischen Freundin aus Thessaloniki und *Panos Vadaloukas* aus Ioannina, die mit kritischem Blick die Texte und Übersetzungen lektoriert haben, sowie *Vivian Juri* für die grafische Gestaltung des Heftes.

Dieses Heft ist Teil eines Projekts von *Exantas Berlin e.V.* und *Respekt für Griechenland e.V.*, das die Berliner Landeszentrale für Politische Bildung gefördert und mit Interesse begleitet hat.

Die redaktionelle Verantwortung für dieses Heft liegt bei, *Dr. Andreas Poltermann* und *Olga Drossou*.

Wir wünschen Ihnen eine interessante Lektüre.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / INHALT

Ενότητα / Teil I

Η κατοχή της Ελλάδας από τους Γερμανούς και τους συμμάχους τους
Die Besetzung Griechenlands durch die Deutschen und ihre Verbündeten 4

Ο διωγμός και η εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα
Die Verfolgung und Vernichtung der jüdischen Bevölkerung Griechenlands 6

Οι σεφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης – υπόθεση χωρίς εθνική σημασία /
Die sephardischen Juden von Saloniki – keine Frage von nationaler Bedeutung

Οι Εβραίοι στην Αθήνα – Αντίσταση χωρίς ψευδαισθήσεις /
Die Juden in Athen – Widerstand ohne Illusionen

Οι Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων – Ψευδαίσθηση της ασφάλειας /
Die Romaniotischen Juden von Ioannina – Illusion der Sicherheit

Ο εκτοπισμός της Ρωμανιώτικης Κοινότητας των Ιωαννίνων
Die Deportation der Romaniotischen Gemeinde von Ioannina 16

Μετά το Ολοκαύτωμα – Αποζημιώσεις, Χρέη και Ενοχή
Nach dem Holocaust – Entschädigungen, Schulden und Schuld 38

Ενότητα / Teil II

Μειονότητα μέσα στη μειονότητα – Η Ρωμανιώτικη Κοινότητα των Ιωαννίνων
Eine Minderheit in der Minderheit – Die Romanioten von Ioannina – Andreas Poltermann . 42

Όταν οι ραπτομηχανές διηγούνται...
Wenn die Nähmaschinen erzählen... – *Adi Liraz* 60

Αναμνήσεις του Ηλία Νεγρίν – Συνέντευξη
Erinnerungen von *Ilias Negrin* – Interview 76

Δωσιλογισμός και λεηλασία των περιουσιών των Γιαννιωτών Εβραίων – Αλέκος Ράπτης
Kollaboration und Plünderung des Vermögens der Juden von Ioannina – *Alekos Raptis* .. 79

Γιώργη Ελιγιά – Ρωμανιώτης ποιητής και «αποστάτης»
Josef Eliya – Romaniotischer Dichter und “Dissident” – *Andreas Poltermann* 87

Μωυσής Ελισάφ – Αποχαιρετισμός σε έναν ιδιαίτερο άνθρωπο –
Όλγα Δρόσου, Γιάννης Στυλιανίδης
Moisis Elisaf – Abschied von einem besonderen Menschen –
Olga Drossou, Ioannis Stylianidis 91

Η κατοχή της Ελλάδας από τους Γερμανούς και τους συμμάχους τους

Τον Οκτώβριο του 1940, η φασιστική Ιταλία, σύμμαχος της Γερμανίας, επιτέθηκε στην Ελλάδα από τα αλβανικά σύνορα. Στόχος του Ιταλού δικτάτορα Μουσολίνι ήταν να ενσωματώσει τμήματα της Ελλάδας σε μια νέα «Ρωμαιο Αυτοκρατορία» που οραματιζόταν. Ο ελληνικός στρατός απέκρουσε την επίθεση και απώθησε τους αριθμητικά και οπτικά υπέρτερους Ιταλούς. Η νίκη επί των Ιταλών καταγράφεται στην ελληνική ιστορία ως το «Έπος του 1940».

Για να αποτρέψουν την ήττα του Ιταλού συμμάχου, η γερμανική Βέρμαχτ και τα SS επιτέθηκαν στην Ελλάδα από τη Βουλγαρία στις 6 Απριλίου 1941. Η αντίσταση του εξαντλημένου ελληνικού στρατού κατέρρευσε μετά από λίγες ημέρες και η Ελλάδα συνθηκολόγησε στις 23 Απριλίου 1941.

Η ηττημένη Ελλάδα διαιρέθηκε σε τρεις ζώνες κατοχής: Η μεγαλύτερη ζώνη που περιελάμβανε την «Παλιά Ελλάδα» (ελληνική επικράτεια πριν από το 1912) και την Ήπειρο (ελληνική επικράτεια μετά το 1913) ελεγχόταν από τους Ιταλούς, ενώ η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη από τους Βουλγάρους. Οι Γερμανοί κράτησαν υπό τον έλεγχο τους μόνο μια μικρή ζώνη, που περιελάμβανε στρατηγικά μέρη, όπως τη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη, τα σύνορα με την Τουρκία καθώς και ορισμένα λιμάνια και νησιά. Μετά την καθαίρεση του Μουσολίνι και την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943, ο ιταλικός στρατός εγκατέλειψε την Ελλάδα και οι Γερμανοί ανέλαβαν και τον έλεγχο των περιοχών που ήταν υπό τον έλεγχο των Ιταλών.

Die Okkupation Griechenlands durch die Deutschen und ihre Verbündeten

Im Oktober 1940 griff das mit Deutschland verbündete faschistische Italien von Albanien aus Griechenland an. Ziel des italienischen Diktators Mussolini war die Einverleibung von Teilen Griechenlands in ein neues "Römisches Reich". Die griechische Armee wehrte den Angriff ab und drängte die nach Zahl und Waffen weit überlegenen Italiener zurück. Der Sieg über die Italiener ging als das "Epos von 1940" in die griechische Geschichtsschreibung ein.

Um eine Niederlage des italienischen Bündnispartners zu verhindern, griffen am 6. April 1941 deutsche Wehrmacht und SS von Bulgarien aus Griechenland an. Der Widerstand der erschöpften griechischen Armee brach nach wenigen Tagen zusammen. Griechenland kapitulierte am 23. April 1941.

Das besiegte Land wurde in drei Besatzungszonen aufgeteilt: Die größte Zone, bestehend aus "Altgriechenland" (griechisches Territorium vor 1912) und Epirus (griechisches Territorium seit 1913), wurde von den Italienern verwaltet, während die Bulgaren die Kontrolle über Ost-Makedonien



CC BY-SA 3.0 by Cplakidas <https://shorturl.at/zyp28>.

Σύντομα άρχισε να αναπτύσσεται η αντίσταση κατά των κατακτητών, με κύριο κορμό το αριστερό Εθνικό Λαϊκό Μέτωπο (ΕΑΜ) και τη στρατιωτική του πτέρυγα, τον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ). Στο αντάρτικο εντάχθηκαν αργότερα και άλλες μικρότερες αντιστασιακές οργανώσεις και ομάδες, όπως ο Ελληνικός Δημοκρατικός Εθνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ) που πολέμησαν σε βουνά, πόλεις και πεδιάδες εναντίον των Ιταλών και των Γερμανών. Με τους Γερμανούς συνεργάστηκαν τα Τάγματα Ασφαλείας, που ιδρύθηκαν τον Απρίλιο του 1943 από την ελληνική δωσιλογική κυβέρνηση με σκοπό να κάμψουν την αριστερή αντίσταση, αποσκοπώντας μακροπρόθεσμα, μετά την αποχώρηση των Γερμανών, να αποτρέψουν την ανάληψη της εξουσίας από τις αριστερές δυνάμεις.

Ενάντια στην ελληνική αντίσταση, στην ύπαιθρο, οι Γερμανοί επέβαλαν, με πρωτοφανή σκληρότητα, αντίποινα κατά του άμαχου πληθυσμού. Σε φτωχότερες συνοικίες πόλεων, τάγματα των SS μαζί με τα τάγματα ασφαλείας έστηναν μπλόκα και έκαναν επιδρομές, ομαδικές συλλήψεις και εκτελέσεις. Χιλιάδες αντιστασιακοί οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Χαϊδαρίου κοντά στην Αθήνα και Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη.

Η γερμανική κατοχή έληξε με την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1944 εκτός από ορισμένα νησιά όπως η Κρήτη, όπου οι Γερμανοί στρατιώτες παρέμειναν μέχρι τον Μάιο του 1945. Κατά την αποχώρησή τους άφησαν πίσω μια εικόνα «καμένης γης», παρόμοια με αυτή που είχαν αφήσει στη Σοβιετική Ένωση. Οι υποδομές της χώρας υπέστησαν σοβαρές καταστροφές, με περίπου 1.000 κατεστραμμένα και ερειπωμένα χωριά.

Κατά τη διάρκεια της κατοχής οι Ναζί λεηλάτησαν τη χώρα υλικά και οικονομικά. Γερμανικές εταιρείες όπως η Krupp και η I.G. Farben εξασφάλισαν πρόσβαση σε ορυκτούς πόρους, όπως το νικέλιο και το χρώμιο, μέσω εξαιρετικά ευνοϊκών συμφωνιών μίσθωσης. Ο όμιλος Reemtsma έκλεψε τις σοδειές καπνού δύο ετών. Η Ελλάδα αναγκάστηκε να πληρώσει «έξοδα κατοχής» που υπερέβαιναν κατά πολύ τις ανάγκες των κατοχικών δυνάμεων και χρησιμοποιήθηκαν και για την χρηματοδότηση του πολέμου των χωρών του Άξονα στην Αφρική. Ο πληθωρισμός εκτοξεύτηκε στα ύψη, τα ταμειακά αποθέματα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας λεηλατήθηκαν και η Ελλάδα αναγκάστηκε να χορηγήσει ένα αναγκαστικό δάνειο στο Γερμανικό Ράιχ. Η ελληνική οικονομία κατέρρευσε, τα εργοστάσια έκλεισαν, οι άνθρωποι έμειναν άνεργοι. Η έλλειψη τροφίμων και οι υψηλές τιμές στη μαύρη αγορά οδήγησαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε τρομερό λιμό.

Οι ανθρώπινες απώλειες ως συνέπεια των σφαγών του άμαχου πληθυσμού, των μαζικών εκτελέσεων, της κατα-

und Thrazien übernahmen. Die Deutschen beanspruchten für sich ein relativ kleines Gebiet, zu dem aber strategisch wichtige Orte wie Zentral- und Westmakedonien und Thessaloniki, die Grenzregion zur Türkei sowie einige Häfen und Inseln gehörten. Nach der Absetzung Mussolinis und der Kapitulation Italiens im September 1943 verließ die italienische Armee das Land. Die Deutschen übernahmen auch die Macht in den von den Italienern kontrollierten Gebieten.

Sehr bald formierte sich Widerstand gegen die Besatzer, der im Wesentlichen von der linksgerichteten Nationalen Volksfront EAM und ihrem militärischen Flügel ELAS getragen wurde. Später schlossen sich auch kleinere Widerstandsorganisationen wie der republikanisch-royalistische EDES dem Guerillakrieg in den Bergen, Tälern und Städten gegen die Italiener und die Deutschen an. An der Seite der Deutschen kämpften seit April 1943 die sog. "Sicherheitsbataillone", die von der griechischen Kollaborationsregierung aufgestellt wurden, um den linken Widerstand zu brechen und längerfristig nach dem Abzug der Deutschen die Machtübernahme durch die linken Kräfte zu verhindern.

Gegen den griechischen Widerstand ergriffen die Deutschen auf dem Land "Sühnemaßnahmen" mit beispielloser Rücksichtslosigkeit gegen die Zivilbevölkerung. In ärmeren Vierteln der Städte führten SS und Sicherheitsbataillone Razzien, Überfälle und Massenverhaftungen durch, bei denen Tausende erschossen oder in die Konzentrationslager Chaidari bei Athen und Pavlos Melas in Thessaloniki verschleppt wurden.

Die deutsche Besatzung endete mit dem Abzug der deutschen Truppen aus Griechenland im Oktober 1944, auf einigen Inseln (z.B. auf Kreta) blieben deutsche Soldaten sogar bis Mai 1945. Bei ihrem Abzug hinterließen die Deutschen wie in der Sowjetunion "verbrannte Erde". Die Infrastruktur des Landes war weitgehend zerstört, etwa 1.000 Dörfer lagen in Schutt und Asche.

Während der Besatzungszeit plünderten die Nazis das Land materiell und finanziell aus. Deutsche Unternehmen (wie Krupp und I.G. Farben) sicherten sich den Zugriff auf Bodenschätze wie Nickel und Chrom mit äußerst vorteilhaften Pachtverträgen. Der Reemtsma-Konzern stahl zwei Jahresernten Tabak. Griechenland musste "Besatzungskosten" in einer Höhe zahlen, die weit über die Finanzierung der Besatzung hinausging und auch zum Krieg der Achsenmächte in Afrika beitragen sollte. Die Inflation schnellte in die Höhe. Die Kassenbestände der Griechischen Nationalbank wurden geplündert. Sie musste darüber hinaus dem Deutschen Reich einen Zwangskredit gewähren. Die griechische Wirtschaft brach zusammen. Die Fabriken schlossen, die Menschen wurden arbeitslos. Der Mangel an Nahrungsmitteln und die hohen Preise auf dem Schwarzmarkt führten zu einer fürchterlichen Hungersnot.

ναγκαστικής εργασίας και της πείνας υπολογίζονται από την ελληνική πλευρά σε πάνω από μισό εκατομμύριο θύματα πολέμου, σχεδόν το 20% του συνολικού πληθυσμού. Μόνο κατά τον «χειμώνα της πείνας» του 1941/42 πέθαναν περισσότεροι από 40.000 άνθρωποι. Ο εβραϊκός πληθυσμός της χώρας εκτοπίστηκε και δολοφονήθηκε στα στρατόπεδα θανάτου, με το ποσοστό εξόντωσης των Ελλήνων Εβραίων να ανέρχεται στο 86%, ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη.

Μετά την απελευθέρωση, το πολιτικό κλίμα στη χώρα ήταν εξαιρετικά πολωμένο, οδηγώντας σύντομα σε έναν τετραετή εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των αριστερών και των αστικών-φιλοβασιλικών δυνάμεων, οι οποίες υποστηρίζονταν από τους Δυτικούς Συμμάχους. Στο τέλος του εμφυλίου πολέμου, η Ελλάδα ήταν ακόμη πιο κατεστραμμένη υλικά και σε βαθειά ηθική κρίση.

Ο διωγμός και η εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα

Το 1941 ζούσαν περίπου 78.000 Εβραίοι σε όλη την Ελλάδα: οι περισσότεροι, γύρω στους 52.000, κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη, οι υπόλοιποι σε μικρότερες και μεγαλύτερες κοινότητες, όπως στην Αθήνα, στον Βόλο, Κέρκυρα, Ρόδο, Ιωάννινα και σε μικρότερες πόλεις. Στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη ζούσαν γύρω στις 4.100 Εβραίοι και Εβραίες, σε μικρότερες κοινότητες, όπως στις Σέρρες, στη Δράμα, Καβάλα, Ξάνθη, Κομοτηνή και Αλεξανδρούπολη.

Όπως η εβραϊκή ζωή σε κάθε κοινότητα έχει τη δική της ιστορία, έτσι και η καταδίωξη και ο εκτοπισμός της ακολούθησε διαφορετική πορεία.

Οι Βούλγαροι ήταν οι πρώτοι που στις 3 Μαρτίου 1943 συνέλαβαν τον εβραϊκό πληθυσμό στη ζώνη κατοχής τους και τον εκτόπισαν στο στρατόπεδο εξόντωσης Τρεμπλίνκα στη Πολωνία. Σχεδόν όλοι δολοφονήθηκαν εκεί, με το ποσοστό εξόντωσης να φτάνει το 99%.

Ακολούθησαν οι Γερμανοί εκτοπίζοντας, από τις 15 Μαρτίου μέχρι τον Αύγουστο 1943, τον εβραϊκό πληθυσμό από τη Θεσσαλονίκη, την υπόλοιπη Μακεδονία και Ανατολική Θράκη κοντά στα τουρκικά σύνορα. Τους μετέφεραν στο Άουσβιτς, όπου σχεδόν όλοι εξοντώθηκαν (96%).

Die menschlichen Verluste durch Massaker an der Zivilbevölkerung, Massenhinrichtungen, Zwangsarbeit und Hungersnot werden von griechischer Seite auf weit über eine halbe Million Kriegsoffer geschätzt, fast 20% der Gesamtbevölkerung. Allein im "Hungerwinter" 1941/42 starben mehr als 40.000 Menschen. Die jüdische Bevölkerung wurde deportiert und in den Todeslagern ermordet. Mit 86% ist die Vernichtungsrate der griechischen Juden und Jüdinnen eine der höchsten in Europa.

Nach der Befreiung war das politische Klima im Land extrem polarisiert. Dies führte sehr bald zum Ausbruch eines 4 Jahre andauernden Bürgerkriegs zwischen den linksgerichteten und den bürgerlich-royalistischen Kräften, die von den Westalliierten unterstützt wurden. An seinem Ende war Griechenland materiell noch stärker verwüstet und obendrein moralisch zerstört.

Die Verfolgung und Vernichtung der jüdischen Bevölkerung Griechenlands

1941 lebten etwa 78.000 Juden in ganz Griechenland: der Großteil, etwa 52.000, in Thessaloniki, die anderen in kleineren und größeren Gemeinden wie Athen, Volos, Korfu, Rhodos, Ioannina und kleineren Orten. Im bulgarisch besetzten Ostmakedonien und Thrakien lebten etwa 4.100 Juden und Jüdinnen in kleineren Gemeinden wie Serres, Drama, Kavala, Komotini, Xanthi und Alexandroupolis.

So wie das jüdische Leben in den unterschiedlichen Städten und Gemeinden eine eigene Geschichte hat, so hat auch ihre Verfolgung und Deportation jeweils einen eigenen Verlauf.

Die Bulgaren waren die ersten, die am 3. März 1943 die jüdische Bevölkerung in ihrer Besatzungszone verhafteten und sie ins Vernichtungslager Treblinka deportierten. Dort wurden nahezu alle (99%) ermordet.

Die Deutschen folgten seit dem 15. März 1943 mit Deportationen in Saloniki, im restlichen Makedonien und im östlichen Teil Thrakiens nahe der türkischen Grenze. Sie deportierten Juden und Jüdinnen nach Auschwitz und ermordeten dort die allermeisten (96%).

Während dieser Zeit widersetzten sich die Italiener der Verfolgung der jüdischen Bevölkerung in ihrer Besatzungszone,

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι Ιταλοί αντιστέκονταν στις διώξεις του εβραϊκού πληθυσμού στη ζώνη κατοχής τους, όπου υπήρχαν 16 εβραϊκές κοινότητες με περίπου 15.000 μέλη: 3.500 στην Αθήνα, 2.200 στη Ρόδο και Κω, 2.000 στην Κέρκυρα, 1.950 στα Ιωάννινα, 1.000 στην Καστοριά, 1.175 στη Λάρισα, 882 στο Βόλο, 520 στα Τρίκαλα, 384 στην Αρτα, 350 στη Χαλκίδα, 337 στο Αγρίνιο και την Πάτρα, 275 στη Ζάκυνθο, 250 στην Πρέβεζα, 150 στην Καρδίτσα. Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943 και την ανάληψη του ελέγχου των υπό ιταλική κατοχή περιοχών από τους Γερμανούς, ο εκτοπισμός του εβραϊκού πληθυσμού που ζούσε εκεί καθυστέρησε λόγω της απροσδόκητης αντίστασης στην Αθήνα. Η προγραμματισμένη «τελική λύση» για τους Έλληνες Εβραίους συνεχίστηκε τον Μάρτιο του 1944 από τα SS και τη Βέρμαχτ με μια μεγάλη κλίμακα συντονισμένη επιχείρηση στην Αθήνα, τα Ιωάννινα και στην υπόλοιπη ηπειρωτική χώρα. Οι τελευταίοι εκτοπισμοί πραγματοποιήθηκαν στην Κρήτη (Μάιος 1944), την Κέρκυρα (Ιούνιος 1944) και τη Ρόδο και Κω (Ιούλιος 1944).

Τα ποσοστά εξόντωσης των εβραϊκών κοινοτήτων διαφέρουν σημαντικά. Ενδεικτική είναι η διαφορά μεταξύ των υψηλών ποσοστών στη Θεσσαλονίκη (90%) και στα Ιωάννινα (91%), σε σύγκριση με το σχετικά χαμηλό ποσοστό στην Αθήνα, το οποίο υπολογίζεται χαμηλότερο από 30%. Σύμφωνα με άλλες εκτιμήσεις, ο αριθμός των Εβραίων που ζούσαν ή κρύβονταν στην Αθήνα ανέρχονταν σε 10.000. Σε αυτή την περίπτωση, το ποσοστό εξόντωσης ανέρχεται σε λιγότερο από 10%. Πολλοί παράγοντες συνέβαλαν σε αυτές τις διαφορές μεταξύ των πόλεων.

Οι σεφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης – υπόθεση χωρίς εθνική σημασία

Η Θεσσαλονίκη έχει ιδιαίτερη σημασία για τους Εβραίους της Ελλάδας. Από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι την απελευθέρωσή της από την οθωμανική κυριαρχία και την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος μετά τον πρώτο βαλκανικό πόλεμο το 1912, ο εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης αριθμούσε περισσότερο από το μισό του έντονα πολυεθνικού πληθυσμού της πόλης. Η πλειονότητα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης ήταν Σεφαραδίτες, Εβραίοι που είχαν βρει καταφύγιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την εκδίωξή τους από την Ιβηρική Χερσόνησο στα τέλη του 15ου αιώνα και είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις-λιμάνια. Οι Σεφαραδίτες έφεραν μαζί και τη δική τους εβραίο-ισπανική γλώσσα λαντίνο, την οποία διατήρησαν μέχρι τον 20ο αιώνα. Η επιρροή τους σε όλους τους τομείς της ζωής στην «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων», όπως αποκαλούσαν την πόλη «τους», ήταν μεγάλη. Η Θεσσαλονίκη δεν ήταν μια ελληνική πόλη όπως οι άλλες, την ονόμαζαν χαρακτηριστικά και «Σαββατόπολη», επειδή η εμπορική ζωή σε όλη την πόλη σταματούσε όταν οι Εβραίοι γιόρταζαν το Σαμπάτ τους.

Κάτω από τις νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και ανακατατάξεις κατά τις δεκαετίες του '20 και '30 άλλαξε η φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης και η δημο-

in der es 16 jüdische Gemeinden mit etwa 15.000 Mitgliedern gab: 3.500 in Athen, 2.200 auf Rhodos und Kos, 2.000 auf Korfu, 1.950 in Ioannina, 1.000 in Kastoria, 1.175 in Larissa, 882 in Volos, 520 in Trikala, 384 in Arta, 350 in Chalkida, 337 in Agrinio und Patras, 275 auf Zakynthos, 250 in Preveza, 150 in Karditsa. Nach der Kapitulation Italiens im September 1943 und der Übernahme der italienischen Besatzungsgebiete wollten die Deutschen sofort die Deportation der dort lebenden jüdischen Bevölkerung einleiten. In Athen trafen sie jedoch auf unerwarteten Widerstand, der sie zu taktischen Änderungen zwang. Die geplante "Endlösung" für die griechischen Juden konnten SS und Wehrmacht erst am 24. und 25. März 1944 mit einer koordinierten Aktion in Athen, Ioannina und auf dem übrigen Festland fortsetzen. Die letzten Deportationen fanden auf Kreta (Mai 1944), Korfu (Juni 1944) und auf Rhodos und Kos (Juli 1944) statt.

Die Deportations – und Vernichtungsraten der jüdischen Gemeinden sind unterschiedlich hoch. Besonders fällt der Unterschied zwischen den hohen Vernichtungsraten in Thessaloniki (96%) und Ioannina (91%) auf der einen Seite und der relativ geringen in Athen auf, die auf weniger als 30% geschätzt wird. Andere Schätzungen gehen sogar von bis zu 10.000 in Athen lebenden bzw. untergetauchten Juden und Jüdinnen aus. In diesem Fall läge die Vernichtungsrate unter 10%. Mehrere Faktoren haben zu diesen Unterschieden zwischen den Städten beigetragen.

Die sephardischen Juden von Saloniki – keine Frage von nationaler Bedeutung

Thessaloniki hat für die Juden Griechenlands eine besondere Bedeutung. Seit Beginn des 20. Jahrhunderts und bis zu ihrer Befreiung von der osmanischen Herrschaft und ihrer Eingliederung in den griechischen Staat nach dem ersten Balkankrieg in 1912 bildete die jüdische Bevölkerung Thessalonikis mehr als die Hälfte der ausgesprochen multiethnischen Stadtbevölkerung. Zum überwiegenden Teil waren die Juden Salonikis Sepharden, also Juden, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thessaloniki und anderen Hafenstädten niedergelassen hatten. Die Sepharden brachten ihre eigene Sprache, das jüden-spanische Ladino, mit, an der sie bis ins 20. Jahrhundert festhielten. Ihr Einfluss auf alle Bereiche des Lebens in ihrem "Jerusalem des Balkans", wie sie "ihr Salonica" nannten, war groß. Saloniki war keine griechische Stadt, die nach ihrer Vertreibung von der iberischen Halbinsel seit Ende des 15. Jahrhunderts Zuflucht im Osmanischen Reich gefunden und sich in Thess

γραφική της σύνθεση. Μετά την συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών με την Τουρκία, η τουρκική μειονότητα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Θεσσαλονίκη. Στη θέση της εγκαταστάθηκε πάνω από διπλάσιος αριθμός Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο. Η εβραϊκή κοινότητα που είχε αρχίσει να συρρικνώνεται σταδιακά τα τελευταία χρόνια κατέληξε να γίνει μειονότητα στη πόλη, αλλά μια ακόμη πολύ ισχυρή μειονότητα.

Οι ελληνικές κυβερνήσεις θεώρησαν ως ένα από τα πρώτιστα καθήκοντά τους την ενσωμάτωση στο εθνικό κράτος των σλαβόφωνων, τουρκόφωνων και εβραϊκών πληθυσμών που ζούσαν στα νέα εδάφη. Ιδιαίτερη προσοχή έδωσαν στους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι έπρεπε να πειστούν να αφομοιωθούν. Το 1924 η κυβέρνηση παραχώρησε στην Εβραϊκή Κοινότητα το καθεστώς νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, ως προστατευμένης μειονότητας με ορισμένο βαθμό αυτονομίας, που είχε τη νομιμοποίηση να λειτουργεί δικά της σχολεία, λέσχες και φιλανθρωπικές οργανώσεις.

Στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας εκπροσωπούσαν σχεδόν όλες οι πολιτικές τάσεις της εποχής: οι αφομοιωτικοί της ανώτερης τάξης, οι κοσμικοί και θρησκευτικοί σιωνιστές καθώς και οι σοσιαλιστές και κομμουνιστές της εργατικής τάξης και του συνδικαλιστικού κινήματος. Μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά το 1936, η πλειοψηφία των Σεφαραδιτών ψήφισε σιωνιστές, σε δεύτερη θέση σοσιαλιστές και σε τρίτη αφομοιωτικούς στη διοίκηση της κοινότητας. Οι σιωνιστές και οι σοσιαλιστές απέρριπταν από κοινού την αφομοίωση στην χριστιανορθόδοξη κοινότητα της πλειοψηφίας και αντίστοιχα τη πολιτική εξελληνισμού της ελληνικής κυβέρνησης. Οι σιωνιστές πήγαιναν ακόμη ένα βήμα παραπέρα, θεωρώντας τους Εβραίους όχι μόνο ως θρησκευτική μειονότητα, αλλά και ως αυτόνομη εθνική μειονότητα.

Η αυτοπεποίθηση που έδειχνε η εβραϊκή Θεσσαλονίκη προκάλεσε δυσπιστία και επιφυλάξεις στον χριστιανικό πληθυσμό. Το κλίμα αυτό οξύνθηκε από τον ανταγωνισμό που προκλήθηκε λόγω των αντίθετων συμφερόντων που είχαν οι νέες πληθυσμιακές ομάδες από τους εδραιωμένους Εβραίους: οι πρόσφυγες που επιζητούσαν κοινωνική συμμετοχή, κυρίως στέγαση και εργασία, και από τη άλλη πλευρά, οι έμποροι και επιχειρηματίες κυρίως από την Αθήνα, που επιζητούσαν να εισχωρήσουν στις αγορές της Θεσσαλονίκης, στις οποίες κυριαρχούσαν οι Εβραίοι. Το αντιεβραϊκό κλίμα, οι αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων δεν παρατηρήθηκαν σε άλλες ελληνικές πόλεις και συνιστούν την ιδιαιτερότητα της Θεσσαλονίκης.

Οι Γερμανοί ως κατοική δύναμη της Θεσσαλονίκης ενθάρρυναν και εκμεταλλεύτηκαν αυτές τις εντάσεις. Έτσι, δημοσίευαν όλες τις γραπτές διαταγές προς τους Εβραίους στα λατίνια, θέλοντας να δείξουν στον χριστιανικό πληθυσμό πως η κατάλυση των δικαιωμάτων των Εβραίων δεν τον αφορά. Με αυτό τον τρόπο ήλπιζαν ότι οι Χριστιανοί δεν θα εναντιώνονταν στα σχέδιά τους να εκτοπίσουν τους Εβραίους από τη πόλη.

Το υψηλό ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης που εκτοπίστηκε σε σύγκριση με το ποσο-

am Schwarzen Meer. Die Juden Salonikis wurden immer mehr zu einer Minderheit, jedoch zu einer weiterhin sehr starken.

Die griechischen Regierungen sahen es als eine ihrer dringendsten Aufgaben, die in den neuen Gebieten lebenden slawischen, türkischen und jüdischen Minderheiten in die nationale Gemeinschaft zu integrieren. Ihre besondere Aufmerksamkeit galt den Sepharden von Saloniki. Die sollten für die Assimilation an die nationale Gemeinschaft gewonnen werden. Die griechischen Regierungen kamen ihnen entgegen und gewährten der jüdischen Gemeinde 1924 den Status einer öffentlich rechtlichen Körperschaft, einer geschützten Minderheit mit einem gewissen Grad an Autonomie, der ihr die Legitimation verschaffte, eigene Schulen, karitative Organisationen und Vereine zu betreiben.

Innerhalb der jüdischen Gemeinde gab es nahezu alle politischen Strömungen der Zeit: Assimilationisten der Oberschicht, weltliche und religiöse Zionisten und die Sozialisten der Arbeiter – und Gewerkschaftsbewegung. Bis zur Metaxas-Diktatur 1936 wählten die Sepharden mehrheitlich Zionisten in ihren Gemeinderat, an zweiter Stelle Sozialisten und Assimilationisten nur an dritter Stelle. Die Zionisten und Sozialisten lehnten die Assimilation an die christlich-griechische Mehrheitsgesellschaft ab und bekämpften entsprechend die griechische Politik der Hellenisierung. Die Zionisten gingen noch weiter: Sie betrachteten die Juden ihrer Stadt nicht nur als religiöse, sondern auch als eigenständige nationale Minderheit.

Gegen dieses selbstbewusste jüdische Saloniki formierten sich in der christlichen Bevölkerung antijüdische Vorbehalte und Misstrauen. Diese steigerten sich nicht selten zu Auseinandersetzungen und Konflikten, verursacht durch die Interessen der neuen Bevölkerungsgruppen, die denen der etablierten Juden entgegenstanden: der kleinasiatischen und pontischen Flüchtlinge, die nach Teilhabe an Wohnung und Arbeit strebten, sowie der griechischen Geschäftsleute vor allem aus Athen, die Zugang zu den von den Juden dominierten Märkten suchten. Diese ausgeprägte antijüdische Stimmung, die Spannungen und Konkurrenz zwischen Christen und Juden gab es so in keiner anderen griechischen Stadt. Sie machen die Sonderstellung Salonikis aus.

Die deutsche Besatzungsmacht hat diese Spannungen gefördert und ausgenutzt. So veröffentlichte sie bis zu deren Deportation alle an die jüdische Bevölkerung gerichteten schriftlichen Anordnungen in Ladino. Sie signalisierte damit der christlichen Bevölkerung, dass die Entrechtung der Juden sie nichts anging, und vertraute darauf, dass sie sich auch nicht gegen die Deportation stellen würde.

Die im Vergleich zu Athen hohe Vernichtungsrate der jüdischen Bevölkerung Salonikis lässt sich zum Teil durch diese nationale Spaltung und die Spannungen in der Stadt erklären. Es gibt aber noch andere Gründe.

Der "Schwarze Sabbat" im Juli 1942, die vielfach tödliche Zwangsarbeit der jüdischen Männer, die Zerstörung ihres Friedhofs, die Berichte über die Deportationen aus der bulgarischen Zone und ihre täglich fortschreitende Ent-

στό στην Αθήνα μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει από αυτές τις εθνικές αντιθέσεις και εντάσεις στη πόλη. Υπάρχουν όμως και άλλοι λόγοι.

Το «Μαύρο Σάββατο» τον Ιούλιο του 1942, η αποστολή των Εβραίων ανδρών σε καταναγκαστικά έργα, από όπου πολλοί δεν γύρισαν, η καταστροφή του νεκροταφείου τους, οι ειδήσεις για τους εκτοπισμούς στη βουλγαρική ζώνη και η σχεδόν καθημερινά αυξανόμενη στέρση των δικαιωμάτων τους, ήταν ξεκάθαρα σημάδια, πως οι Γερμανοί σκόπευαν να εκδιώξουν τους Εβραίους από την πόλη. Οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη ήταν ενήμεροι και ανήσυχοι. Ωστόσο, ήταν ευάλωτοι καθώς ήταν από τους πρώτους που διώχθηκαν στην Ελλάδα και υποτίμησαν την αποφασιστικότητα των Γερμανών να τους εξοντώσουν. Επιπλέον λόγω του μεγάλου αριθμού τους δεν είχαν πολλές δυνατότητες να προστατευτούν κρυβόμενοι μέσα στη πόλη και δεν μπορούσαν εύκολα να καταφύγουν στα βουνά, καθώς η αντίσταση δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί αρκετά στη γύρω περιοχή.

Κατά τη διάρκεια των αντι-εβραϊκών μέτρων – δήμευση των περιουσιών, επιβολή του «κίτρινου άστρου», εγκλεισμός σε γκέτο και τέλος ο εκτοπισμός – η πλειοψηφία των Ελλήνων Χριστιανών δεν αντιμετώπισε τη μοίρα των Εβραίων ως εθνικό ζήτημα που τους αφορά άμεσα και απαιτεί την έμπρακτη συμπαράστασή τους, αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, ως ανθρωπιστικό ζήτημα.¹

Παράλληλα, υπήρχαν άλλα εθνικά θέματα για τα οποία ο χριστιανικός πληθυσμός αγωνιζόταν οργανώνοντας μεγάλες διαδηλώσεις από τον Μάρτιο έως τον Ιούλιο 1943. Ενώ τα τρένα με τους εκτοπισμένους Εβραίους αποχωρούσαν από τη Θεσσαλονίκη, εκατοντάδες χιλιάδες πολίτες διαδήλωναν στους δρόμους διαμαρτυρόμενοι δυναμικά ενάντια στις αποφάσεις των Γερμανών να επιστρατεύσουν πολίτες για να τους στείλουν σε καταναγκαστικά έργα στη Γερμανία, καθώς και ενάντια στην επέκταση της βουλγαρικής κατοικητικής ζώνης σε ολόκληρη την Κεντρική Μακεδονία (γεγονός που θεωρήθηκε ως βήμα για τη προσαρτήση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία). Κανένα από τα αιτήματα δεν αφορούσε τους Εβραίους συμπολίτες τους που την ίδια περίοδο εκτοπιζόνταν. Η μαζικές διαδηλώσεις κατά της πολιτικής επιστράτευσης ανάγκασε τους Γερμανούς να ματαιώσουν και τα δύο σχέδια.² Όχι όμως και τους εκτοπισμούς, οι οποίοι συνεχίστηκαν ανεμπόδιστα.

Μεγάλη σημασία για την ευάλωτη θέση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης είχε επίσης η στάση της ηγεσίας της Εβραϊκής Κοινότητας απέναντι στους Γερμανούς. Με το κύρος και την επιρροή που ασκούσαν στα μέλη της κοινότητας, το κοινοτικό συμβούλιο και ο αρχιραβίνος επέ-



«Κάτω η επιστράτευση!» Σύνθημα των κινητοποιήσεων κατά των σχεδίων των Γερμανών να επιβάλουν την γενική καταναγκαστική εργασία, 1943.

"Weg mit der Zwangsrekrutierung!" Aufruf zur Demonstration gegen die Pläne der Deutschen zur allgemeinen Zwangsarbeit, 1943.

rechtung zeigten nur zu deutlich, dass die deutsche Besatzungsmacht alle Juden aus der Stadt vertreiben wollte. Die jüdische Bevölkerung war gewarnt und alarmiert. Sie war dennoch so angreifbar, weil sie zu den Ersten gehörte, die in Griechenland verfolgt wurde, und weil sie die Radikalität des deutschen Vernichtungswillens unterschätzte. Zudem konnte sie sich nicht in der Stadt verstecken. Die jüdischen Bewohner waren einfach zu viele. Auch in die Berge konnten sie nicht gut fliehen, da die Partisanen in der Gegend erst später stark wurden.

Als dann Enteignungen, Judenstern, Ghettoisierung und Deportation einsetzten, betrachtete die christliche Mehrheitsbevölkerung das Schicksal der sephardischen Juden nicht als nationale Frage, die sie unmittelbar anging und ihre praktische Solidarität verlangte, sondern bestenfalls als humanitäre Frage.¹

Zur selben Zeit gab es solche nationalen Fragen, für die sich die Mehrheitsbevölkerung in großen Demonstrationen von März bis Juli 1943 engagierte. So gingen Hunderttausende gegen die geplante Zwangsarbeit aller (christlichen) Männer und gegen die Ausdehnung der bulgarischen Besatzungszone auf ganz Zentralmakedonien (die als Schritt in Richtung bulgarische Annexion verstanden wurde) auf die Straßen. Während in Thessaloniki die Deportationszüge rollten, setzten sich die Demonstranten mit keiner einzigen Forderung für ihre jüdischen Nachbarn ein. Wegen des großen gesellschaftlichen Widerstands verzichteten die deutschen Besatzer auf beide Vorhaben.² Die Deportationen konnten sie ungehindert durchführen.

Große Bedeutung für die Angreifbarkeit der Juden Salonikis hatte die Haltung, die die Führung der jüdischen Gemeinde gegenüber der Besatzungsmacht einnahm. Mit ihrer Autorität gegenüber den Gemeindemitgliedern ließen sich der Gemeinderat und der Oberrabbiner für die Pläne der Deutschen einspannen. Ihr Verhalten wird von vielen als naiv bezeichnet, manche sprechen auch von der Bereitschaft zur Kollaboration. Oberrabbiner Zwi Koretz lieferte der Gestapo das Archiv der Gemeinde aus. Den Mitgliedern seiner Gemeinde versicherte er bis zum vorletzten Transport, die Züge würden sie zu den Glaubensbrüdern nach

1. Πύργος Μαργαρίτης: Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες, Αθήνα 2005, κεφ. 5. / Giorgos Margaritis: Unerwünschte Landsleute. Fakten über die Katastrophe der Minderheiten Griechenlands. Juden, Tsamen, Athen 2005, Kap. 5.

2 Leon Saltiel, The Holocaust in Thessaloniki. Reactions to the Anti-Jewish Persecutions, 1942-1943, London 2021, Kapitel 5.

τρειψαν να χρησιμοποιηθούν από τους Γερμανούς για την εξυπηρέτηση των σχεδίων τους. Η συμπεριφορά τους χαρακτηρίζεται από πολλούς αφελής, ορισμένοι μιλούν ακόμα και για προθυμία συνεργασίας. Ο αρχιραβίνος Τσβι Κόρετς παρέδωσε τα αρχεία της κοινότητας στη Γκεστάπο και μέχρι την προτελευταία μεταφορά, διαβεβαίωνε τα μέλη της κοινότητάς του ότι τα τρένα θα τους μετέφεραν κοντά στους ομοθρήσκους τους στην Κρακοβία, όπου τους περίμενε μια νέα ζωή. Επιπλέον, παρόλο που το ΕΑΜ του είχε προτείνει τον Μάρτιο του 1943 να οργανώσουν από κοινού τη διαφυγή των νέων από την πόλη, αυτός δεν ανταποκρίθηκε. Ο Κόρετς στάλθηκε τελικά με τον τελευταίο συρμό στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Μπέργκεν-Μπέλζεν μαζί με άλλους Εβραίους που είχαν ισπανικά διαβατήρια. Εδώ πέθανε τον Ιούνιο του 1945, λίγες μέρες μετά την απελευθέρωση από τύφο.

Στη Θεσσαλονίκη, μόνο ένα πολύ μικρό μέρος του χριστιανικού πληθυσμού βοήθησε και προστάτεψε τους Εβραίους συμπολίτες είτε κρύβοντας εβραϊκές οικογένειες στα σπίτια του είτε βοηθώντας τις να διαφύγουν. Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος προσπάθησε με επιστολή προς τον επικεφαλής της γερμανικής πολιτικής διοίκησης Μαξ Μέρτεν να σταματήσουν οι εκτοπισμοί και να εξαιρεθούν από τις διώξεις οι Εβραίοι και οι Εβραίες που ήταν παντρεμένοι με Χριστιανούς. Η επιστολή του όμως δεν είχε κανένα αποτέλεσμα. Αξίζει επίσης να αναφερθεί η υποστήριξη του Ιταλού προξένου στη Θεσσαλονίκη, Guelfo Zamboni, ο οποίος ενήργησε για τη διάσωση εκατοντάδων Εβραίων εκδίδοντας πλαστά έγγραφα με τα οποία μπόρεσαν να διαφύγουν στην ιταλική ζώνη κατοχής και στην Ιταλία.

Οι Εβραίοι στην Αθήνα – Αντίσταση χωρίς ψευδαισθήσεις

Στην Αθήνα, όπου είχαν διαφύγει πολλοί Εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις, δημιουργήθηκε μια εβραϊκή αντιστασιακή ομάδα μετά τα γεγονότα στη Θεσσαλονίκη. Τα μέλη της είχαν την πεποίθηση ότι η ασφάλεια χωρίς αντίσταση ήταν ψευδαίσθηση. Στην ομάδα αυτή συμμετείχαν ο Πομπώβ Γιακοέλ, πρώην νομικός σύμβουλος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, ο Ασέρ Μωυσής, κορυφαίος Έλληνας σιωνιστής και πρόεδρος της κοινότητας της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1936 καθώς και ο Ελί Λεβή. Η ομάδα προετοιμαζόταν για τον αναμενόμενο εκτοπισμό των Εβραίων της Αθήνας.

Πράγματι, οι ιθύνοντες των SS σχεδίαζαν να ξεκινήσουν τον εκτοπισμό στις 21 Σεπτεμβρίου 1943 πιστεύοντας ότι θα μπορούσαν να προχωρήσουν με τον ίδιο τρόπο όπως στη Θεσσαλονίκη. Απαίτησαν από τον αρχιραβίνο Ηλία Μπαρζιλάι να τους παραδώσει εντός τριών ημερών το αρχείο της κοινότητας, το οποίο περιελάμβανε τα ονόματα και τις διευθύνσεις των μελών της κοινότητας της Αθήνας. Ωστόσο, η αντιστασιακή ομάδα είχε φροντίσει να καταστραφεί το αρχείο και να διαλυθεί το συμβούλιο της κοινότητας, ώστε τα μέλη του να μη μπορούν να συλ-

Krakau bringen, wo sie ein neues Leben erwarte. Gleichzeitig ließ Koretz das Angebot der EAM vom März 1943, gemeinsam die Flucht der jungen Leute aus der Stadt zu organisieren, ohne Antwort. Koretz wurde schließlich mit dem letzten Transport ins KZ Bergen-Belsen gebracht, zusammen mit Juden und Jüdinnen, die spanische Pässe hatten. Hier starb er kurz nach der Befreiung im Juni 1945 an Typhus.

Schutz und Hilfe erhielten die Juden in Saloniki von einem sehr kleinen Teil der christlichen Bevölkerung, die jüdische Familien in ihren Häusern versteckte oder ihnen zur Flucht verhalf. Hilfsversuche unternahm auch Gennadios, der Metropolit von Thessaloniki, der sich in einem Brief an den Chef der deutschen Zivilverwaltung, Max Merten, energisch gegen die Deportationen aussprach und sich für den Schutz der mit Christen verheirateten Juden und Jüdinnen einsetzte. Sein Brief blieb ohne Wirkung. Erwähnenswert ist auch die Unterstützung des italienischen Konsuls in Thessaloniki, Guelfo Zamboni, der Hunderte von Juden vor Beginn der Deportationen rettete, indem er ihnen gefälschte Dokumente für ihre Flucht in die italienische Besatzungszone oder nach Italien ausstellte.

Die Juden In Athen – Widerstand ohne Illusionen

In Athen, wohin viele Juden aus Saloniki und anderen Gemeinden geflohen waren, formierte sich nach den Ereignissen in Saloniki eine jüdische Widerstandsgruppe. Die war überzeugt, dass Sicherheit ohne Widerstand eine Illusion war. Zu ihr gehörten Yomtov Yakoel (1898-1944), der ehemalige Justiziar der jüdischen Gemeinde von Saloniki, Asher Moissis (1899-1975), einer der führenden griechischer Zionisten und bis 1936 Präsident der jüdischen Gemeinde Saloniki, und Eli Levy. Sie bereiteten sich auf die von ihnen erwartete Deportation der Athener Juden vor.

Tatsächlich wollte die SS diese Deportation am 21. September 1943 einleiten und wie in Thessaloniki vorgehen. Vom Oberrabbiner Eliahou Barzilai (1891-1979) verlangte sie binnen drei Tagen die Herausgabe des Gemeinde-Archivs, das alle Namen und Anschriften der Mitglieder der Athener Gemeinde enthielt. Doch die Widerstandsgruppe hatte dafür gesorgt, dass das Archiv bereits vernichtet und der Gemeinderat aufgelöst worden war, so dass seine Mitglieder nicht mehr verhaftet und zur Mitwirkung erpresst werden konnten. Die besondere Sorge der Widerstandsgruppe galt dem Oberrabbiner, dem die SS, wie schon bei Koretz in Saloniki, eine Sonderbehandlung angeboten hatte. Um zu verhindern, dass er sich unter Druck setzen ließ und auf solche Angebote eingehen könnte, wurde die Nationale Befreiungsfront (EAM) gebeten, ihn und seine Familie zu "entführen". Wenige Tage später, am 25. September 1943, wurde er von der EAM nach Agrinio in Westgriechenland (etwa 150 km südlich von Ioannina) gebracht, wo er bis zum Ende des Kriegs versteckt blieb. Zuvor hatte Barzilai die Guthaben der Athener Gemeinde auf die EAM übertragen. Mit diesem Geld sollten die Kosten für die Aufnahme

ληφθούν και να εκβιαστούν προκειμένου να συνεργαστούν. Η ομάδα ανησυχούσε ιδιαίτερα για την στάση του αρχιραβίνου, στον οποίο οι Γερμανοί είχαν υποσχεθεί ευνοϊκή μεταχείριση, όπως και στον Κόρετς στη Θεσσαλονίκη. Για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο να ενδώσει στις πιέσεις των Γερμανών, ζήτησαν από το ΕΑΜ να «απαγάγει» τον ίδιο και την οικογένειά του. Λίγες μέρες αργότερα, στις 25 Σεπτεμβρίου 1943, ο Μπαρζιλάι μεταφέρθηκε από το ΕΑΜ στο Αγρίνιο, όπου παρέμεινε μέχρι το τέλος του πολέμου. Προηγουμένως είχε μεταβιβάσει τα περιουσιακά στοιχεία της κοινότητας της Αθήνας στο ΕΑΜ, προκειμένου να καλυφθούν τα έξοδα των Εβραίων που κατέφυγαν στα βουνά.

Η απαγωγή του Μπαρζιλάι ήταν θεαματική και είχε σκοπό να προτρέψει τους Εβραίους της Αθήνας να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, να κρυφτούν σε χριστιανούς φίλους, να αποκτήσουν πλαστές ταυτότητες ή να φύγουν στα βουνά για να ενταχθούν στους αντάρτες. Πράγματι, οι περισσότεροι από τους περίπου 10.000 Εβραίους ακολούθησαν την προτροπή και κατάφεραν να κρυφτούν στην Αθήνα των 480.000 κατοίκων, καθώς και στην μητροπολιτική περιφέρεια με 1,2 εκατομμύρια κατοίκους. Σε αυτό τους ευνόησε επίσης το γεγονός ότι δεν ζούσαν σε «εβραϊκές» συνοικίες, αλλά ήταν διασκορπισμένοι σε πολλές συνοικίες, γεγονός που τους επέτρεπε να κρυφτούν ευκολότερα. Επίσης, η φυγή από την πόλη ήταν εφικτή, καθώς οι αντάρτες έλεγχαν ήδη τον Σεπτέμβριο του 1943 περιοχές στη Θεσσαλία, βόρεια της Αθήνας. Μεταξύ αυτών που κατέφυγαν στα βουνά ήταν και οι ραβίνοι του Βόλου και της Λάρισας.

Η εβραϊκή αντίσταση υποστηρίχθηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδας Δαμασκηνό, τον αρχηγό της αστυνομίας της Αθήνας Άγγελο Έμπερτ και τον Παναγιώτη Χαλδέζο, γενικό διευθυντή της διοίκησης και προϊστάμενο του Μητρώου του Δήμου Αθηναίων. Οι τρεις μαζί κατέστρωσαν ένα ριψοκίνδυνο σχέδιο διάσωσης αψηφώντας τον προσωπικό κίνδυνο. Ο Αρχιεπίσκοπος είχε καλέσει τους Χριστιανούς πιστούς να βοηθήσουν τους Εβραίους γειτόνους τους και τους ιερείς να ξεπεράσουν το φόβο και να ακολουθήσουν τα παράδειγμά του. Ο ίδιος έκανε βαπτίσεις και εξέδιδε προχρονολογημένες βεβαιώσεις βάπτισης με χριστιανικά ονόματα. Στη συνέχεια, μετά την υποβολή τέτοιων βεβαιώσεων βάπτισης ο Δήμος καταχωρούσε τα πλαστά ονόματα Ελλήνων Χριστιανών στο Δημοτολόγιο



Πλαστή ταυτότητα της Άννας Ναχμίας με χριστιανικό όνομα. Gefälschter Ausweis der Anna Nachmias mit christlichem Namen.

Πηγή/Quelle: Eftyhia Nachmias-Nachman, Yanina. *Journey to the past*, ed. by Marcia Haddad Ikonomopoulos and Isaac Dostis, New York 2004.

jüdischer Flüchtlinge in den Bergen getragen werden.

Die Entführung war spektakulär, sie sollte wahrgenommen und als Zeichen verstanden werden, dass alle Juden in Athen und anderen Orten ihre Häuser und Wohnungen verlassen, dass sie sich bei christlichen Freunden und Geschäftspartnern verbergen, sich falsche Papiere besorgen und in die Berge zu den Partisanen fliehen. Tatsächlich folgten viele der bis zu 10.000 Juden und Jüdinnen dieser Aufforderung und konnten in der Großstadt mit 480.000 Stadtbewohnern und 1.2 Mio. Bewohnern in der Metropolregion untertauchen. Günstig für das Verbergen war auch, dass die jüdische Bevölkerung nicht in "jüdischen" Vierteln, sondern über viele Stadtviertel verteilt lebte. Auch die Flucht zu den Partisanen war leichter, da diese im September 1943 bereits Gebiete in Thessalien nördlich von Athen kontrollierten. Unter denen, die in die Berge flohen, waren auch die Rabbiner von Volos und Larissa.

Hilfe erhielt der jüdische Widerstand von Erzbischof Damaskinos, vom Athener Polizeipräsidenten Angelos Evert und vom Direktor der Athener Kommunalverwaltung, Panagiotis Chaldesos. Die drei hatten einen riskanten Rettungsplan vereinbart und nahmen auch ein persönliches Risiko auf sich. Erzbischof Damaskinos rief öffentlich alle Christen zur Hilfe für ihre verfolgten jüdischen Nachbarn auf. Den Popen legte er nahe, ihre Angst zu überwinden und seinem Beispiel zu folgen. Er selbst führte Taufen durch und stellte eine große Anzahl vordatierter Taufscheine mit christlichen Namen aus. Nach Vorlage der Taufscheine trug die Athener Kommunalverwaltung die gefälschten Namen in das Bürgerregister ein und die Polizei stellte dann gefälschte Personalausweise aus. So konnten im Raum Athen mehrere Hundert Juden und Jüdinnen ihre jüdische Identität verbergen.³ Auch viele Athener Polizisten halfen beim Verbergen, teilweise dadurch, dass sie Juden als Polizisten verkleideten.

Die deutsche Besatzungsmacht reagierte auf diese

3. Ο αριθμός των πλαστών ταυτοτήτων που εκδόθηκαν εκείνη την εποχή διαφέρει στις έρευνες. Η έρευνα «Οι Έλληνες Εβραίοι – Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών», Θάνος Βερέμης, Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, Αθήνα 2000, αναφέρει τον αριθμό 18.500. Οι περισσότεροι όμως έρευνες θεωρούν τον αριθμό 650 πιο ρεαλιστικό. Πολλοί από τους διαφυγόντες από τα Ιωάννινα χρησιμοποίησαν επίσης τέτοια έγγραφα. / Die Zahl der ausgestellten Dokumente wird sehr unterschiedlich hoch geschätzt. In den "Documents on the History of the Greek Jews. Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Relations", ed. Photini Constantopoulou/Thanos Veremis, Athen 1998, 35, werden 18.500 gefälschte Ausweispapiere genannt. Die meisten Forscher halten etwa 650 Papiere für realistisch. Auch viele der aus Ioannina geflohenen Juden und Jüdinnen haben solche Papiere benutzt.

και η Αστυνομία εξέδιδε τα δελτία ταυτότητας. Με αυτό τον τρόπο διασώθηκαν εκατοντάδες Εβραίοι και Εβραίες στην περιοχή της Αθήνας αποκρύπτοντας την πραγματική τους ταυτότητα.³ Επίσης, πολλοί αστυνομικοί της Αθήνας βοήθησαν στην απόκρυψη, ακόμη και μεταμφιέζοντας Εβραίους σε αστυνομικούς.

Οι Γερμανικές αρχές αντέδρασαν σε αυτή την εξέλιξη με μια διαταγή που δημοσιεύτηκε στις 3 Οκτωβρίου 1943 στις ημερήσιες εφημερίδες, σύμφωνα με την οποία οι Εβραίοι όλης της Ελλάδας θα έπρεπε να δηλωθούν εντός πέντε ημερών στην Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας ή στις δημοτικές αρχές της περιοχής τους και να παρουσιάζονται μια φορά την εβδομάδα. Η κοινότητα της Αθήνας θα εκπροσωπούσε όλους τους Εβραίους της Ελλάδας και θα διοικούσαν από ένα συμβούλιο πρεσβυτέρων, το οποίο θα ήταν ο σύνδεσμος μεταξύ των κατοικιών αρχών και του εβραϊκού πληθυσμού. Η εκστρατεία αυτή απέτυχε.

Περίπου 1.200 Εβραίοι μόνο δηλώθηκαν στην Αθήνα και δεν υπήρξε καμία ανταπόκριση ακόμη και μετά την παράταση της προθεσμίας. Όσοι είχαν δηλωθεί και είχαν ταυτότητα μπορούσαν να κυκλοφορούν ελεύθερα κατά τη διάρκεια της ημέρας και να κάνουν τις δουλειές τους. Ωστόσο, παρέμεναν υπό την παρακολούθηση των κατοικιών δυνάμεων και βρίσκονταν σε συνεχή κίνδυνο. Όσοι αντιστάθηκαν μη παρουσιαζόμενοι έπρεπε να εξαφανιστούν από τη δημόσια ζωή και έτσι πολλοί κατάφεραν να γλυτώσουν. Μην έχοντας καμία προοπτική να μπορέσουν να συλλάβουν όλους το μεγάλο αριθμό Εβραίων στην Αθήνα, οι SS ανέβηκαν για αόριστο χρόνο το σχέδιο τους – παρά τις αντίθετες εντολές του υπεύθυνου για τους εκτοπισμούς των Εβραίων της Ευρώπης στα κεντρικά γραφεία των SS, Άντολφ Άιχμαν. Αρχικά αρκέστηκαν στη δήμευση της περιοσίας των Εβραίων που δεν είχαν καταγραφεί, των οποίων ωστόσο τα ονόματα και τις διευθύνσεις γνώριζαν. Την επιχείρηση αυτή διηύθυνε ο επικεφαλής της Υπηρεσίας Ασφαλείας Αθηνών και αξιωματικός των SS Βάλτερ Μπλούμε.

Στις 23 Μαρτίου 1944 οι Γερμανοί συνέλαβαν περίπου 800 Εβραίους στην Αθήνα, οι οποίοι ακολουθώντας τη διαταγή είχαν προσέλθει στη συναγωγή για να παρουσιαστούν και τους μετέφεραν στο κοντινό στρατόπεδο συγκέντρωσης Χαϊδαρίου. Ο αριθμός των συλληφθέντων ήταν πολύ χαμηλότερος από τις προσδοκίες των SS. Δεν είχαν όμως άλλο καιρό να χάσουν, έπρεπε να ενεργήσουν. Ο εκτοπισμός των συλληφθέντων Εβραίων της Αθήνας στο Άουσβιτς πραγματοποιήθηκε τελικά στις 2 Απριλίου.

Οι Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων – Ψευδαισθηση της ασφάλειας

Στα Γιάννενα, κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής, η εβραϊκή κοινότητα ήταν ανήσυχη και ταυτόχρονα αισθανόταν ασφαλής. Οι Ιταλοί δεν εφάρμοσαν πολιτική εξόντωσης των Εβραίων ούτε στην Ιταλία ούτε στην κατεχόμενη Ελλάδα και αρνήθηκαν να παραδώσουν Εβραίους στο Τρίτο Ράιχ.

Entwicklung am 3. Oktober 1943 mit der in den Tageszeitungen veröffentlichten Anordnung, dass sich alle Juden Griechenlands innerhalb von 5 Tagen bei der jüdischen Gemeinde Athen oder bei ihren kommunalen Behörden registrieren lassen und sich dann einmal die Woche dort vorstellen. Die Jüdische Gemeinde von Athen sollte die alleinige Vertretung aller Juden Griechenlands werden und einen neuen Ältestenrat einsetzen, der das Bindeglied zwischen Besatzern und jüdischer Bevölkerung bildete. Die Aktion war ein Misserfolg.

Nur etwa 1.200 Juden und Jüdinnen in Athen ließen sich registrieren. Auch nach Verlängerung der Frist wurden es kaum mehr. Wer registriert war und einen Ausweis hatte, konnte sich tagsüber frei bewegen und seinen Geschäften nachgehen. Er blieb aber unter Beobachtung der deutschen Besatzungsmacht und war hochgradig gefährdet. Die anderen, die sich widersetzten, mussten aus der Öffentlichkeit verschwinden. Vielen gelang das. Ohne Aussicht, den Großteil der jüdischen Bevölkerung aus Athen deportieren zu können, verschob die SS ihr Vorhaben auf unbestimmte Zeit – trotz anderslautender Anordnungen Adolf Eichmanns, des in der SS-Zentrale Verantwortlichen für die Verfolgung der europäischen Juden. Sie begnügte sich zunächst damit, den Besitz derjenigen Juden einzuziehen, die sich nicht hatten registrieren lassen und deren Namen und Adressen dennoch bekannt waren. Diese Aktionen leitete der Leiter des Athener Sicherheitsdienstes, der SS-Offizier Walter Blume.

Am 23. März 1944 verhafteten die Deutschen etwa 800 Juden in Athen, die sich an diesem Tag, der Anordnung folgend, in der Synagoge zur Stelle meldeten. Am nächsten Tag transportierten sie die Verhafteten ins nahe gelegene Konzentrationslager Chaidari. Die Zahl der Gefangenen blieb weit unter den Erwartungen der SS. Aber jetzt schien die Zeit knapp zu werden, sie musste handeln. Die Deportation der Athener Juden nach Auschwitz fand schließlich am 2. April statt.

Die Romaniotischen Juden von Ioannina – Illusion der Sicherheit

In Ioannina, solange es von den Italienern besetzt war, war die jüdische Gemeinde beunruhigt und fühlte sich zugleich in Sicherheit. Eine Vernichtungspolitik gegen die Juden verfolgten die Italiener weder in Italien noch im besetzten Griechenland. Sie weigerten sich, Juden an das Dritte Reich auszuliefern.

1941 beruhigte und warnte der italienische Kommandant die Vertreter der jüdischen Gemeinde: "Solange wir hier das Kommando haben, müsst ihr nichts befürchten. Ihr werdet Grund zur Sorge haben, wenn die deutsche SS ankommt und die Griechen mit den Deutschen zu kollaborieren beginnen."⁴ So fühlten sich die romaniotischen Juden in Epirus und in Altgriechenland unter italienischer

Το 1941, ο Ιταλός διοικητής στα Γιάννενα καθυσόχασε και προειδοποιούσε τους εκπροσώπους της Ρωμανιώτικης κοινότητας: «Όσο εμείς διοικούμε εδώ, δεν έχετε να φοβάστε τίποτα. Θα έχετε λόγο να ανησυχείτε όταν φτάσουν τα γερμανικά SS και οι Έλληνες αρχίσουν να συνεργάζονται με τους Γερμανούς».⁴ Έτσι αυτοί πείστηκαν και διαβεβαίωσαν τους εαυτούς τους ότι θα είχαν διαφορετική μεταχείριση από τους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης. Ανησυχούσαν και έλπιζαν ταυτόχρονα χωρίς να αλλάξουν τη ζωή τους. Μόνο λίγοι εγκατέλειψαν τα σπίτια τους για να διαφύγουν στην Αθήνα ή εντάχθηκαν στην αντίσταση στα βουνά.

Ο πρωθυπουργός Ιωάννης Ράλλης, επικεφαλής της δωσιλογικής κυβέρνησης από τον Απρίλιο του 1943, διαβεβαίωσε επίσης τους αντιπροσώπους της εβραϊκής κοινότητας της Αθήνας σε μια συνάντηση στις 22 Σεπτεμβρίου 1943 ότι, κατά την άποψή του, οι «συντηρητικοί και νομοταγείς» Εβραίοι της Παλιάς Ελλάδας, οι «αληθινοί Έλληνες πολίτες», δεν είχαν κανένα λόγο να ανησυχούν για το μέλλον τους, σε αντίθεση με τους «ανατρεπτικούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης».⁵ Μάλιστα, ο Ράλλης τάχθηκε κατά περαιτέρω εκτοπίσεων σε υπόμνημα προς τον πολιτικό πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα, Γκύντερ Άλτενμπουργκ.⁶ Η παρέμβαση αυτή ενίσχυσε επίσης στους Ρωμανιώτες το αίσθημα της ασφάλειας.

Όταν τον Σεπτέμβριο του 1943 οι Γερμανοί αντικατέστησαν τους Ιταλούς ως κατοκική δύναμη στην Ήπειρο, βαθιά ανησυχία κατέλαβε την εβραϊκή κοινότητα στα Γιάννενα. Γνώριζαν για τον εκτοπισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και τη διαφυγή του αρχιεραβίνου της Αθήνας. Επίσης η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και το ελληνικό πρόγραμμα του BBC καλούσαν όλους τους Εβραίους να διαφύγουν.

Το συμβούλιο της κοινότητας συμφώνησε να κρύψει πολύτιμα θρησκευτικά αντικείμενα στην απρόσιτη κρύπτη της «εσωτερικής» συναγωγής, αλλά στο ερώτημα αν θα έπρεπε να καλέσει τη κοινότητα να διαφύγει υπήρχαν αντίθετες γνώμες. Ο πρόεδρος του συμβουλίου, ο σιωνιστής και γιατρός Δρ. Μωυσής Κοφινάς (1894-1944), τάχθηκε υπέρ της αντίστασης και υποστήριξε ότι τουλάχιστον τα νεότερα μέλη έπρεπε να διαφύγουν και να ενταχθούν στους αντάρτες. Αντίθετα ο αντιπρόεδρος Σαμπεθάι Καμπιλής, συντηρητικός επιχειρηματίας και η πραγματική εξουσία στην



Στρατιώτες της Βέρμαχτ σε φυλάκιο στα Ιωάννινα, καλοκαίρι 1943. Soldaten der Wehrmacht an einem Kontrollposten in Ioannina, Sommer 1943.

Herrschaft zunächst sicher. Sie ließen sich überreden und versicherten sich selbst, dass mit ihnen anders verfahren würde als mit den sephardischen Juden von Saloniki. Sie waren beunruhigt, schöpften aber Hoffnung und veränderten ihr Leben nicht. Nur wenige verließen ihre Wohnungen und Häuser in Richtung Athen oder schlossen sich dem Widerstand in den Bergen an.

Auch Ministerpräsident Ioannis Rallis, seit April 1943 Chef der Kollaborationsregierung, versicherte bei einem Treffen mit Delegierten der jüdischen Gemeinde Athen am 22. September 1943, dass aus seiner Sicht die "konservativen und gesetzestreuen" Juden des alten Griechenlands, die "echten griechischen Bürger", keinen Grund hätten, sich um ihre Zukunft zu sorgen, im Unterschied zu den "subversiven thessalonischen Juden".⁵ Tatsächlich sprach sich Rallis in einem Memorandum an den zivilen Generalbevollmächtigten des Reichs für Griechenland, Günther Altenburg, gegen weitere Deportationen aus.⁶ Auch diese Intervention verstärkte bei den Romanioten das Gefühl der Sicherheit.

Als im September 1943 die Deutschen die Italiener in Epirus als Besatzungsmacht ersetzten, erfasste tiefe Sorge die jüdische Gemeinde von Ioannina. Sie wusste von der Deportation der jüdischen Bevölkerung aus Thessaloniki, auch die Flucht des Athener Oberrabbiners war ihr bekannt. Die griechische Exilregierung und das griechische Programm der BBC riefen alle Juden zur Flucht auf.

Der Gemeinderat verständigte sich darauf, wertvolle Kultgegenstände in der unzugänglichen Krypta der "inneren" Synagoge zu verbergen. Aber bei der Frage, ob er auch zur Flucht aufrufen sollte, war er uneins. Ihr Präsident, der Zionist und Arzt Dr. Moisis Kofinas (1894-1944), war für Widerstand; wenigstens die Jüngeren sollten zu

5. Βλ. Ντοκουμέντο στην ιστοσελίδα της Yad Vashem. Dokumentiert auf der Website von Yad Vashem "Historical Background" zum Transport von Athen über Larissa und Thessaloniki nach Auschwitz am 02.04.1944. <https://collections.yadvashem.org/en/deportations/10968067>

6. Βλ. Μαρκ Μάζαουερ, Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής, Αθήνα 1994. Hierzu Mark Mazower, Griechenland unter Hitler. Das Leben während der deutschen Besatzung 1941-1944. Aus dem Englischen von Anne Emmert, Jörn Pinnow und Ursel Schäfer, Frankfurt/Main 2016, 298.

4. Rae Dalven, The Jews of Ioannina, Philadelphia und Athen 1990, 39.

κοινότητα, ήταν πεπεισμένος ότι θα έπρεπε να δείξουν υπομονή και να περιμένουν. Επιπλέον καταδίκασε οποιαδήποτε συνεργασία με τους «κομμουνιστές» στα βουνά.

Ο φον Στένερ, διοικητής της 1ης ορεινής μεραρχίας «Εντελβίαις» που είχε έδρα τα Ιωάννινα, επισκέφθηκε τον Καμπιλή στο κατάστημά του το καλοκαίρι του 1943 και τον διαβεβαίωσε ότι οι Γερμανοί δεν θα ενοχλούσαν τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης τονίζοντας: «Δεν είστε σαν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης», «Είσαι διαφορετικός».⁷ Ο Καμπιλής κατάλαβε ότι αυτό σήμαινε πως ο Γερμανός αξιωματικός έβλεπε τον ίδιο και την κοινότητά του ως αφομοιωμένους και νομοταγείς πολίτες που δεν ήταν επικίνδυνοι για αυτούς και πίστεψε τις διαβεβαιώσεις του. Άλλωστε και ο ίδιος όπως και πολλοί άλλοι Ρωμανιώτες στα Πάννενα πίστευαν αυτό που ανέφερε ο Γερμανός σχετικά με το ότι οι Ρωμανιώτες διαφέρουν από τους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης.

Μετά από αυτό και για πολλούς μήνες δεν συνέβη κάτι που θα μπορούσε να προκαλέσει ανησυχία στην κοινότητα. Οι Εβραίοι στα Πάννενα δεν άλλαξαν τη ζωή τους. Κάποιοι μάλιστα, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει την πόλη αμέσως μετά την εισβολή του γερμανικού στρατού, επέστρεψαν και συνέχισαν τις καθημερινές τους δραστηριότητες. Άλλοι αρνήθηκαν να φύγουν παρά τις επείγουσες εκκλήσεις των Αθηναίων φίλων και συγγενών τους. Έτσι, συνέχισαν να ζουν με την ψευδαίσθηση της ασφάλειας.⁸

Ο Καμπιλής, επίσης, ήθελε να διασφαλίσει την ασφάλεια της κοινότητάς του. Είχε πληροφοριοδότες στις τάξεις της ελληνικής αστυνομίας που θα τον προειδοποιούσαν σε περίπτωση κινδύνου. Ταυτόχρονα προσπαθούσε να αποφύγει κάθε τι που θα προκαλούσε τους Γερμανούς να πάρουν κατασταλτικά μέτρα εναντίον τους. Έτσι πήγε στις οικογένειες των νέων που είχαν ενταχθεί στους αντάρτες και απαίτησε να τους φέρουν πίσω λέγοντάς τους, πως οι νέοι οφείλουν να βοηθήσουν τους ηλικιωμένους και ότι η απουσία τους από το σπίτι θα θεωρηθεί από τους Γερμανούς ως αντίσταση και θα προκαλέσει αντίποινα ενάντια σε όλη την κοινότητα. Πράγματι, μετά από λίγο 11 από τους 22 νέους επέστρεψαν από τα βουνά στις οικογένειές τους. Μέχρι το τέλος, ο Καμπιλής ήλπιζε να κατευθύνει τους Γερμανούς εκπληρώνοντας όλες τις επιθυμίες τους, παρέχοντας τιμαλφή, τρόφιμα και κρεβάτια για το στρατιωτικό νοσοκομείο – φέρεται δε ότι τους παρέδωσε τον κατάλογο με τα ονόματα των μελών της κοινότητας.⁹ Οι περισσότεροι Εβραίοι, ακολουθώντας την διαταγή της 3ης Οκτωβρίου 1943, είχαν προσέλθει στο εβραϊκό γηροκομείο για να δηλωθούν στη κοινότητα και είχαν παραλάβει νέες ταυτότητες.¹⁰

den Partisanen fliehen. Vizepräsident Sabethai Kabilis (1891-1944), Unternehmer und die eigentliche Autorität der Gemeinde, war hingegen davon überzeugt, dass sie Geduld haben und abwarten müssten. Außerdem lehnte er jede Zusammenarbeit mit den "Kommunisten" in den Bergen ab.

Von Stettner, der kommandierende General der in Ioannina stationierten 1. Gebirgsjäger-Division "Edelweiß", hatte Kabilis im Sommer 1943 in dessen Geschäft aufgesucht und beteuert, dass die Deutschen die jüdische Bevölkerung der Stadt nicht belästigen würden: "Ihr seid nicht wie die Juden von Thessaloniki", "du bist anders."⁷ Kabilis verstand das so, dass der Deutsche in ihm und in seiner Gemeinde assimilierte Juden und loyale Bürger sahen, die für sie keine Gefahr bedeuteten, und vertraute auf das Wort des Offiziers. Was der über den Unterschied zu den Sepharden von Saloniki gesagt hatte, entsprach seinem Selbstverständnis und dem vieler Romanioten Ioanninas.

Danach geschah viele Monate nichts, was die Gemeinde hätte aufschrecken müssen. Die Juden in Ioannina änderten ihr Leben nicht. Einige, die gleich nach dem Einmarsch der deutschen Wehrmacht geflohen waren, kehrten sogar in die Stadt zurück und nahmen ihre Geschäfte wieder auf. Andere lehnten trotz dringender Aufforderungen ihrer Athener Freunde und Verwandten die Flucht ab. Sie lebten in der Illusion der Sicherheit.⁸

Auch Kabilis wollte für die Sicherheit seiner Gemeinde sorgen. Er hatte Informanten in den Reihen der griechischen Polizei, die ihn bei Gefahr warnen sollten. Zugleich wollte er verhindern, was den Deutschen einen Anlass für Repressionen geben könnte. So ging er zu den Familien, deren Söhne bei den Partisanen in den Bergen waren, und verlangte, sie zurückzuholen. Die Jungen müssten den Alten helfen, vor allem aber würde ihr Wegbleiben von den Deutschen als Widerstandsakt verstanden werden und sie zu Maßnahmen gegen die ganze Gemeinde provozieren. Tatsächlich kehrten bald darauf 11 der 22 jungen Männer aus den Bergen zu ihren Familien zurück. Bis zum Schluss hoffte Kabilis, die Deutschen durch die Erfüllung aller Wünsche besänftigen zu können. Er lieferte ihnen Wertgegenstände, Betten für das Lazarett und Lebensmittel; auch die Liste der Namen der Gemeindemitglieder scheint er herausgegeben zu haben.⁹ Die meisten Juden der Stadt waren nämlich der Anordnung vom Oktober 1943 gefolgt und hatten sich im jüdischen Altenheim registrieren und neue Ausweise ausstellen lassen.¹⁰

Τον Φεβρουάριο του 1944, όταν μέλη της ΕΠΟΝ, της οργάνωσης νέων του ΕΑΜ, ύψωσαν ελληνικές σημαίες σε δύο κτίρια στα Πάννενα, οι Γερμανοί αντέδρασαν αμέσως συλλαμβάνοντας 108 άτομα, Χριστιανούς και Εβραίους. Μεταξύ αυτών ήταν και τέσσερα από τα πέντε μέλη του προεδρείου του συμβουλίου της Εβραϊκής κοινότητας συμπεριλαμβανομένου και του προέδρου, Μωυσή Κοφινά. Μόνο ο Σαμπεθάι Καμπιλής παρέμεινε ελεύθερος. Μέχρι την ημέρα του εκτοπισμού, ήταν ο μόνος που καθόριζε τη συμπεριφορά της κοινότητας του.

Δεν έχει γίνει γνωστό εάν χριστιανικές οικογένειες της πόλης προσφέρθηκαν να κρύψουν Εβραίους συμπολίτες τους. Γνωρίζουμε μόνο πως ελάχιστοι βρήκαν καταφύγιο στην ύπαιθρο. Από την στιγμή που οι Γερμανοί επέβαλαν την κατοχή τους στα Ιωάννινα, το να αποκτήσει κάποιος άδεια εξόδου από την πόλη έγινε ακόμη πιο δύσκολο απ' ό,τι κατά την Ιταλική κατοχή, και ήταν δυνατή μόνο με δωροδοκία. Ακόμα και για ταξίδι σε καρότσα φορτηγού έπρεπε να καταβληθούν χρήματα, έτσι οι φτωχότεροι είχαν λιγότερες ευκαιρίες να διαφύγουν προς την Αθήνα ή άλλες πόλεις σε σύγκριση με τους εύπορους.

Η επιχείρηση εκτοπισμών στην ηπειρωτική Ελλάδα, που πραγματοποιήθηκε συντονισμένα στις 24 και 25 Μαρτίου 1944, είχε προγραμματιστεί από καιρό από την υπηρεσία ασφαλείας των SS στην Αθήνα. Αρχικά, συνελήφθη στις 24 Μαρτίου ο εβραϊκός πληθυσμός της Άρτας (352), της Πρέβεζας (172), της Πάτρας (12 οικογένειες) και της Αθήνας (800), οι οποίοι οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Χαϊδαρίου κοντά στην Αθήνα.

Την επόμενη μέρα, 25 Μαρτίου, συγκέντρωσαν περίπου 1.870 Παννιώτες Εβραίους, τους οποίους φόρτωσαν σε φορτηγά και μετέφεραν σε ένα προσωρινό στρατόπεδο στη Λάρισα. Τις επόμενες μέρες μετέφεραν εκεί περίπου 1.300 Εβραίους κρατούμενους από τη Χαλκίδα, το Βόλο, τα Τρίκαλα και τη Λάρισα.

Στις 2 Απριλίου, το τρένο εκτοπισμού αναχώρησε με τους κρατούμενους από την Αθήνα, φόρτωσε τους κρατούμενους από τη Λάρισα και συνέχισε τη διαδρομή του για τη Θεσσαλονίκη, όπου επιβίβασαν άλλους 900 Εβραίους από την Καστοριά και τη γύρω περιοχή. Ο συρμός που μετέφερε συνολικά 5.200 άτομα, το μεγαλύτερο ανθρώπινο φορτίο που έφτασε ποτέ στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου, μεταφέρθηκε στον προορισμό του στις 11 Απριλίου 1944. Σχεδόν όλοι οι εκτοπισμένοι δολοφονήθηκαν στους θαλάμους αερίων, οι περισσότεροι την ημέρα της άφιξής τους – ανάμεσά τους και πολλοί από τους νέους που είχαν επιστρέψει από τα βουνά στις οικογένειές τους, καθώς και ο Μωυσής Κοφινάς και ο Σαμπεθάι Καμπιλής με τις οικογένειές τους. ♦

Als im Februar 1944 Mitglieder der EPON, der Jugendorganisation der EAM, an zwei Gebäuden griechische Fahnen hissten, reagierten die Deutschen auf diese Provokation sofort und verhafteten 108 Personen, Christen und Juden. Darunter vier der fünf Mitglieder des Vorstands des Gemeinderats. Auch Präsident Kofinas. Nur Sabethai Kabilis blieb frei. Bis zum Tag der Deportation war er der Einzige, der über die Haltung seiner Gemeinde bestimmte.

Es ist nicht bekannt, dass christliche Familien der Stadt jüdische Mitbürger aufgenommen und versteckt hätten. Bekannt ist nur, dass wenige Zuflucht auf dem Land gefunden haben. Seitdem die Deutschen in Ioannina das Kommando übernommen hatten, waren Passierscheine noch schwerer als von den Italienern zu erhalten und wenn, dann durch Bestechung. Auch die Fahrt auf einem Lastwagen musste bezahlt werden. Wer arm war, hatte deshalb weniger Möglichkeiten der Flucht nach Athen oder in andere Städte als die Wohlhabenden.

Die Deportationen auf dem griechischen Festland, die am 24. und 25. März 1944 koordiniert stattfanden, waren vom Sicherheitsdienst der SS in Athen seit Langem geplant. Zunächst wurde am 24. März die jüdische Bevölkerung in Arta (352), Preveza (172), Patras (12 Familien) und Athen (800) verhaftet und ins Konzentrationslager Chaidari bei Athen gebracht.

Am 25. März wurden dann in Ioannina etwa 1870 Juden und Jüdinnen zusammengetrieben, auf Lastwagen verladen und ins Zwischenlager in Larissa abtransportiert. Dort hin wurden dann noch etwa 1300 Juden und Jüdinnen aus Chalkida, Volos, Trikala und Larissa gebracht.

Am 2. April startete der Deportationszug aus Athen, nahm die Gefangenen aus dem Zwischenlager in Larissa auf und fuhr dann weiter nach Thessaloniki, wo noch 900 Juden aus Kastoria und Umgebung dazu geladen wurden. Der Transport umfasste insgesamt 5.200 Personen. Am 11. April 1944 erreichte dieser größte Transport, der Auschwitz-Birkenau jemals erreichte, sein Ziel. Fast alle Deportierten wurden dort in den Gaskammern ermordet, die meisten noch am Tag ihrer Ankunft. Auch die meisten der jungen Männer, die aus den Bergen zu ihren Familien zurückgekehrt waren, und Moisis Kofinas und Sabethai Kabilis mit ihren Familien. ♦

7. Στη βάση συνεντεύξεων με επιζώντες που αναφέρει η R. Dalven. / Auf der Grundlage von Zeugenbefragungen nacherzählt von Rae Dalven, The Jews of Ioannina, Philadelphia und Athen 1990, 40.

8. «Η ψευδαίσθηση της Ασφάλειας» είναι ο τίτλος του βιβλίου του Μιχαήλ Μάτσα, ο οποίος διέφυγε έγκαιρα από το Αγρίνιο μαζί με την οικογένειά του, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των συγγενών του από τα Ιωάννινα εκτοπίστηκαν και θανατώθηκαν. / So der Titel des Berichts von Michael Matsas, der mit seiner Familie rechtzeitig aus Agrinio geflohen war, während der größere Teil seiner Verwandten aus Ioannina deportiert und ermordet wurde. Michael Matsas, The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews during the Second World War. 2nd edition, Potomac 2021.

9. Documents on the History of the Greek Jews, 271.

10. Eftihia Nachmias Nachman, Yannina. A Journey to the Past, ed. by Marcia Haddad Ikonopoulos and Isaac Dostis, New York 2004, 147.

Ο εκτοπισμός της Ρωμανιώτικης Κοινότητας των Ιωαννίνων

**Μή μ' αφήνεις τήν ψυχή μου
όχ τόν κόσμο να χαθή.
Όλα τά' χω περασμένα, ένα είν' που με χαλνάει.
Για να μ' δεν χαθή όχ τον κόσμο
το δικό μου τ' όνομα.
Θέ μου στο δικό σου χέρι είν' τ' τρία τ' κλειδιά.
Τούτο είν' το κλειδί το πρώτο, να το κράξω
μόνομα.**

(Ακροστιχίδα: Yizhak Shemuel,
Γιαννιώτικα Εβραϊκά Τραγούδια,
Εκδ. Ηπειρωτικής Εστίας 1953)

Die Deportation der romaniotischen Gemeinde von Ioannina

**Lass nicht zu, dass mein Name in der Welt
verloren geht.
Ich bin über alles hinweg, nur eins beschäftigt mich.
Lass nicht zu, dass mein Name in der Welt
verloren geht.
Mein Gott, in deiner Hand liegen die drei Schlüssel.
Dies ist der erste Schlüssel, mich beim Namen
zu nennen.**

(Text: Yizhak Shemuel,
Jüdische Lieder aus Jannina,
Verlag Ipeiritiki Estia, 1953)

Οι φωτογραφίες από την ημέρα του εκτοπισμού της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων, στις 25 Μαρτίου 1944, τραβήχτηκαν από έναν φωτογράφο του Λόχου Προπαγάνδας 690 της Βέρμαχτ, ονόματι Wetzel. Σκοπός τους προφανώς η καταγραφή του εκτοπισμού μαζί με την έκθεση της γερμανικής Μυστικής Αστυνομίας – για τα αρχεία: Η διαταγή εξετελέστη, τα Ιωάννινα απαλλάχτηκαν από τους Εβραίους! Φωτογραφίες από την εκτόπιση Ελλήνων Εβραίων από άλλες πόλεις δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα γνωστές.

Η προσπάθεια εξόντωσης των Εβραίων της Ευρώπης δεν περιορίστηκε στη δολοφονία των ανθρώπων. Με τη φυσική τους εξόντωση, έπρεπε να διαγραφεί από την πολιτιστική μνήμη και όλος ο εβραϊκός πολιτισμός: Εβραϊκά ονόματα δρόμων και πλατειών άλλαξαν, συναγωγές καταστράφηκαν, λατρευτικά αντικείμενα και βιβλιοθήκες κλάπηκαν, τα εβραϊκά σπίτια καταλήφθηκαν από μη Εβραίους όπως και τα μαγαζιά τους που συνέχισαν να λειτουργούν με διαφορετικό όνομα. Οι εκτοπισμένοι έγιναν αριθμοί. Τα ονόματά τους έπρεπε να λησμονηθούν.

Von der Deportation der Jüdischen Gemeinde in Ioannina am 25. März 1944 wurden 19 Fotos angefertigt. Sie stammen von einem Fotografen der Propagandakompanie 690 der Wehrmacht namens Wetzel. Vermutlich sollten die Fotos zusammen mit dem Bericht der Geheimen Feldpolizei die Deportation dokumentieren – für die Akten: Befehl ausgeführt, Ioannina ist judenfrei! Fotos von der Deportation griechischer Juden aus anderen Städten sind bisher nicht bekannt.

Der Versuch der Vernichtung der europäischen Juden beschränkte sich nicht auf die Ermordung der Menschen. Mit ihrer physischen Vernichtung sollte auch die gesamte jüdische Kultur aus dem kulturellen Gedächtnis gelöscht werden: Jüdische Namen von Straßen und Plätzen wurden geändert, Synagogen zerstört, Kultgegenstände und Bibliotheken geplündert; die jüdischen Häuser von Nicht-Juden übernommen und die Geschäfte unter anderem Namen weitergeführt. Die deportierten Menschen wurden zu Nummern. Ihre Namen sollten vergessen werden.

Οι 19 φωτογραφίες από τον εκτοπισμό στα Ιωαννίνα φυλάσσονταν επί δεκαετίες στο Ομοσπονδιακό Αρχείο της Γερμανίας. Άρχισαν σταδιακά να γίνονται γνωστές τη δεκαετία του 1990. Την αρχή έκανε ο βρετανός ιστορικός Μαρκ Μάζαουερ, ο οποίος πρωτοδημοσίευσε το 1993 μία από τις φωτογραφίες στο βιβλίο του *Inside Hitler's Greece (Η Ελλάδα του Χίτλερ)*, μη γνωρίζοντας ούτε πού τραβήχτηκε ούτε τον λόγο της συνάθροισης των Εβραίων. Το ότι πρόκειται για φωτογραφίες στη πλατεία Μαβίλη των Ιωαννίνων την μέρα του εκτοπισμού της Εβραϊκής Κοινότητας αναγνωρίστηκε από το Μουσείο της Ρωμανιώτικης Συναγωγής *Kehila Kedosha Janina* στη Νέα Υόρκη, το οποίο δημοσίευσε το 2004 στην ιστοσελίδα του τη φωτογραφία της «Γυναίκας που κλαίει». Το όνομα και η ιστορία της εικονιζόμενης γυναίκας παρέμειναν αρχικά άγνωστα. Χρειάστηκε να περάσει καιρός μέχρι να δοθούν στη δημοσιότητα όλες οι φωτογραφίες και η αναζήτηση των ονομάτων των φωτογραφημένων να αποφέρει αποτελέσματα.

Στο μεταξύ, η «Κοπέλα που κλαίει» όπως και άλλα 65 άτομα στις φωτογραφίες έχουν ταυτοποιηθεί. Στην αναζήτηση εκτός από τη ρωμανιώτικη κοινότητα της Νέας Υόρκης συνέβαλε σημαντικά και ο Γιαννιώτης ιστορικός ερευνητής Αλέκος Ράπτης. Τον Ιούλιο του 2005, ο Ράπτης δημοσιεύει για πρώτη φορά μερικές από τις φωτογραφίες στην τοπική εφημερίδα «Ηπειρωτικός Αγών» ζητώντας τη βοήθεια του κοινού για την αναγνώριση των προσώπων. Την επόμενη χρονιά η εφημερίδα δημοσιεύει 4 από τις φωτογραφίες με τα ονόματα μερικών απεικονιζόμενων. «Για πρώτη φορά στην ιστορία της, η πόλη έβλεπε μπρος της μία από τις πιο τραγικές της σελίδες στον 20ο αιώνα», γράφει ο Ράπτης. Με την συμβολή επιζώντων Γιαννιωτών Εβραίων από την Αθήνα, το Ισραήλ ή τη Νέα Υόρκη, καθώς και Γιαννιωτών συμπολιτών του ο Ράπτης καταφέρνει 16 χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο 2022, να δημοσιεύσει στην εφημερίδα τα αποτελέσματα της έρευνάς του. Όλοι αυτοί συνέβαλαν σημαντικά στην αντίσταση κατά της διαγραφής των θυμάτων του Ολοκαυτώματος από την πολιτισμική μας μνήμη.

Όσον αφορά τις ταυτοποιήσεις μερικές δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν, άλλες δεν φαίνονται εύλογες. Οι δε επιζώντες συχνά ανασκευάζουν και διορθώνουν τις αναμνήσεις τους. Καθώς ελάχιστοι είναι πλέον εν ζωή η ταυτοποίηση περαιτέρω θυμάτων του εκτοπισμού από τα Ιωάννινα γίνεται όλο και πιο δύσκολη.

Ευγνώμονες γι' αυτή την πολύτιμη συλλογική έρευνα και βασισμένοι σ' αυτήν, περιγράφουμε παρακάτω το χρονικό της τραγωδίας του εκτοπισμού αναδεικνύοντας κάποια από τα θύματα του Ολοκαυτώματος της Ρωμανιώτικης κοινότητας των Ιωαννίνων με την ταυτότητά τους ως ξεχωριστά πρόσωπα.

Τα αποσπάσματα από μαρτυρίες επιζώντων που παραθέτουμε στη συνέχεια περιέχονται στο βιβλίο της Ευτυχίας Νάχμαν: *Ιωάννινα. Ταξίδι στο παρελθόν*, Αθήνα 1996.

Die 19 Fotos von der Deportation in Ioannina lagerten über Jahrzehnte im Bundesarchiv. Sie wurden erst in den 1990er Jahren nach und nach der Öffentlichkeit bekannt. Den Anfang machte der britische Historiker Mark Mazower, der erstmals 1993 eins dieser Fotos in seinem Buch *Inside Hitler's Greece (Griechenland unter Hitler)* veröffentlichte, ohne jedoch den Ort der Aufnahmen und den Grund der Versammlung der abgebildeten Juden zu kennen. Dass es sich um Fotos vom Mavili Platz in Ioannina am Tag der Deportation handelte, erkannte dann das Museum der *Kehila Kedosha Janina Synagogue* in New York, als es 2004 das Foto der "Weinenden Frau" auf seiner Website veröffentlichte. Doch Name und Geschichte der abgebildeten Frau blieben zunächst unerkannt. Es dauerte noch eine Weile, bis alle Fotos der Öffentlichkeit bekannt wurden und die Suche nach den Namen der Abgelichteten zu Ergebnissen führte.

Inzwischen konnten die "Weinende Frau" und weitere 65 abgelichtete Personen identifiziert werden. Neben der romaniotischen Gemeinde in New York hat der Geschichtsforscher Alekos Raptis aus Ioannina wesentlich dazu beigetragen. Im Juli 2005 veröffentlichte er erstmals einige der Fotos in der Lokalzeitung "Ipirotikos Agon" (Ηπειρωτικός Αγών) und rief die Leserschaft zur Hilfe bei der Identifizierung der abgelichteten Personen auf. Im folgenden Jahr veröffentlicht die Zeitung vier der Fotos mit den Namen einiger Personen. "Es war das erste Mal, dass die Stadt mit einem der tragischsten Ereignisse ihrer Geschichte im 20. Jahrhundert konfrontiert wurde", schrieb Raptis. Es dauerte noch 16 Jahre, bis er im März 2022 das Ergebnis seiner Recherche publizieren konnte. Bei dieser Suche erhielt er Unterstützung von überlebenden janniotischen Juden und Jüdinnen in Athen, Israel oder New York sowie von einigen seiner Mitbürger/innen. Sie alle leisteten einen wichtigen Beitrag beim Widerstand gegen die Löschung der Opfer des Holocaust aus unserem kulturellen Gedächtnis.

Doch einige Zuordnungen bleiben unsicher, manche scheinen nicht plausibel. Zeitzeugen meinen sich zu erinnern, korrigieren sich aber kurze Zeit später. Da heute nur noch wenige Zeugen leben, wird die Arbeit an der Identifizierung weiterer Opfer der Deportation aus Ioannina immer schwieriger.

Dankbar für und gestützt auf diese wertvolle kollektive Forschung schildern wir im Folgenden den Hergang der Deportationstragödie und lassen einige der Opfer des Holocaust der Romaniotischen Gemeinde von Ioannina mit ihrer Identität als unverwechselbare Personen hervortreten.

Die nachfolgend zitierten Zeugenaussagen von Überlebenden stammen aus dem Buch von Eftychia Nachman: *Ioannina. Reise in die Vergangenheit*, Athen 1996 (griechisch).



BA-1011-179-1575-03 / Foto: Wetzel

Τη νύχτα του Σαββάτου της 25ης Μαρτίου 1944, στρατιώτες της Βέρμαχτ κλείνουν στα Ιωάννινα δρόμους και προσβάσεις στις εβραϊκές συνοικίες. Τα ξημερώματα, συνοδευόμενοι από Έλληνες χωροφύλακες, χτυπούν τις πόρτες των σπιτιών όπου είχαν εντοπίσει τις εβραϊκές οικογένειες.

Διατάζουν τους αιφνιδιασμένους κατοίκους να μαζέψουν λίγα ρούχα και τρόφιμα και να συγκεντρωθούν το ταχύτερο σε δυο σημεία: Όσοι μένουν έξω από το κάστρο, στη πλατεία Μαβίλη στην προκυμαία της λίμνης, και οι υπόλοιποι στο στρατιωτικό Νοσοκομείο μέσα στο κάστρο. Όποιος δεν συμμορφωθεί, θα τουφεκιστεί. Δεν τους είπαν τι πρόκειται να συμβεί.

Ανάμεσα στους συγκεντρωμένους στη πλατεία Μαβίλη περιμένει και ο **Χαΐμ Ελιέζερ (Δαυίδ) (1)**, γεν. 1904, γιος του Ελιέζερ, υφαντουργός το επάγγελμα. Κατοικούσε με την σύζυγό του Ελισάβετ, γεν. 1917, κόρη του Ν. Μπατή, και την κόρη τους Τζώγια, γεν. 1936, στην οδό Κουντουριώτου.

“ **Επιτάξανε το Εβραϊκό Γηροκομείο. Και βγήκε μια διαταγή, όλοι οι κάτοικοι των Ιωαννίνων από 12 χρονών κι απάνω να περάσουν από τα γραφεία του γηροκομείου για να βγάλουν ταυτότητες. Μόλις έμπαινες δεξιά, είχε ένα γραφείο η Κοινότητα και εκεί είχε δυο χωροφύλακες. Όταν περνούσα εγώ, έλεγε «Yuda». Έτσι έμαθαν πόσοι και ποιοι είμαστε. Πριν γίνει αυτό, πέρασε κάποιος και κατέγραφε τα σπίτια... »**

Στέλλα Μορδεχάι Μιγιωνή,
σuz. Σαμουήλ Κοέν

In der Nacht des Sabbats vom 25. März 1944 sperren Wehrmachtssoldaten Straßen und Zufahrtswege und riegeln die jüdischen Viertel von Ioannina ab. In der Frühe hämmern sie in Begleitung von griechischen Gendarmen an die Türen der zuvor identifizierten jüdischen Familien.

Sie befehlen den aufgeschreckten Bewohnern, ein paar Sachen und etwas zum Essen einzupacken und sich innerhalb kürzester Zeit an zwei Sammelplätzen einzufinden: die außerhalb der Burg (Kastro) wohnen, auf dem Mavili Platz am Seeufer, die anderen beim Lazarett innerhalb des Kastro. Wer fernbleibe, werde erschossen. Was mit ihnen geschehen soll, sagen sie nicht.

Unter den Versammelten am Mavili Platz wartet auf seinen Abtransport auch **Haim Eliezer (David) (1)**, geb. 1904, Sohn des Eliezer, von Beruf Weber. Er wohnte mit seiner Frau Elisabet, Tochter von N. Batis, geb. 1917, und ihrer Tochter Joyia, geb. 1936, in der Koudourio-tou Straße.

“ **Sie beschlagnahmten das jüdische Altersheim. Und es wurde ein Befehl erlassen, dass alle Einwohner von Ioannina ab 12 Jahren in die Büros des Altersheims gehen mussten, um Ausweise auszustellen. Rechts des Eingangs war ein Büro der Gemeinde, und dort standen zwei Gendarmen. Als ich vorbeiging, sagte der eine “Jude”. So haben sie herausgefunden, wie viele und wer wir waren. Bevor das geschah, kam jemand vorbei und registrierte die Häuser... »**

Stella Mordechai Miyoni,
Frau von Samuel Cohen

Πανικοβλημένοι οι άνθρωποι ντύνονται βιαστικά και μαζεύουν λίγα ρούχα, κουβέρτες και μερικά φαγώσιμα. Όσοι έχουν, κρύβουν μερικά κοσμήματα και χρήματα.

Μέσα στη παγωνιά εκείνης της μέρας, περίπου 1.900 άνδρες, γυναίκες και παιδιά εγκαταλείπουν τα σπίτια τους φορτωμένοι με μπόγους και σάκους και τρέχουν αλαφιασμένοι στα καθορισμένα σημεία συγκέντρωσης.

“ **Μαζέψαμε τις βαλίτσες μας και πεζή πήγαμε στο μώλο. Εκεί, όχι τιμής ένεκεν, αλλά επειδή υπήρχε διάχυτος η γνώμη πως ό,τι θα κάνει ο επικεφαλής της Κοινότητας, θα κάνουν και οι άλλοι, γι' αυτό βάζουν πρώτα ν' ανέβει ο Χαϊρλής. Μετά ακολουθήσαν ο ένας μετά τον άλλο. Κανένας δεν ήξερε τι θα συμβεί. »**

Δανιήλ Σολομών Ισακίς

Die verängstigten Menschen kleiden sich hastig an, packen Kleidung, Decken und etwas zum Essen ein. Wer hat, nimmt auch Wertsachen und Geld mit.

Bei eisigen Temperaturen verlassen die etwa 1.900 Männer, Frauen und Kinder ihre Häuser und hetzen mit ihren Bündeln und Taschen zu den verordneten Sammelplätzen.

“ **Wir packten unsere Koffer und gingen zu Fuß zur Mole. Dort liebten wir unseren Vorsitzenden Hairlis vorangehen und folgten ihm einer nach dem anderen, nicht aus Respekt, sondern weil es sich so gehörte, dass die Leute das tun, was der Vorsitzende der Gemeinde vormachte. Niemand wusste was passieren wird. »**

Daniel Solomon Ischakis



BA 1011-179-1575-02 / Foto: Wetzel





BA 1011-179-1575-16 / Foto: Wetzel

Στην πλατεία Μαβίλη, οι άνδρες χωρίζονται από τις γυναίκες και τα παιδιά κάτω των 16 ετών και μετά μοιράζονται σε μικρότερες ομάδες. Πρώτα φορτώνουν τους άνδρες στα φορτηγά που περιμένουν. Οι γυναίκες παρακολουθούν μέχρι να έρθει η σειρά τους να φορτώσουν και αυτές τούς μπόγους και τους σάκους τους και να επιβιβαστούν και οι ίδιες μαζί με τα παιδιά τους στα φορτηγά.

Οι άνδρες, οι γυναίκες και τα παιδιά, που συγκεντρώθηκαν κοντά στο στρατιωτικό νοσοκομείο στην άκρη του κάστρου, οδηγούνται μέσα από μια στενή πύλη στα φορτηγά. Είναι αδύνατο να διαφύγουν. Παντού στέκονται ένοπλοι Γερμανοί στρατιώτες και Έλληνες χωροφύλακες.

Για τους περισσότερους Εβραίους των Ιωαννίνων ξεκινάει το ταξίδι χωρίς επιστροφή.

“ Εγώ είχα φύγει στο βουνό μαζί με τον Σαμουήλ Κοέν, 18 χρονών και οι δυο. Πήγαμε στη φωλιά του Ζέρβα. Εφοδιαστήκαμε πιστόλια και ρούχα για το αντάρτικο. Και μια ωραία πρωία βλέπω τη μάνα μου να 'ρχεται μαζί με τον αδελφό μου. «Αμάν», λέει, «ελάτε, γυρίστε! Είπε ο Χαϊρλής θα μας σκοτώσουν όλους...» ”

Έμης Σβώλης

“ Γυρίσαμε και οι δυο γιατί μας είπε η μάνα του Έμμη ότι μπορεί κάποιος καταδότης να πει ότι απ' αυτή την οικογένεια κάποιος λείπει. Μας έβαλε φόβο. ”

Σαμουήλ Ααρών Κοέν

Am Mavili Platz werden die Männer von den Frauen und den Kindern unter 16 Jahren getrennt und anschließend in kleinere Gruppen aufgeteilt. Erst werden die Männer in die wartenden Lastwagen verladen. Ihre Frauen schauen ihnen zu, bis auch sie und ihre Kinder an der Reihe sind, mit ihren Bündeln und Taschen die Lastwagen zu besteigen.

Die versammelten Männer, Frauen und Kinder am Lazarett, in der äußersten Ecke des Kastros, werden durch das schmale Tor der Festung zu den Lastwagen geführt. Ein Entkommen ist unmöglich. Überall stehen bewaffnete deutsche Soldaten und griechische Gendarmen.

Für die meisten Juden und Jüdinnen Ioanninas beginnt die Reise ohne Rückkehr.

“ Ich war mit Samuel Koen, beide 18 Jahre alt, in die Berge gegangen. Wir gingen zum Nest von Zervas. Wir deckten uns mit Pistolen und Kleidung für die Guerilla ein. Und eines schönen Morgens sehe ich meine Mutter mit meinem Bruder kommen. “Um Gottes willen”, sagt sie, “kommt zurück! Hairlis hat gesagt, sie werden uns alle umbringen...” ”

Ebis Svolis

“ Wir sind beide zurückgekommen, weil Ebis Mutter uns gesagt hat, dass irgendein Spitzel sagen könnte, dass jemand aus dieser Familie vermisst wird. Sie hat uns Angst gemacht. ”

Samuel Aaron Koen

Η αυτοκινητοπομπή με 80 υπερφορτωμένα φορτηγά, τα περισσότερα χωρίς κάλυμμα, διασχίζει με τους εκτοπισμένους το κέντρο των Ιωαννίνων – μια μακάβρια παρέλαση στην οδό Ανεξαρτησίας την ημέρα της εθνικής γιορτής.

Προορισμός η Λάρισα, γύρω στα 200 χιλιόμετρα μακριά. Μετά από ώρες κοπιαστικού ταξιδιού, διασχίζοντας τα χιονισμένα βουνά, η αυτοκινητοπομπή σταματάει τη νύχτα στα Τρίκαλα. Οι πρώτοι νεκροί ξεφορτώνονται.

“ Κατά τη διάρκεια της διαδρομής μέσα από το κέντρο των Ιωαννίνων μια γυναίκα από το φορτηγό αναγνωρίζει μια γειτόνισσα στο δρόμο και της πετάει τα κλειδιά του σπιτιού της. «Κράτησέ τα, να το προσέχεις μέχρι να γυρίσω», της φωνάζει και το φορτηγό εξαφανίζεται στο χιονόνερο. ”

Αποστόλης Παπαγεωργίου

Der Deportationskonvoi mit 80 vollbeladenen Lastwagen, teils ohne Verdeck, durchquert die Innenstadt von Ioannina – eine makabre Parade auf der Straße der Unabhängigkeit am griechischen Unabhängigkeitstag.

Ziel ist die etwa 200 km entfernte Stadt Larissa. Nach mehrstündiger mühsamer Fahrt über die schneebedeckten Berge macht der Konvoi in der Nacht Station in Trikala. Die ersten Toten werden entladen.

“ Während der Fahrt durch Ioannina erkennt eine Frau aus einem Lastwagen eine Nachbarin auf der Straße und wirft ihr ihre Hausschlüssel zu. “Nimm sie, und achte auf mein Haus, bis ich wieder komme”, ruft sie ihr zu und der Lastwagen verschwindet im Schneegestöber. ”

Apostolis Papageorgiou



BA 1011-179-1575-11 / Foto: Wetzel



BA 1011-179-1575-06 / Foto: Weitzel

Την επόμενη μέρα φθάνουν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Λαρίσης. Θα παραμείνουν εδώ 8 μέρες, υποχρεωμένοι να ξαπλώνουν στο γυμνό τσιμεντένιο πάτωμα μιας άδειας αποθήκης. Υπό την απειλή βίας αναγκάζονται να παραδώσουν τα πολύτιμα αντικείμενα που έχουν φέρει μαζί τους. Το φαγητό που τους προσφέρει ο Ερυθρός Σταυρός δεν αρκεί για όλους, αναγκάζονται να τρώνε από στις δικές τους προμήθειες.

Περίπου δώδεκα νέοι κατορθώνουν να δραπέτευσουν από τον στρατόπεδο. Ανάμεσά τους είναι και ο 20χρονος **Σαμουήλ Μεγήρ (1)**, ο οποίος όταν πήγε να φέρει νερό δεν επέστρεψε και σώθηκε.

“ Εγώ με τον Γιακώ τον Γκερσών, το σκάσαμε (από το στρατόπεδο στη Λάρισα).. με ένα καλάθι στο χέρι την ώρα που άλλαξε η φρουρά των Ες-Ες και μπήκαν κάτι στρατιώτες άλλου κράτους... Τους δείξαμε το χαρτί που είχαμε, γιατί δίναμε στο γερμανικό στρατό ντομάτες και πατάτες... και κωθόκαμη στα σπάρια... Στον πρώτο συνοικισμό που συναντήσαμε δεν ήθελαν να μας πιστέψουν ότι είμαστε Εβραίοι και ότι το σκάσαμε από τους Γερμανούς. Εντέλει τα καταφέραμε και προχωρήσαμε στην οργάνωση που ήταν εκεί. Ήταν ο ΕΛΑΣ. ”

Έμπης Σβώλης

Am nächsten Tag erreicht der Konvoi das Zwischenlager in Larissa. In einer leeren Werkhalle müssen sie sich auf dem blanken Betonboden 8 Tage lang einrichten. Unter Gewaltandrohung werden sie gezwungen, ihre Wertsachen abzugeben. Das Essen, das sie vom Roten Kreuz erhalten, reicht bei weitem nicht für alle, sie müssen auf ihren mitgebrachten Proviant zurückgreifen.

Etwa einem Dutzend junger Männer gelingt die Flucht. Unter ihnen ist auch der 20jährige **Samuel Megir (1)**, der vom Wasserholen nicht wieder zurückkommt und sich retten kann.

“ Zusammen mit Jako Gerson sind wir (vom Lager in Larissa) mit einem Korb in der Hand geflohen, als ausländische Soldaten die Wache von der SS übernahmen. Sie fragten nach einer Erlaubnis und wir zeigten ihnen das Papier, das wir hatten, weil wir der deutschen Armee Tomaten und Kartoffeln brachten... und sind in den Kornfeldern verschwunden. Bei der ersten Ortschaft wollten sie uns nicht glauben, dass wir Juden den Deutschen entkommen sind. Schließlich haben wir sie überzeugt und sind zur in der Gegend operierenden Widerstandsorganisation weitergegangen. Es war die ELAS. ”

Ebis Svolis



BA 1011-179-1575-17 / Foto: Weitzel

Τις επόμενες ημέρες, περίπου 1.300 κρατούμενοι από τις εβραϊκές κοινότητες Λάρισας, Καρδίτσας και Τρικάλων μεταφέρονται επίσης στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Λάρισας.

Στις 2 Απριλίου, όλοι οι κρατούμενοι φορτώνονται σε φορτηγά βαγόνια, τα οποία προστίθενται στο συρμό που έρχεται από την Αθήνα. Το τρένο είναι ήδη γεμάτο με κρατούμενους από τις εβραϊκές κοινότητες της Χαλκίδας, της Πάτρας, του Αγρινίου, της Πρέβεζας, της Άρτας και της Αθήνας, οι οποίοι μετά τη σύλληψή τους είχαν μεταφερθεί στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Χαϊδάρι της Αθήνας. Το τρένο σταματά για άλλη μια φορά στη Θεσσαλονίκη, όπου φορτώνονται και οι Εβραίοι που συνελήφθηκαν στην Καστοριά. Στη συνέχεια αναχωρεί από την Ελλάδα με κατεύθυνση τον Βορρά.

Μετά από μια βασανιστική εβδομάδα μέσα στο τρένο, την οποία κάποιοι από τους γεροντότερους δεν επέζησαν, το τρένο φτάνει στις 11 Απριλίου 1944 στο στρατόπεδο θανάτου Άουσβιτς-Μπίρκεναου.

“ Μετά στα βαγόνια άρχισαν οι γονείς μας να λέν, πού μας πάνε, ποιος ξέρει τι θα μας κάνουν. Ο πατέρας μου έλεγε «μάλλον θα μας κλείσουν σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως και θα δουλεύουμε εμείς οι άντρες σκληρά. Ίσωςβάλουν και τις γυναίκες σε δουλειά. Ίσως θα γυρίσουμε.» ”

Νίνα Μάτσα-Νεγρίν

In das Sammellager Larissa werden in den kommenden Tagen etwa 1300 Gefangene aus den jüdischen Gemeinden von Larissa, Karditsa und Trikala gebracht, die am gleichen Tag wie in Ioannina verhaftet worden waren.

Am 2. April werden alle Gefangenen in Güterwaggons verladen, die an einen von Athen kommenden Zug angehängt werden. Im Zug befinden sich die Gefangenen der jüdischen Gemeinden von Chalkida, Patras, Agri-nio, Preveza, Arta und Athen, die nach ihrer Verhaftung am 24. und 25. März zunächst ins Athener Konzentrationslager Chaidari gebracht worden waren. In Thessaloniki werden noch gefangene Juden aus Kastoria dazu geladen. Danach verlässt der Zug Griechenland in Richtung Norden.

Nach einer einwöchigen qualvollen Fahrt, die einige der Älteren nicht überleben, erreicht der Zug am 11. April 1944 das Todeslager Auschwitz-Birkenau.

“ Später im Zug fingen unsere Eltern an sich zu fragen “wo bringen sie uns hin, was werden sie mit uns machen?” Mein Vater sagte “Wahrscheinlich werden sie uns in Konzentrationslager einsperren und wir Männer werden hart arbeiten müssen. Vielleicht werden auch die Frauen arbeiten müssen. Vielleicht werden wir zurückkehren.” ”

Nina Matsa-Negrin





BA 1011-179-1575-17 / Foto: Weitzel

Με περίπου 5.200 εκτοπισμένους Έλληνες Εβραίους, πρόκειται για τη μεγαλύτερη μεταγωγή ανθρώπων που έφτασε ποτέ στο Άουσβιτς.

Μετά την άφιξη γίνεται η επιλογή. Η συντριπτική πλειοψηφία οδηγείται απευθείας στους θαλάμους αερίων και θανατώνεται άμεσα. Οι υπόλοιποι που επιλέχθηκαν για καταναγκαστική εργασία μεταφέρονται με τα πόδια στο στρατόπεδο Μπιρκενάου.

Η έκθεση της γερμανικής Μυστικής Αστυνομίας Πεδίου των Ιωαννίνων με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1944 καταγράφει: «Η επιχείρηση διεκπεραιώθηκε χωρίς κανένα επεισόδιο... μπορεί να χαρακτηριστεί ως πλήρης επιτυχής, καθώς το 95% των καταγεγραμμένων Εβραίων απομακρύνθηκε... Συνολικά 1.725 μέλη της εβραϊκής φυλής». Ωστόσο, ο κατάλογος των δολοφονημένων στο Άουσβιτς Γιαννιωτών Εβραίων ανδρών, γυναικών και παιδιών περιλαμβάνει 1.833 ονόματα.

Περίπου 112 εκτοπισμένοι Εβραίοι άνδρες και γυναίκες από τα Ιωάννινα επέζησαν των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας. Μερικοί από αυτούς επέστρεψαν στη γενέτειρά τους. Οι επιζώντες που κρύφτηκαν ή διέφυγαν στην αντίσταση είναι 69.

Mit etwa 5.200 deportierten griechischen Juden und Jüdinnen ist das der größte Menschentransport, der je in Auschwitz angekommen ist.

Nach der Ankunft findet die Selektion statt. Die große Mehrheit wird direkt in die Gaskammern geführt und ermordet. Die anderen werden zur Zwangsarbeit eingeteilt und gehen zu Fuß in das Lager Birkenau.

Der Bericht der deutschen Geheimen Feldpolizei in Ioannina vom 27.3.1944 vermerkt: *“Die Aktion ging ohne jeden Zwischenfall vor sich... sie muss als vollständig geglückt bezeichnet werden, da 95% der erfassten Juden abtransportiert werden konnten... Insgesamt wurden am 25.3.44 1.725 jüdische Rassenangehörige abtransportiert.”* In der Liste der in Auschwitz ermordeten jüdischen Männer, Frauen und Kinder aus Ioannina sind jedoch 1.833 Namen aufgeführt.

Die Zwangsarbeit in den Lagern überleben etwa 112 jüdische Frauen und Männer aus Ioannina. Die wenigsten kehren in ihre Heimatstadt zurück. 69 überleben versteckt oder im Widerstand.



BA 1011-179-1575-20 / Foto: Weitzel

Η οικογένεια του **Ισαάκ Δόστη (ή Ντόστη)**

Ο **Ααρών Δόστης (1)**, γεν. 1925, μαθητής, κατοικούσε με τον πατέρα του Ισαάκ Δόστη, γιο του Γεούδα, γεν. 1878, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Μπίρος Ντάι», τη μητέρα του Αννέτα, γεν. 1888, και την αδελφή του **Τζώγια (2)**, γεν. το 1925, στην οδό Πρόκλου Μοναχού. Είχε δύο μεγαλύτερες αδελφές: την **Ευθυμία Βεχοροπούλου (3)**, γεν. 1912, που κατοικούσε με τον σύζυγό της Μωυσή Βεχορόπουλο, γεν. 1902, και τα τρία τους παιδιά Χαΐμ, γεν. 1932, Ισαάκ, γεν. το 1937 και Χρυσή, γεν. 1940, στην οδό Ανδρονίκου, και την **Χρυσούλα Αττάς (4)**, γεν. 1915, που κατοικούσε με τον σύζυγό της Δαυίδ Αττάς, γεν. 1903, γιο του Ηλία, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Σανταλάς», και τον τετράχρονο γιο τους **Ηλία Αττάς (5)** στην οδό Σούτσου.

Από την οικογένεια, μόνο η 19χρονη Τζώγια επέζησε τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας και παντρεύθηκε τον Μαυρίκιο Μπατή. Ο αδελφός της Λέων, γεν. το 1918, ήταν αξιωματικός του ελληνικού στρατού. Συνελήφθηκε από τους Ιταλούς το 1943 και κρατήθηκε ως όμηρος στην Ιταλία. Από εκεί κατάφερε να αποδράσει. Μετά τον πόλεμο συνέχισε τη στρατιωτική του καριέρα και πέθανε στο Ισραήλ το 1970.

Die Familie von **Isaak Dostis**

Aaron Dostis (1), geb. 1925, war Schüler und wohnte mit Vater Isaak Dostis, Sohn des Jeuda, geb. 1878, von der Familie mit dem Spitznamen “Biros Dai”, und Mutter Annetta, geb. 1888, und seiner **Schwester Joyia (2)**, geb. 1925, in der Proklou Monachou Straße. Er hatte zwei ältere Schwestern: **Efthymia Bechoropoulos (3)**, geb. 1912, die mit ihrem Mann Moisis Bechoropoulos, geb. 1902, und ihren drei Kindern Haim, geb. 1932, Isaak, geb. 1937 und Chrysi, geb. 1940, in der Andronikou Straße wohnte; und **Chrysoula Attas (4)**, geb. 1915, die mit ihrem Mann David Attas, geb. 1903, Sohn des Ilias, von der Familie mit dem Spitznamen “Sandalas”, und ihrem vierjährigen Sohn **Ilias Attas (5)**, in der Soutsou Straße lebte.

Von der Familie überlebte nur die 19jährige Joyia die Zwangsarbeitslager. Sie heiratete später Mavrikio Bati und siedelte nach Israel über. Ihr Buder Leon, geb. 1918, war Offizier beim griechischen Militär. Er wurde 1943 von den Italienern verhaftet und in Italien als Geisel interniert. Von dort gelang ihm die Flucht. Nach dem Krieg setzte er seine Militärlaufbahn fort und starb 1970 in Israel.





BA 1011-179-1575-15 / Foto: Wetzel

Η **Φλώρα Δαυίδ (Σαμμάς) (1)**, γεν. 1905, χήρα του Χαΐμ, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Μούλιας» και η κόρη της **Ρεβέκκα ή Ρίφκα (2)**, γεν. 1927, κατοικούσαν στην οδό Κουντουριώτου. Μόνο η Ρεβέκκα επέζησε τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας. Παντρεύτηκε τον Αλμπέρτο Γκαμπάι, οινόπωλη από τα Τρίκαλα. Πέθανε στο Ισραήλ το 2020.

Η **Μαζαλτώ Τσάδικ (3)**, γεν. 1897, χήρα του Δαυίδ, και οι κόρες της **Ραχήλ (4)** και **Εσθήρ Τσάδικ (5)**.

Η **Ματζάλω Ελιασάφ (Μιχαήλ) (6)**, γεν. 1888, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Χαμάμ Μιχαήλ», κατοικούσε με τον άνδρα της Μωυσή, γεν. 1875, την κόρη τους **Εσθήρ (7)**, γεν. 1920, και τους γιους της Γεουδά, γεν. 1914, Μιχαήλ, γεν. 1918, Μπενοκά, γεν. 1922, και Μπαρούχ, γεν. 1925, στην Πλατεία Τσιτίσα. Κανείς δεν επέζησε.

Η **Άστρω Κοέν (8)**, γεν. 1889, χήρα του Γεουδά, κόρη του Ιακώβ Κοέν, κατοικούσε με τους γιους της **Μπαρούχ**, γεν. 1924, και **Μωυσή**, γεν. 1906, και τις οικογένειές τους στην οδό Σκίπυ. Η 10μελής οικογένεια ξεκληρίστηκε στο Άουσβιτς.

Η **Ραχήλ Γιομτώβ (9)**, γεν. 1922, κατοικούσε με τον πατέρα της Αβραάμ, γεν. 1880, την μητέρα της Σταμούλα, γεν. 1888, και τον αδελφό της Νισήμ, γεν. 1918, στην οδό Κουντουριώτου. Δεν επέζησε κανείς.

Η **Βικτώρια Ματαθία (10)**, γεν. 1893, χήρα του Μωυσή, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Λάιος», κατοικούσε με τον γιό της Δαυίδ, γεν. 1915 και τη σύζυγό του **Ζουλί Ματαθία (11)**, γεν. 1917, στην οδό Σούτσου.

Η **Ροζίνα Εζρά (12)**, γεν. 1895, κόρη του Χαΐμ Νεγρίν, κατοικούσε με τον σύζυγό της Μπέσσοσ Εζράς, γεν. 1889, στην οδό Νεοπτολέμου. Δεν επέζησαν.

Η **Έλντα Λεβή (13)**, γεν. 1916, κόρη του Νταβιτζών Λεβή, κατοικούσε με την οικογένεια της στην οδό Κουντουριώτου. Επέζησε των στρατοπέδων καταναγκαστικών έργων. Πέθανε στο Ισραήλ το 2000.

Flora David (Sammás) (1), geb. 1905, Witwe von Haim, von der Familie mit dem Spitznamen "Moulias", und ihre Tochter **Revekka oder Rifka (2)**, geb. 1927, lebten in der Koundouriotou Straße. Nur Revekka überlebte die Zwangsarbeitslager und heiratete später Alberto Gabai, Weinhändler aus Trikala. Sie starb 2020 in Israel.

Mazaltov Zadik (3), geb. 1897, Witwe von David, und ihre Töchter **Rachil Zadik (4)** und **Esther Zadik (5)**. Alle wurden ermordet.

Matzalo Eliasaf (Michail) (6), geb. 1888, von der Familie mit dem Spitznamen "Hamam Michail", wohnte mit ihrem Mann Moisis, geb. 1875, ihrer Tochter **Esther (7)**, geb. 1920, und ihren Söhnen Jeuda, geb. 1914, Michail, geb. 1918, Benoka, geb. 1922, und Barouch, geb. 1925, in der Plateia Tositsa.

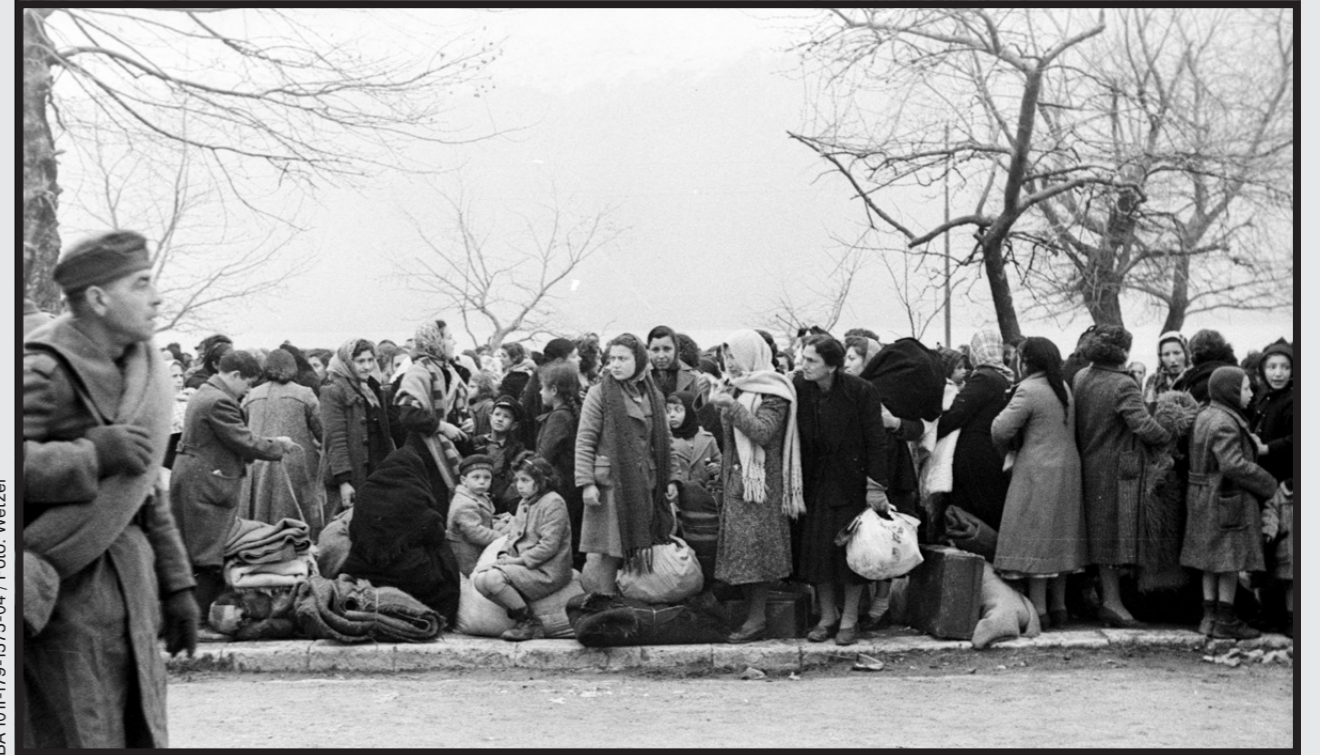
Astro Koen (8), geb. 1889, Witwe von Jeudas, Tochter von Iakov Koen, wohnte mit ihren Söhnen Barouch, geb. 1924, und Moisis, geb. 1906, und ihren Familien in der Skipi Straße. Die 10köpfige Familie wurde in Auschwitz ausgelöscht.

Rachil Yomtov (9), geb. 1922, wohnte mit ihrem Vater Avraam, geb. 1880, ihrer Mutter Stamoula, geb. 1888, und ihrem Bruder Nisim, geb. 1918, in der Koundouriotou Straße. Sie alle wurden ermordet.

Viktoria Matathias (10), geb. 1893, Witwe von Moisis, von der Familie mit dem Spitznamen "Lagios", wohnte mit ihrem Sohn David, geb. 1915, und seiner Frau **Zouli Matathias (11)**, geb. 1917, in der Soutsou Straße.

Rozina Ezra (12), geb. 1895, Tochter des Haim Negrin, wohnte mit ihrem Ehemann Bessos Ezras, geb. 1889, in der Neoptolemu Straße. Sie wurden ermordet.

Elda Levi (13), geb. 1916, Tochter von Davijon Levis, wohnte mit ihrer Familie in der Koundouriotou Straße. Sie überlebte die Zwangsarbeitslager. Sie starb 2000 in Israel.



BA 1011-179-1575-04 / Foto: Wetzel

Η **Άστρω Μπατί (ή Χέφετς) (1)**, γεν. 1885, κόρη του Μορδεχάι Μαρκάδο, κατοικούσε με τον σύζυγό της Σολομών, γιο του Ιωσήφ, γεν. 1875, έμπορο, στην οδό Σούτσου. Ο γιος τους Ιωσήφ, γεν. 1903, είχε συλληφθεί από τη γερμανική αστυνομία ένα χρόνο πριν από τον εκτοπισμό μαζί με τον πεθερό του Νισήμ Μπατί, γιό του Ισαάκ, με τη κατηγορία «υποστήριξη συμμοριών». Απαγχονίστηκαν μαζί με 15 άλλους στις 9 Αυγούστου 1943 στη Φλώρινα. Η σύζυγός του Ευτυχία, γεν. 1909, η 16χρονη κόρη τους Άρτεμις και ο 10χρονος γιος τους Σολομών εκτοπίστηκαν. Από την οικογένεια μόνο η Άρτεμις επέζησε του στρατοπέδου.

Η **Φορτούνη Αττάς (Πολίτης) (2)**, γεν. 1926, κατοικούσε με τον πατέρα της Ισαάκ, γεν. 1896, πωλητή νημάτων, τη μητέρα της **Σταμούλα (3)**, γεν. 1902, κόρη του Μωυσή Ναχμία, τον αδελφό της **Μωυσή (4)**, γεν. 1928, τις αδελφές της Χρυσούλα, γεν. 1924, και Άννα, γεν. 1923, και την γιαγιά τους Μαζαλτώβ Ναχμία, γεν. 1883, χήρα του Ιακώβ, σε ένα διώροφο σπίτι στην οδό Σούτσου 27. Από την οικογένεια επέζησαν μόνο η Φορτούνη και η αδελφή της Χρυσούλα από τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας.

Ο **Χαΐμ ή Νισήμ Ισαάκης (5)**, γεν. 1931, μαθητής, κατοικούσε με τον πατέρα του Σολομών, γεν. 1898, γιος του Δανιήλ, την μητέρα του Μαζαλτώβ, γεν. 1901, κόρη του Χαΐμ Ναχμία, και την αδελφή του Νίνα, γεν. 1928, στην οδό Γενναδίου.

Η **Ευθυμία Ναχμία (6)**, γεν. 1902, κόρη του Χαΐμ Χατζόπουλου, ζούσε με τον σύζυγό της Σταμούλ, γεν. 1900, έμπορο, και τις κόρες τους Ευτυχία, γεν. 1932, και Εσθήρ, γεν. 1934. Κανείς από την οικογένεια δεν επέζησε.

Astro Batis (Hefetz) (1), geb. 1885, Tochter des Mordechai Markado, wohnte mit ihrem Mann Solomon, Sohn des Josif, geb. 1875, Kaufmann, in der Soutsou Straße. Ihr Sohn Isif, geb. 1903, wurde ein Jahr vor der Deportation von der deutschen Militärpolizei zusammen mit seinem Schwiegervater Nisim Batis, Sohn des Isaak, wegen Unterstützung des Widerstands verhaftet. Mit 15 weiteren Gefangenen wurden sie am 9. August 1943 erhängt. Seine Frau Eftychia, geb. 1909, seine 16jährige Tochter Artemis und sein 10jähriger Sohn Solomon wurden deportiert. Von der Familie überlebte nur Artemis das KZ.

Fortouni Attas (Politis) (2), geb. 1926, lebte mit ihrem Vater Isaak, geb. 1896, Garnverkäufer, ihrer Mutter **Stamoula (3)**, geb. 1902, Tochter des Moisis Nachmias, ihrem Bruder **Moisis (4)**, geb. 1928, ihren beiden Schwestern Chrysoula, geb. 1924, und Anna, geb. 1933, sowie mit ihrer Großmutter Mazaltov Nachmias, geb. 1883, Witwe von Iakov, in einem zweistöckigen Haus in der Soutsou Straße 27. Von der Familie überlebten nur Fortouni und Chrysoula die Zwangsarbeitslager.

Haim (oder Nisim) Ischakis (5), geb. 1931, Schüler, wohnte mit seinem Vater Solomon, Sohn von Daniel, geb. 1898, Kaufmann, seiner Mutter Mazaltov, geb. 1901, Tochter von Haim Nachmias, und seiner Schwester Nina, geb. 1928, in der Gennadiou Straße.

Efthymia Nachmias (6), geb. 1902, Tochter von Haim Hajopoulos, lebte mit ihrem Ehemann Samuel, geb. 1900, Kaufmann, und ihren Töchtern Eftychia, geb. 1932, und Esther, geb. 1934. Niemand von der Familie überlebte.





BA 1011-179-1575-18 / Foto: Weitzel

Η **Χρυσή Βεχορόπουλος (1)**, γεν. 1887, δούλευε ως πλύστρα. Κατοικούσε με τον σύζυγό της, τον έμπορο Βίκτωρα (ή Χαΐμ) Βεχορόπουλος, στην οδό Ανδρονίκου εντός του κάστρου.

Η **Εσθήρ Μιγιονή (2)**, γεν. 1925, ανήκε στην οικογένεια με το παρατσούκλι «Μαζόν». Ήταν μαθήτρια και κατοικούσε με τον πατέρα της Ραφαήλ Μιγιονή, γεν. 1905, γιο του Ιακώβ, εργάτης, την μητέρα της Σταμούλα, γεν. 1903, κόρη του Χαΐμ Μωυσή, και τα μικρότερα αδέρφια της Αγγελο, γεν. 1935, Ραχήλ, γεν. 1937, και τον τετράχρονο Ιακώβ στην οδό Στρατηγοπούλου εντός του κάστρου.

Από τις δύο οικογένειες δεν επέζησε κανείς.

Chrysi Bechoropoulos (1), geb. 1887, arbeitete als Wäscherin. Sie wohnte mit ihrem Mann, dem Kaufmann Victor (oder Haim) Bechoropoulos, geb. 1902, in der Andronikos Straße innerhalb des Kastros.

Esther Mionis (2), geb. 1925, gehörte zur Familie mit dem Spitznamen "Mazon". Sie ging noch zur Schule und wohnte mit ihrem Vater Raphael, geb. 1905, ihrer Mutter Stamoula, geb. 1903, Tochter des Haim Moisis, und ihren jüngeren Geschwistern Angelos, geb. 1935, Rachil, geb. 1937 und dem 4jährigen Iakov, in der Stratigopoulou Straße innerhalb des Kastros. Niemand von den beiden Familien überlebte.



BA 1011-179-1575-19 / Foto: Weitzel

Η **Αννέτα Δόστη (1)**, γεν. 1888, σύζυγος του Ισαάκ Δόστη, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Μπίρος Ντάι» και η κόρη της **Τζώγια Δόστη (2)**, γεν. 1925, κόρη του Ισαάκ, κατοικούσε με την οικογένεια της στην οδό Πρόκλου Μοναχού. Μόνο η Τζώγια επέζησε των στρατοπέδων. Αργότερα παντρεύτηκε τον Μωυσή Μπατή. Πέθανε το 2017 στο Ισραήλ.

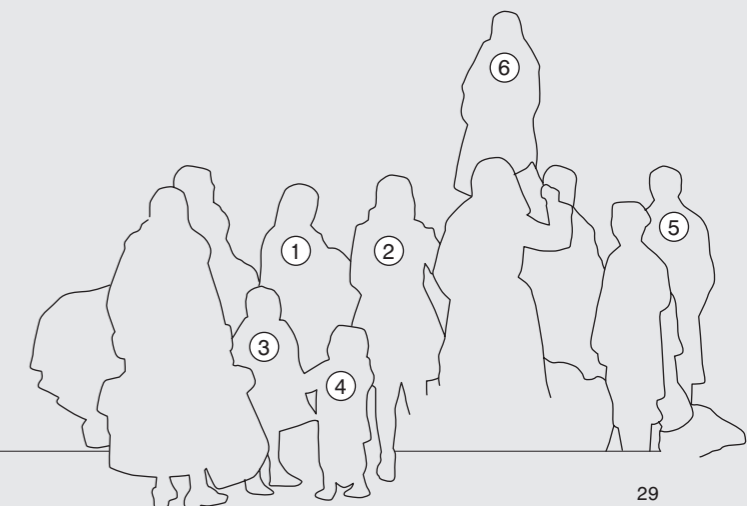
Ο μικρός **Χαιμάκης Βεχορόπουλος (3)**, γεν. 1939, κατοικούσε με τον πατέρα του Σαμουήλ, γεν. 1904, τη μητέρα του Θάλεια, γεν. 1910, στην οδό Ανδρονίκου. Κρατάει το χέρι της 4χρονης εξαδέλφης του **Χρυσής Βεχορόπουλος (4)**. Ο πατέρας της, ο έμπορος **Μωυσής Βεχορόπουλος (5)**, γεν. 1902, γιος του Βίκτωρα, βοηθάει τις γυναίκες να φορτώσουν τα πράγματά τους στο φορτηγό. Όλοι δολοφονήθηκαν στο Άουσβιτς.

Η **Ρεβέκκα Μπέσσο (6)**, γεν. 1887, χήρα του Μεναχέμ Μπέσσο, κόρη του Μ. Ματαθία, κατοικούσε στη οδό Σούσου. Και η Ρεβέκκα δολοφονήθηκε στο Άουσβιτς.

Anneta Dostis (1), geb. 1888, Ehefrau von Isaak Dostis, von der Familie mit dem Spitznamen "Biros Dai", und ihre Tochter **Joyia Dostis (2)**, geb. 1925, wohnten in der Proklou Monachou Straße. Nur Joyia überlebte das KZ und heiratete später Moisis Batis. Sie starb 2017 in Israel.

Der kleine **Haimakis Bechoropoulos (3)**, geb. 1939, wohnte mit seinem Vater Samuel, geb. 1904, seiner Mutter Thalia, geb. 1910, und seiner Schwester Chrysi, geb. 1936, in der Andronikos Straße. Haimakis hält seine 4jährige Cousine **Chrysi Bechoropoulos (4)** am Arm. Deren Vater, der Kaufmann **Moisis Bechoropoulos (5)**, geb. 1902, Sohn des Victor, hilft den Frauen beim Beladen des Lastwagens mit ihrem Gepäck. Sie alle werden in Auschwitz ermordet.

Reveka Bessos (6), geb. 1887, Witwe von Menachem Bessos, und Tochter von M. Matathias, wohnte in der Soutsou Straße. Auch Revekka wird in Auschwitz ermordet.

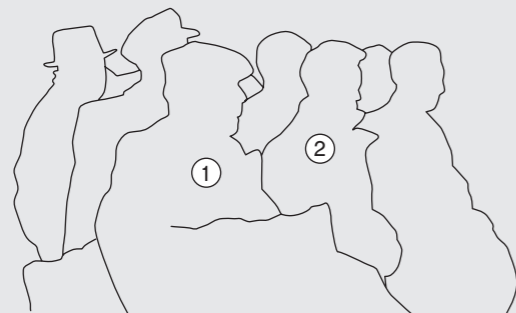




BA 1011-179-1575-09 / Foto: Weitzel

Ο **Αβραάμ Γιωμτώβ (1)**, γεν. 1880, γιός του Ραφαήλ, έμπορος, κατοικούσε με την γυναίκα του *Σταμούλα*, γεν. 1888, τον γιο του **Νισίμ Γιωμτώβ (2)**, γεν. 1918, έμπορο, και την κόρη τους Ραχήλ, γεν. 1922, στην οδό Κουντουριώτου. Όλη η οικογένεια δολοφονήθηκε.

Avraam Yomtov (1), geb. 1880, Sohn des Raphael, von Beruf Kaufmann, wohnte mit seiner Ehefrau Stamoula, geb. 1888, seinem Sohn **Nisim Yomtov (2)**, geb. 1918, Kaufmann, und der Tochter Rachil, geb. 1922, in der Koudouriotou Straße. Die gesamte Familie wurde ermordet.



BA 1011-179-1575-11 / Foto: Weitzel

Ο **Αργές Ναχμίας (1)**, γεν. 1885, γιος του Μιχαήλ, γυρολόγος, κατοικούσε με την σύζυγό του Εσθήρ, κόρη του Σαδίκ Κοέν, γεν. 1903, και τους γιους τους Μιχαήλ, γεν. 1925, και Σαδίκ, γεν. 1933, στην οδό Τσιτίσα. Ο αδελφός του **Χαΐμ Ναχμίας (2)**, γεν. 1881, ταβερνιάρης, κατοικούσε με την σύζυγό του Ρεβέκκα, γεν. 1901, κόρη του Μορδεχάι, και τους γιους τους Ιωσήφ, γεν. 1922, Μωυσής, γεν. 1927 και Σαμουήλ, γεν. 1937, στην οδό Αψαράδων. Όλοι δολοφονήθηκαν.

Arges Nachmias (1), Sohn des Michail, geb. 1885, von Beruf Kleinhändler, lebte mit seiner Frau Esthir, Tochter des Sadik Koen, geb. 1903, und ihren beiden Söhnen Michail, geb. 1925, und Sadik, geb. 1933, in der Tositsa Straße. Sein Bruder **Haim Nachmias (2)**, geb. 1881, Betreiber einer Taverne, lebte mit seiner Frau Reveka, Tochter von Mordechai, geb. 1901, und ihren Söhnen Iosef, geb. 1922, Moisis, geb. 1927, und Samuel, geb. 1937, in der Apsaradon Straße. Alle wurden ermordet.





BA 1011-179-1575-13 / Foto: Weitzel

Ο Ηλίας Μάτσας (1), γεν. 1880, γιος του Σαμουήλ, παρατσούκλι της οικογένειας «Λάλος», ηλεκτρολόγος κατοικούσε στην οδό Σούτσου με την σύζυγό του Ρεβέκκα, γεν. 1894, κόρη του Χαΐμ Καμπιλή, και τους τρεις γιούς τους **Σιμαντώβ (Σαμ) Μάτσας (2)**, γεν. 1920, ηλεκτρολόγος, **Χαΐμ Μάτσας (3)**, γεν. 1918, υπάλληλος του υποκαταστήματος της Αγροτικής Τράπεζας στα Ιωάννινα, και **Σαμπετάι (4)** γεν. 1924, μαθητής γυμνασίου. Ο **Σαμουήλ Μπεχάρ (5)** γεν. 1880, γιος του Σολομώντα, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Τζιάλας», έμπορος, κατοικούσε με την σύζυγό του Μαζαλτώβ, γεν. 1883, στην οδό Κουντουριώτου. Ο **Ιωσήφ Κοέν (6)** γεν. 1917, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Βίδας», νηματοουργός, και ο αδελφός του **Ελιέζερ Κοέν (7)**, γεν. 1929, μαθητής, κατοικούσαν με τον πατέρα τους Δαυίδ Κοέν, γεν. 1885, την μητέρα του Σιμά, γεν. 1896, κόρη του Ελιέζερ Ελιγιά και την αδελφή τους Τζόγια, γεν. 1924, στην οδό Κουντουριώτου. Ο **Νισήμ Ελιέζερ (Δαυίδ) (8)**, γεν. 1912, γιος του Ελιέζερ, νηματοουργός, κατοικούσε με την σύζυγό του Ζουλή, γεν. 1914, κόρη του Μπαρούχ Μπατίνας, και τον γιο τους Δαυίδ, γεν. 1940, στην οδό Κουντουριώτου. Ο **Σολομών Λεβή (9)**, γεν. 1921, της οικογένειας με το παρατσούκλι «Νεκ», ήταν έμπορος. Κατοικούσε με τους γονείς του, Ιωσήφ, γεν. 1870, και Σαρίνα, γεν. 1878, στην οδό Ανδρόνικου. Ο αδελφός του Μωυσής, γεν. 1909, και η γυναίκα του Στέλλα, γεν. 1910, είχαν μόλις αποκτήσει μια κόρη, όταν εκτοπίστηκαν. Από την 9μελή οικογένεια δεν επέζησε κανείς.



Ilias Matsas (1), geb. 1880, Sohn des Samuel, Spitzname der Familie "Lalos", von Beruf Elektriker, wohnte mit seiner Frau Rebeka, Tochter des Haim Kabelis, geb. 1894, und ihren drei Söhnen **Simantov (Sam) Matsas (2)** geb. 1920, Elektriker, **Haim Matsas (3)** geb. 1918, Angestellter bei der Filiale der Agrarbank in Ioannina, und **Sabethai Matsas (4)**, geb. 1924, Gymnasialschüler, in der Soutsou Straße. **Samuel Behar (5)** geb. 1880, Sohn des Solomon, Spitzname der Familie "Tzialas", Kaufmann, wohnte mit seiner Frau Mazaltov, geb. 1883, in der Koudouriotou Straße. **Iosef Koen (6)**, geb. 1917, Sohn des David, Spitzname der Familie "Vidas", von Beruf Weber, und sein Bruder **Eliezer Koen (7)**, geb. 1929, Schüler, wohnen mit ihren Eltern David, geb. 1885, und Simcha, geb. 1896, Tochter des Eliezer Eliyia, sowie ihrer Schwester Joyia, geb. 1924, in der Koudouriotou Straße. **Nisim Eliezer (David) (8)** geb. 1912, Sohn von Eliezer, Weber, wohnte mit seiner Frau Zouli, geb. 1914, Tochter des Barouch Batinos, und ihrem Sohn David, geb. 1940, in der Koudouriotou Straße. **Solomon Levis (9)**, geb. 1921, Sohn von Iosef, geb. 1870, von der Familie mit dem Spitznamen "Nek", war Händler. Er wohnte mit seinen Eltern Iosef, geb. 1870, und Sarina, geb. 1878, in der Andronikou Straße. Sein Bruder Moisis, geb. 1909, und dessen Frau Stella, geb. 1910, hatten gerade eine Tochter bekommen, als sie deportiert wurden. Von der 9köpfigen Familie überlebte niemand.



BA 1011-179-1575-05 / Foto: Weitzel

Ο **Σαμουήλ Μεγίρ (1)** γεν. 1924, γιος του Μεγίρ, κατάφερε μαζί με άλλους 12 να δραπετεύσει από το στρατόπεδο της Λάρισας. Εντάχθηκε στους αντιστασιακούς του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας. Αργότερα κρύφτηκε από την οικογένεια Ζαρκάδη και επέζησε. Ο Σαμουήλ πέθανε στα Ιωάννινα το 1977 σε ηλικία 53 ετών. Ο **Νισήμ Ισαάκ (Σαμουήλ) (2)**, γεν. 1908, γιος του Ελιέζερ, οδοντίατρος, κατοικούσε με τη σύζυγό του Ευτυχία, γεν. 1912, κόρη του Ιωσήφ Κοέν, και τις κόρες τους Γκράσια, γεν. 1936 και Άννα, γεν. 1941, στην οδό Σούτσου. Ο **Μορδεχάι (ή Μάρκος) Εσκενάζυ (3)**, γεν. 1912, γιος του Αντζέλου, από την οικογένεια με το παρατσούκλι «Κουτσομύτης», υπάλληλος, ζούσε με τη σύζυγό του Βικτωρία, γεν. 1918, κόρη του Ισαάκ Σαμπεθάι, και τους γιους του Αντζέλο, γεν. 1940, και Αβραάμ, γεν. 1943, στην οδό Σκουφά. Ο **Ηλίας Μάτσας (4)**, γεν. 1868, γιος του Γέσουα, γαλατάς, παρατσούκλι της οικογένειας «Ναάτες», ζούσε με τη σύζυγό του Στερούλα, γεν. 1873, κόρη του Μωυσή Μετσοβίτη, και τους γιους τους Μωυσής, γεν. 1907, Αβραάμ, γεν. 1913, Γέσουα, γεν. 1919, στην οδό Εθνικής Αντίστασης. Ο αδελφός του **Μιχαήλ Μάτσας (5)**, γεν. 1902, γαλατάς, κατοικούσε με τη σύζυγό του Αννέτα, γεν. 1903, κόρη του Ε. Μάτσα και τα παιδιά τους Εσθήρ, γεν. 1930, Ηλία, γεν. 1938, και Νινέτα, γεν. 1940, στην οδό Πρόκλου Μοναχού. Η οικογένεια «Ναάτες» αριθμεί 38 θύματα.

Samuel Megir (1) geb. 1924, Sohn des Megir, gelang die Flucht aus dem Zwischenlager in Larissa zusammen mit 12 anderen. Er schloss sich den Widerstandskämpfern der ELAS von Thessalien an. Später wurde er von der Familie Zarkadis versteckt. Er überlebte. Samuel starb 1977 in Ioannina im Alter von 53 Jahren. **Nisim Isaak (Samuel) (2)** geb. 1908, Sohn des Eliezer, von Beruf Zahnarzt, wohnte mit seiner Frau Eftychia, Tochter des Iosef Koen, geb. 1912, und ihren Töchtern Gracia, geb. 1936, und Anna, geb. 1941 in der Soutsou Straße. **Mordechai (oder Markos) Eskenazis (3)** geb. 1912, Sohn des Andzelos, von der Familie mit dem Spitznamen "Koutsomitis", Angestellter, wohnte mit seiner Frau Victoria, geb. 1918, Tochter des Isaak Sabethai, und seinen Söhnen Andzelos, geb. 1940, und Avraam, geb. 1943, in der Skoufa Straße. **Eliasaf Matsas (4)** geb. 1868, Sohn des Jesouas, Milchverkäufer, Spitzname der Familie "Naátes", wohnte mit seiner Frau Steroula, geb. 1873, Tochter des Moisis Metsovitis, und den Söhnen Moisis, geb. 1907, Avraam, geb. 1913, Gesouas, geb. 1919, in der Ethnikis Antistasis Straße. Sein Bruder **Michail Matsas (5)**, geb. 1902, Milchverkäufer, wohnte mit seiner Frau Anneta, geb. 1903, Tochter von E. Matsas, und seinen Kindern Esther, geb. 1930, Ilias, geb. 1938, und Nineta, geb. 1940, in der Proklou Monachou Straße. Die Familie "Na tes" zählt 38 Opfer.





BA 1011-179-1575-14 / Foto: Wetzel

Ο **Μεναχέμ Μάτσας (1)**, γεν. 1881, γιος του Μωυσή, από την οικογένεια με το παρατσούκλι «Μπουνητρή», ζούσε με τη σύζυγό του Σαρίνα, γεν. 1893, στην οδό Σκουφά. Έβγαζε τα προς το ζην πουλώντας σπιτικό «σαλέπι». Ο γιος του **Αβραάμ Μάτσας (2)**, γεν. 1919, οικοδόμος και μπογιατζής, ζούσε με τη σύζυγό του Άννα, γεν. 1921, κόρη του Γ. Κοέν, στην οδό Σκίπη. Η κόρη τους Σάντρα ήταν 1 έτους την ημέρα του εκτοπισμού. Ο δεύτερος γιος του **Σαμπεθάι Μάτσας (3)** γεν. 1921, ήταν υποδηματοποιός, ζούσε με τη σύζυγό του Άννα, γεν. 1925, κόρη του Ναχμιά Ναχάμ, στην οδό Ζάππα.

Όλοι δολοφονήθηκαν.

Menahem Matsas (1) geb. 1881, Sohn des Moisis, Spitzname der Familie "Botris", lebte mit seiner Frau Sarina, geb. 1893, in der Skoufa Straße. Er verdiente seinen Lebensunterhalt mit dem Verkauf von selbst hergestelltem "Salepi". Sein Sohn **Avraam Matsas (2)**, geb. 1919, Bauarbeiter und Maler, wohnte mit seiner Frau Anna, geb. 1921, Tochter des G. Koen, in der Skipi Straße. Ihre Tochter Sandra war am Tag der Deportation 1 Jahr alt. Sein zweiter Sohn **Sabethai Matsas (3)**, geb. 1921, war Schuhmacher und wohnte mit seiner Frau Anna, geb. 1925, Tochter des Nachmias Nacham, in der Zappa Straße.

Alle werden ermordet.



BA 1011-179-1575-07 / Foto: Wetzel

Ο **Αβραάμ Ιακώβ (1)**, γεν. 1873, γιος του Μποχώρ, παρατσούκλι της οικογένειας «Μποχώρ Γιάκος», κατοικούσε με τη σύζυγό του Μαζαλτώβ, γεν. 1888, κόρη του Ουριέλ Γοσέκος, στην οδό Ζάππα.

Ο **Γεσουά Μπαρμπατσάκου (2)**, γεν. 1906, γιος του Μωυσή, κατοικούσε με τη σύζυγό του Λουίζα, γεν. 1912, κόρη του Ιακώβ Μπεχώρ, και τα παιδιά τους Σάντρα, γεν. 1931, Ευτυχία, γεν. 1933, Μωυσής, γεν. 1935, Αβραάμ, γεν. 1937, Ναούμ, γεν. 1942 στην οδό Αρσάκη. Ο αδελφός του **Νισίμ Μπαρμπατσάκου (3)**, γιος του Μωυσή, γεν. 1910, κατοικούσε με τη σύζυγό του Σταμούλα, γεν. 1915, κόρη του Ελισάφ Μάτσα και τα δύο μικρά παιδιά τους Χρυσή, γεν. 1941 και τον νεογέννητο Μωυσή, στην οδό Αρσάκη. Τα δύο αδέρφια είχαν ένα κρασοπουλιό. Κανείς δεν έπεησε.

Avraam Iakov (1), geb. 1873, Sohn des Bochor, Spitzname der Familie "Bochor Yiakos", wohnte mit seiner Frau Mazaltov, geb. 1888, Tochter des Ouriel Yosekos, in der Zappa Straße.

Jesoua Barbatsakou (2), geb. 1906, Sohn des Moisis, wohnte mit seiner Frau Louiza, geb. 1912, Tochter des Iakov Bechor, und ihren Kindern Sandra, geb. 1931, Eftychia, geb. 1933, Moisis, geb. 1935, Avraam, geb. 1937, Naoum, geb. 1942, in der Arsaki Straße. Sein Bruder **Nisim Barbatsakou (3)**, geb. 1910, Sohn des Moisis, wohnte mit seiner Frau Stamoula, geb. 1915, Tochter des Elisaf Matsas, und ihren beiden kleinen Kindern Chrysi, geb. 1941, und dem neugeborenen Moisis, in der Arsaki Straße. Die beiden Brüder besaßen eine Weinerei. Keiner von ihnen überlebt das Todeslager.





BA 1011-179-1575-08 / Foto: Weizel

Η «Κοπέλα που κλαίει» είναι η 19χρονη **Φανή Χαΐμ (Σβώλη)** στην πλατεία Μαβίλη των Ιωάννινων λίγο πριν την μεταγωγή της. Η Φανή γεννήθηκε το 1925 και ζούσε με την οικογένειά της στην οδό Πρόκλου Μοναχού. Εκτοπίστηκε στο Άουσιβιτς μαζί με τον πατέρα της Αβραάμ, γεν. 1905, γιο του Ισαάκ, δάσκαλο στο επάγγελμα, τη μητέρα της Φίρο, γεν. 1908, τα αδέρφια της Ρεβέκκα, γεν. 1926, Ισαάκ, γεν. 1929, και Χαΐμ, γεν. 1932, και την 76χρονη γιαγιά της Φανή. Όλη η οικογένεια της Φανής δολοφονήθηκε εκεί. Μόνο η Φανή επέζησε από τα στρατόπεδα και επέστρεψε στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση. Παντρεύτηκε έναν χριστιανό στην Αθήνα, όπου πέθανε το 2008 σε ηλικία 83 ετών. Δεν είναι πολλά γνωστά για τη ζωή της. Η εγγονή της Λία αναφέρει, ότι η γιαγιά της δεν έκρυψε ποτέ την εβραϊκή της καταγωγή, αλλά δεν θέλησε να μιλήσει για την προηγούμενη ζωή της. Οι αναμνήσεις ήταν ίσως πολύ οδυνηρές. Η Φανή ήταν η πρώτη που αναγνωρίστηκε στις φωτογραφίες το 2009. Η φωτογραφία της έγινε σύμβολο για την απερίγραπτη οδύνη και τον πόνο όλων των Ελλήνων Εβραίων στο Ολοκαύτωμα. Μπορεί η ίδια η Φανή να μην ήταν σε θέση να μιλήσει γι' αυτό, αλλά η φωτογραφία της διηγείται την ιστορία χωρίς λόγια.

“ Έμάς μας πήγαν σε μια παράγκα και μας βάλανε πέντε-πέντε σε κάτι παραθύρες, που ήταν για κρεβάτια. Την άλλη μέρα ήρθαν κορίτσια από τη Θεσσαλονίκη, που ζούσαν εκεί ένα χρόνο. Η πρώτη κουβέντα μας ήταν τότε θα συναντήσουμε τους γονείς. Τότε μας είπαν να κοιτάξουμε έξω μια ψηλή καπνοδόχο, που έβγαине διαρκώς μαύρος καπνός και να μην περιμένουμε πια, γιατί έγιναν στάχτη. ”

Τζώγια Δαβιτζών Δαυίδ, συζ. Ζακ Αρρόγιο

Die “weinende Frau” ist die 19jährige **Fani Haim (Svolis)** auf dem Mavili Platz von Ioannina kurz vor ihrem Abtransport. Fani wurde 1925 geboren und lebte mit ihrer Familie in der Proklou Monachou Straße. Sie wurde zusammen mit ihrem Vater Avraam, geb. 1905, Sohn des Isaak, von Beruf Lehrer, ihrer Mutter Firo, geb. 1908, ihren Geschwistern Revekka, geb. 1926, Isaak, geb. 1929, und Haim, geb. 1932, sowie ihrer 76jährigen Großmutter Fani nach Auschwitz deportiert. Dort wurde Fanis gesamte Familie ermordet. Nur Fani überlebte die Lager und kehrte nach der Befreiung nach Griechenland zurück. Sie heiratete in Athen einen Christen und starb 2008. Viel ist nicht über ihr Leben bekannt. Ihre Enkelin Lia erzählt, dass ihre Großmutter ihre jüdische Herkunft nie verheimlicht habe, aber wenig über ihr früheres Leben in Ioannina erzählen wollte. Die Erinnerungen waren vielleicht zu schmerzhaft.

Fani ist die erste, die 2009 auf den Fotos identifiziert wurde. Ihr Foto wurde zur Ikone für das unbeschreibliche Leid und den Schmerz aller griechischen Juden und Jüdinnen im Holocaust. Darüber selbst zu sprechen, mag Fani überstanden gewesen sein, aber ihr Foto erzählt davon auch ohne Worte.

“ Wir kamen in eine Baracke, wo ein Holzgestell stand, das für fünf von uns als Bett dienen sollte. Am nächsten Tag kamen junge Frauen aus Thessaloniki dazu, die schon seit einem Jahr dort waren. Als erstes fragten wir sie, wann wir unsere Eltern wiedersehen würden. Sie zeigten uns einen hohen Schornstein draußen, aus dem ununterbrochen schwarzer Rauch stieg, und sagten uns, nicht länger auf sie zu warten, weil sie bereits Asche waren. ”

Joya Davidson David, Ehefrau Jaques Arroyo

Μετά το Ολοκαύτωμα – Αποζημιώσεις, Χρέη και Ενοχή

Μετά το τέλος του πολέμου, 112 Εβραίες γυναίκες και άνδρες επέστρεψαν στα Ιωάννινα από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και 69 από τους τόπους διαφυγής τους. Ήταν βαριά τραυματισμένοι, ψυχικά και σωματικά. Τα υπάρχοντα και τα σπίτια τους βρίσκονταν σε ξένα χέρια. Κάποιοι μετανάστευσαν αμέσως. Για όσους έμειναν, άρχισε ένας, συχνά, εξαντλητικός αγώνας για να πάρουν πίσω την περιουσία τους.

Το ελληνικό κράτος ήταν μόλις και μετά βίας σε θέση να βοηθήσει τους πολίτες του. Ο εμφύλιος πόλεμος μείωσε ακόμη περισσότερο τις δυνατότητές του. Η βοήθεια ήρθε από εβραϊκές οργανώσεις των ΗΠΑ και για τους Εβραίους των Ιωαννίνων ειδικότερα, από τη ρωμανιώτικη κοινότητα «Kehila Kedosha Janina» στη Νέα Υόρκη.

“Επανόρθωση” και αποζημιώσεις

Στη Διάσκεψη των Επανορθώσεων του Παρισιού (1945/46), αναγνωρίστηκαν στην Ελλάδα επανορθώσεις συνολικού ύψους 7.181 εκατομμυρίων δολαρίων (με βάση την αγοραστική δύναμη του 1938), τις οποίες ήταν υποχρεωμένες να καταβάλουν η Γερμανία, η Ιταλία και η Βουλγαρία, προκειμένου να ανοικοδομηθούν οι καταστραμμένες υποδομές και να υποστηριχτούν οι οικογένειες των θυμάτων και οι επιζώντες. Η Ιταλία έκλεισε συμφωνία ειρήνης με την Ελλάδα το 1947 και ξεπλήρωσε τα χρέη της, εν μέρει με την παραχώρηση της Δωδεκανήσου, την οποία είχε στην κατοχή της από το 1912. Η Βουλγαρία, η οποία επίσης έκλεισε συμφωνία ειρήνης με την Ελλάδα, δεν πλήρωσε τις συμφωνημένες αποζημιώσεις.

Οι δυτικοί σύμμαχοι δεν θέλησαν να αποδυναμώσουν τη Δυτική Γερμανία εξαναγκάζοντάς την στην εξόφληση των πολεμικών της οφειλών. Στη Διάσκεψη του Λονδίνου το 1952 της δόθηκε αναστολή μέχρι την οριστική διευθέτηση του γερμανικού ζητήματος με την υπογραφή συνθήκης ειρήνης – κατά την αντίληψη της εποχής για ένα απρόβλεπτο χρονικό διάστημα.

Παρά ταύτα, η γερμανική κυβέρνηση συμφώνησε ως αποτέλεσμα της πίεσης των ΗΠΑ να καταβάλει αποζημιώσεις στο Ισραήλ και, μέσω εβραϊκών ανθρωπιστικών οργανώσεων, σε Εβραίους θύματα στις πρώην κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης από το 1952. Η γερμανική κυβέρνηση αποκαλούσε τις πληρωμές αυτές «επανορθώσεις», όρο που το Ισραήλ απέρριψε και μιλούσε πάντα μόνο για «τις πληρωμές». Ωστόσο, οι γερμανικές κυβερνήσεις συνέχισαν να χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο και μέχρι σήμερα ισχυρίζονται για όλες τις αποζημιώσεις που καταβάλουν

Nach dem Holocaust – Entschädigungen, Schulden und Schuld

Die Lager überlebten 112 jüdische Frauen, Männer und Kinder. In den Bergen und anderen Fluchtorten überlebten 69. Von ihnen kehrte ein Teil nach Ioannina zurück. Alle waren psychisch und körperlich schwer verwundet. Ihr Hab und Gut sowie ihre Häuser waren in fremden Händen. Einige emigrierten sofort. Für die, die blieben, begann ein oft zermürender Kampf um die Rückgabe ihres Vermögens.

Der griechische Staat konnte seiner Bevölkerung kaum helfen. Der Bürgerkrieg schmälerte seine Möglichkeiten zusätzlich. Hilfe kam aus den USA und von jüdischen Hilfsorganisationen und für die Juden von Ioannina insbesondere von der romaniotischen “Kehila Kedosha Janina” Gemeinde in New York.

“Wiedergutmachung” und Entschädigungen

Auf der Pariser Reparationskonferenz (1945/46) wurde Griechenland ein Anspruch auf Reparationen in Höhe von 7.181 Mrd. US-Dollar (Preisbasis 1938) zugesprochen, die Deutschland, Italien und Bulgarien zu zahlen hatten, um damit die zerstörte Infrastruktur aufzubauen und den Opferfamilien und Überlebenden zu helfen. Italien schloss mit Griechenland 1947 einen Friedensvertrag und beglich seine Reparationsschuld, einen Teil durch Abtretung der 1912 annektierten Dodekanes-Inseln. Bulgarien, das ebenfalls mit Griechenland einen Friedensvertrag abschloss, zahlte die vereinbarte Reparationsschuld nicht.

Westdeutschland wollten die West-Alliierten nicht mit Reparationszahlungen schwächen. Es erhielt auf der Londoner Schuldenkonferenz von 1952 Aufschub bis zur endgültigen Regelung der deutschen Frage durch den Abschluss eines Friedensvertrags – nach damaligem Verständnis also einen Aufschub auf unabsehbare Zeit.

Abweichend davon erklärte sich die deutsche Regierung aufgrund US-amerikanischen Drucks seit 1952 zur Zahlung von Entschädigungen an Israel und über jüdische Hilfsorganisationen an jüdische Opfer in den ehemals besetzten Ländern Europas bereit. Diese Zahlungen bezeichnete die Bundesregierung als “Wiedergutmachung”, einen Begriff, den Israel ablehnte. Dort wurde stets nur von “den Zahlungen” gesprochen. Die deutschen Regierungen hielten jedoch an diesem Begriff fest und beteuern bis heute, dass alle deutschen Zahlungen freiwillig und als humanitäre Hilfe erfolgen – aus moralischer Verantwortung, nicht als Anerkennung juristischer Schuld.

Ein kleiner Teil der Entschädigungszahlungen an jüdische Opfer in Europa erreichte auch Griechenland.

ότι πρόκειται για εθελοντική ανθρωπιστική βοήθεια – από ηθική ευθύνη, όχι ως αναγνώριση νομικής ενοχής.

Ένα μικρό μέρος των πληρωμών σε Εβραίους θύματα της Ευρώπης έφτασε και στην Ελλάδα.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, μια ομάδα δυτικών χωρών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, απαίτησε από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας την καταβολή αποζημιώσεων στα θύματα των εθνικοσοσιαλιστικών διώξεων. Σε Γερμανούς θύματα η Δυτική Γερμανία είχε ήδη αρχίσει να δίνει αποζημιώσεις, γεγονός που οδήγησε πολλά δυτικά κράτη να διαμαρτυρηθούν και να απαιτήσουν αποζημιώσεις για τον πολύ μεγαλύτερο αριθμό θυμάτων στις χώρες τους.

Η γερμανική κυβέρνηση ενέδωσε τελικά. Το 1962 σύνηψε συμφωνία με την Ελλάδα, η οποία προέβλεπε την εφάπαξ καταβολή 115 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων. Συγγενείς δύο ή περισσότερων δολοφονημένων, δικαιούνταν το υψηλότερο ποσό των 5.500 μάρκων (75.000 δρχ.) υπό την προϋπόθεση ότι πληρούσαν ορισμένα κριτήρια. Το μεγαλύτερο μέρος των πληρωμών καταβλήθηκε σε συγγενείς Εβραίων θυμάτων και σε οικογένειες στα μαρτυρικά χωριά.

Ωστόσο, το ποσό δεν αρκούσε για να αποζημιωθούν όλοι οι δικαιούχοι. Η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να περικόψει τις επιδικασμένες αποζημιώσεις. Τα ποσά που έλαβαν τελικά τα θύματα ήταν πολύ χαμηλότερα από την επιδικασμένη αποζημίωση, γεγονός που προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων και ανταγωνισμό μεταξύ των διαφόρων ομάδων δικαιούχων.

Με την επανένωση της Γερμανίας το 1990, το γερμανικό ζήτημα διευθετήθηκε οριστικά, και το θέμα των αποζημιώσεων θα μπορούσε να είχε τεθεί στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Ωστόσο, καθώς η γερμανική έντονη δεν επισφραγίστηκε με συνθήκη ειρήνης, αλλά με την λεγόμενη συνθήκη «2 συν 4», στην οποία δεν θίγεται το θέμα των αποζημιώσεων, η ενωμένη πλέον Γερμανία συνέχισε να απορρίπτει κάθε υποχρέωση καταβολής αποζημιώσεων. Μέχρι σήμερα, αρνείται κάθε διαπραγμάτευση των επανειλημμένων αιτημάτων αποζημιώσεων που διεκδικεί η Ελλάδα. Αυτό το ανοιχτό ζήτημα επισκιάζει τις ελληνογερμανικές σχέσεις.

Το 2014, ο Γερμανός Πρόεδρος Joachim Gauck, επισκέφτηκε την Ελλάδα σε μια προσπάθεια βελτίωσης των διμερών σχέσεων. Συνοδευόμενος από τον Έλληνα Προέδρο της Δημοκρατίας, Κάρλο Παπούλια, ο Γερμανός Πρόεδρος επισκέφτηκε το μαρτυρικό χωριό Λυγγιάδες και τα Ιωάννινα. Στην ομιλία του μπροστά στο μνημείο των εκτελεσθέντων στους Λυγγιάδες αναφέρθηκε στη «διπλή ενοχή» των Γερμανών: την ενοχή για τα εγκλήματα που διέπραξαν και την ενοχή για τη λήθη. Μετά κάλεσε τους δύο λαούς να μην λησμονήσουν και να αναπτύξουν μια «κοινή κουλ-

Μitte der 50er Jahre forderte eine Gruppe westlicher Länder, darunter auch Griechenland, von der Bundesrepublik Entschädigungen für Opfer nationalsozialistischer Verfolgung. An deutsche Opfer des Nationalsozialismus zahlte die Bundesrepublik bereits solche Entschädigungen. Jetzt verlangten die verbündeten Staaten Entschädigungen für die viel größere Zahl an Opfern in ihren Ländern. Die Bundesregierung gab nach. 1962 schloss sie mit Griechenland ein Abkommen ab, das eine pauschale Zahlung von 115 Millionen DM vorsah. Angehörige von zwei oder mehr Toten hatten bei Vorliegen bestimmter Voraussetzungen Anspruch auf den Höchstbetrag von 5.500 DM (75.000 Drachmen). Die meisten Zahlungen gingen an jüdische Angehörige und Familien der Opferdörfer.

Die Entschädigungssumme reichte jedoch bei weitem nicht für alle Berechtigten aus. Die griechische Regierung musste die individuellen Entschädigungsbeträge kürzen. Die tatsächlichen Zahlungen lagen damit weit unterhalb der ermittelten Ansprüche, was unter den Opfern und Opferverbänden zu großer Unzufriedenheit und zu heftiger Konkurrenz um die knappen Mittel führte.

Mit der Wiedervereinigung Deutschlands 1990 war die deutsche Frage abschließend geregelt; die Reparationsfrage hätte jetzt verhandelt werden können. Da die deutsche Einheit statt durch einen Friedensvertrag mit dem “2-plus-Vier-Vertrag” besiegelt wurde, in dem die Reparationsfrage gänzlich ausgelassen wurde, lehnte auch das vereinte Deutschland weiter jede Verpflichtung zur Zahlung von Reparationen ab. Bis heute weigert sich Deutschland, über die von Griechenland wiederholt geforderten Entschädigungen zu verhandeln. Diese offene Frage wirft einen Schatten auf die deutsch-griechischen Beziehungen.

Um die zu verbessern, reiste Bundespräsident Joachim Gauck 2014 zu einem Staatsbesuch nach Griechenland. In Begleitung des griechischen Staatspräsidenten Karolos Papoulias besuchte er das Märtyrerdorf Lingiades und Ioannina und sprach von der “doppelten deutschen Schuld”: von der Schuld an den begangenen Kriegsverbrechen und von der Schuld des Vergessens. Er rief beide Völker dazu auf, nicht zu vergessen und durch eine “gemeinsame Erinnerungskultur” gegenseitige Vorurteile zu überwinden und besser zueinander zu finden.



7 Μαρτίου 2014: Ο Γερμανός Πρόεδρος Joachim Gauck κατά την επίσκεψή του στη Συναγωγή των Ιωαννίνων, δίπλα του ο πρόεδρος της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων, Μωυσής Ελισάφ. (Πηγή: Bundespräsidialamt)
7. März 2014: Bundespräsident Joachim Gauck in der Synagoge von Ioannina, neben ihm der Vorsitzende der Jüdischen Gemeinde von Ioannina, Moisés Elisaf. (Quelle: Bundespräsidialamt)

τούρα μνήμης» που θα συμβάλει στο να ξεπεραστούν οι αμοιβαίες προκαταλήψεις και να συμφιλιωθούν.

Στα Γιάννενα, ο Γερμανός Πρόεδρος ζήτησε να συναντηθεί με μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στην Συναγωγή, όπου ο Gauck απευθύνθηκε στις τέσσερις παρευρισκόμενες επιζώσες του Ολοκαυτώματος με τα λόγια: «Υποκλίνομαι μπροστά σας με βαθιά θλίψη και ντροπή, και εκ μέρους των συμπατριωτών μου. Συμμερίζομαι τον πόνο σας για τα θύματα. Γνωρίζω ότι πολλοί στις οικογένειές σας υποφέρουν ακόμη και σήμερα από τα εγκλήματα που διέπραξαν οι Γερμανοί.»

Στα αιτήματα για αποζημιώσεις δεν πήρε θέση.

Ποινική δίωξη των εγκληματιών

Κατά τη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας, η Βέρμαχτ και τα SS διέπραξαν πολλά εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Το Ολοκαύτωμα του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα ανήκει στα πιο αποτρόπαια εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Σχεδόν κανένας υπεύθυνος, που συμμετείχε σε αυτά τα εγκλήματα στην Ελλάδα, δεν λογοδότησε γι' αυτά.

Ένας από τους λίγους που παραπέμφθηκε σε δίκη στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ήταν ο Βάλτερ Μπλούμε. Από τον Οκτώβριο του 1943 έως τον Σεπτέμβριο του 1944 ήταν διοικητής της γερμανικής Ασφάλειας στην Αθήνα και αργότερα, ως Ανώτερος Αρχηγός των SS, ο αρχηγός της Γκεστάπο σε όλη την Ελλάδα. Κατόπιν δικών του εντολών εκτελέστηκαν πολυάριθμες επιθέσεις εναντίον αριστερών και αντιστασιακών στις πόλεις όπως και οι εκτοπισμοί του εβραϊκού πληθυσμού τον Μάρτιο του 1944. Η διερεύνηση της υπόθεσής του στη Γερμανία διήρκεσε πολλά χρόνια. Το 1968 του απαγγέλθηκε κατηγορία για ανθρωποκτονία. Η υπεράσπισή του Μπλούμε υποστήριξε ότι ο κατηγορούμενος δεν ενήργησε από «ποταπά κίνητρα», αλλά λόγω υπακοής σε διαταγές των ανωτέρων του στο Βερολίνο, και επομένως θα μπορούσε να του απαγγελθεί μόνο η κατηγορία της «συνέργειας σε ανθρωποκτονία». Σύμφωνα με τον τότε ισχύοντα γερμανικό νόμο το αδίκημα αυτό παραγραφόταν μετά από 15 χρόνια και στην περίπτωση που δεν μπορούσε να αποδειχθεί ότι ο κατηγορούμενος ενήργησε από «ποταπά κίνητρα» η διαδικασία όφειλε να διακοπεί. Ακολουθώντας την επιχειρηματολογία της υπεράσπισης το δικαστήριο διέκοψε το 1971 τη δίκη και ο Μπλούμε αφέθηκε ελεύθερος. Κανείς υπεύθυνος ή συνεργός στους εκτοπισμούς στην Ελλάδα δεν καταδικάστηκε. Ενάντια στους περισσότερους δεν υποβλήθηκε καν μήνυση.

Στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, το ζήτημα της παραγραφής των ναζιστικών εγκλημάτων απασχόλησε επανειλημμένα την κοινή γνώμη στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία

In Ioannina wünschte der Bundespräsident ein Treffen mit der jüdischen Gemeinde. Das Treffen fand in der Synagoge statt, wo sich Gauck an die vier Überlebenden des Holocaust mit den Worten wandte: "Ich verneige mich vor Ihnen in tiefer Trauer und Scham, auch im Namen meiner Landsleute. Ich teile Ihren Schmerz um die Opfer. Mir ist bewusst, dass viele in Ihren Familien bis heute unter den Verbrechen leiden, die Deutsche begangen haben."

Zu den Reparationsforderungen nahm er keine Stellung.

Strafrechtliche Verfolgung der Täter

Wehrmacht und SS begingen während der Besetzung in Griechenland zahlreiche Kriegsverbrechen und Verbrechen gegen die Menschlichkeit. Der Holocaust an der jüdischen Bevölkerung Griechenlands gehört zu den abscheulichsten der Verbrechen gegen die Menschlichkeit. So gut wie kein Verantwortlicher, der in Griechenland an diesen Verbrechen beteiligt war, wurde dafür zur Rechenschaft gezogen.

Einer der wenigen, die in der Bundesrepublik angeklagt wurden, war Dr. jur. Walter Blume. Er war von Oktober 1943 bis September 1944 erst Befehlshaber der Athener Sicherheitspolizei und zuletzt oberster SS-Offizier und Polizeichef in Griechenland. Auf seine Befehle gingen die Razzien gegen Linke und Widerstandskämpfer in den Städten und die Deportationen der Juden und Jüdinnen seit März 1944 zurück. Gegen ihn wurde in der Bundesrepublik lange ermittelt. 1968 kam es zur Anklage wegen Mordes. Die Verteidigung machte jedoch geltend, dass er nicht aus "niedrigen Beweggründen", sondern aus Gehorsam gegenüber Befehlen von Vorgesetzten in Berlin gehandelt habe. Er habe allenfalls "Beihilfe zu einem Tötungsverbrechen" geleistet. Doch "Beihilfe" sei 15 Jahre nach der Tat verjährt, wenn dem Täter keine "niedrigen Beweggründe" nachgewiesen werden könnten; das Verfahren sei einzustellen. Dieser Argumentation schloss sich das Gericht an und stellte 1971 das Verfahren gegen Blume ein.¹¹ Auch die anderen Verantwortlichen oder Beteiligten an den Deportationen wurden nicht verurteilt. Meist wurde gegen sie nicht einmal Anklage erhoben.

Die Frage der Verjährung von NS-Verbrechen beschäftigte die Öffentlichkeit der Bundesrepublik in den 60er und 70er Jahren immer wieder. Sollte ein "Schlussstrich" unter die NS-Vergangenheit gezogen werden? Sollte die Strafverfolgung von NS-Verbrechen um der gesellschaftlichen Befriedung willen ein Ende finden? Mehrfach verschob der Gesetzgeber die Verjährungsfristen, konnte sich aber nicht zu ihrer Aufhebung entschließen. Dazu

της Γερμανίας. Θα ήταν καλύτερα να μπει τελεία στο ναζιστικό παρελθόν και να τερματιστεί η δίωξη των ναζιστικών εγκλημάτων για χάρη της κοινωνικής ειρήνης; Οι νομοθέτες επιμύησαν αρκετές φορές τους χρόνους παραγραφής των ναζιστικών εγκλημάτων, αλλά δεν αποφάσιζαν την κατάργησή της. Αυτό συνέβη το 1979, ενδεχομένως υπό την επίδραση του σοκ που προκάλεσε στο γερμανικό κοινό η αμερικανική τηλεοπτική σειρά «Ολοκαύτωμα».

Μετά την άρση της παραγραφής των βαρύτατων ναζιστικών εγκλημάτων, η συνέργεια σε φόνο διώκεται επίσης μέχρι τις κατώτερες βαθμίδες. Αυτή τη νομική επανεκτίμηση συμπληρώνει η επιταγή να διατηρηθεί ζωντανή η μνήμη των ναζιστικών εγκλημάτων με την έκκληση «Ποτέ ξανά!». ♦

Andreas Poltermann
Όλγα Δρόσου

kam es erst 1979, möglicherweise unter dem Eindruck der Erschütterungen, die die US-amerikanische Fernsehserie "Holocaust" seit diesem Jahr in der deutschen Öffentlichkeit auslöste.

Seit der Aufhebung der Verjährung für schwerste NS-Verbrechen wird auch Beihilfe zum Mord bis zu den untersten Dienstgraden verfolgt. Diese juristische Aufarbeitung wird ergänzt von der Erinnerung an die NS-Verbrechen und dem Appell "Nie Wieder!". ♦

Andreas Poltermann
Olga Drossou

Ο Δρ. Andreas Poltermann σπούδασε φιλοσοφία, ιστορία, πολιτική και γερμανική λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν. Μετά από αρκετά χρόνια στο πανεπιστήμιο, εργάστηκε στο Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ στο Βερολίνο. Εκεί διετέλεσε υπεύθυνος του τομέα Παιδείας και Επιστήμης και διευθυντής του τμήματος Πολιτικής Παιδείας. Τελευταία, ήταν διευθυντής του γραφείου του Ιδρύματος στο Βελιγράδι. Μεταξύ άλλων ασχολείται με θέματα ιστορικής μνήμης στην μεταναστευτική κοινωνία. email: andreas.poltermann@gmail.com.

Dr. Andreas Poltermann studierte in Göttingen Philosophie, Geschichte, Politik und Germanistik. Nach einigen Jahren an der Universität wechselte er zur Heinrich Böll Stiftung Berlin. Hier war er Referent für Bildung und Wissenschaft und Abteilungsleiter Politische Bildung. Zuletzt leitete er das Büro der Heinrich Böll Stiftung in Belgrad. Zur Zeit unterstützt er junge Migrant/innen und Flüchtlinge bei der Berufsbildung. Er beschäftigt sich u.a. mit Fragen der Erinnerungskultur in der Migrationsgesellschaft.

Olga Drossou hat Sozialwissenschaften in Berlin und Göttingen studiert. Sie war viele Jahre Referentin bei der Heinrich Böll Stiftung in Berlin und bis 2020 Leiterin der Heinrich Böll Stiftung Griechenland mit Sitz in Thessaloniki. Zu ihren Interessen gehören u.a. die deutsch-griechischen Beziehungen und Erinnerungsarbeit.

11. λεπτομερή περιγραφή της δικαστικής δίωξης των Walter Blume, Gustav Willy Hawranek (ταγματάρχης των SS και διοικητής της γερμανικής αστυνομίας στα Ιωάννινα) και άλλων, βλέπε Christoph Schminck-Gustavus, Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας, εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2012. / Ausführliche Darstellung des Verfahrens gegen Walter Blume, Gustav Willy Hawranek (SS-Major und Kommandeur der Ordnungspolizei Ioannina) und andere bei Christoph Schminck-Gustavus, Winter in Griechenland. Krieg. Besatzung. Shoah 1940-1944, Göttingen 2010, 231-313.

Μια μειονότητα στη μειονότητα

Οι Εβραίοι Ρωμανιώτες στην Ελλάδα και η κοινότητά τους στα Ιωάννινα

ANDREAS POLTERMANN

Οι Έλληνες Χριστιανοί και Εβραίοι έχουν πολλά κοινά. Για ιστορικούς λόγους εγκαταστάθηκαν κυρίως σε εμπορικές πόλεις και σε πόλεις – λιμάνια της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, όπου διέπρεπαν στο εμπόριο. Μοιράζονται επίσης εμπειρίες αιώνων υποδούλωσης σε ξένους κατακτητές και στη ζωή στη διασπορά, όπου δημιούργησαν σε πολλά μέρη ανθηρές κοινότητες. Στην Ελλάδα, τον Πόντο και τη Μικρά Ασία, οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί ζούσαν μεταξύ τους, ως επί το πλείστον ειρηνικά, στις δικές τους κοινότητες.

Πάνω από τέσσερις αιώνες, συνυπήρξαν εντός της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εδώ, στον ελλαδικό χώρο και στη Μικρά Ασία, ζούσαν δύο βασικές εβραϊκές ομάδες: Οι πάνω από 2.000 χρόνια εγκατεστημένοι Ρωμανιώτες και οι Σεφαραδίτες, οι οποίοι μετανάστευσαν σε μεγάλους αριθμούς από την Ιβηρική Χερσόνησο τον 16ο αιώνα. Οι Σεφαραδίτες σύντομα αποτέλεσαν την πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας, καθιστώντας τους Ρωμανιώτες μια «μειονότητα μέσα στη μειονότητα». Κέντρο των Ρωμανιωτών ήταν τα Ιωάννινα στην Ήπειρο, ενώ η Θεσσαλονίκη, στη Μακεδονία, έγινε το κέντρο των Σεφαραδιτών της Ελλάδας. Πώς διαμορφώθηκαν οι σχέσεις αυτών των δύο ομάδων και ποιες ήταν οι σχέσεις τους με τους Οθωμανούς και την ελληνοχριστιανική κοινότητα;

Οι πολιτικές ανακατατάξεις και ανατροπές του 20ου αιώνα είχαν μεγάλη επίδραση και στη ζωή των Εβραίων της Ελλάδας. Όταν, ως συνέπεια των Βαλκανικών πολέμων το 1912/13, η Ήπειρος και η Μακεδονία προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος ο εβραϊκός πληθυσμός σε αυτές τις περιοχές αντιμετώπισε νέες προκλήσεις. Πώς αντιμετώπισαν οι Ρωμανιώτες στα Ιωάννινα και πώς οι Σεφαραδίτες στη Θεσσαλονίκη τον ελληνικό εθνικισμό και την μειονοτική πολιτική

Eine Minderheit in der Minderheit

Die romaniotischen Juden und Jüdinnen in Griechenland und ihre Gemeinde in Ioannina

ANDREAS POLTERMANN

Γriechische Christen und Juden verbindet Vieles. Aus historischen Gründen ließen sie sich vornehmlich in Handels – und Hafenstädten des Mittelmeers und des Schwarzen Meers nieder, wo sie großes Geschick für den Handel entwickelten. Und sie teilten eine Jahrhunderte alte Erfahrung mit der Unterwerfung unter fremde Eroberer, der Auswanderung und dem Leben in der Diaspora, wo sie an vielen Orten blühende Gemeinschaften gründeten. In Griechenland, im Pontus und in Kleinasien lebten sie in eigenen Gemeinschaften meist friedlich mit – und nebeneinander.

Über vier Jahrhunderte lang spielte sich dieses Zusammenleben im multiethnischen Osmanischen Reich ab. Hier lebten im griechischen Sprachraum vor allem zwei jüdische Gruppen: Die seit mehr als 2000 Jahren alteingesessenen Romanioten und die von der Iberischen Halbinsel im 16. Jahrhundert in großer Zahl eingewanderten Sepharden. Die Sepharden bildeten bald die Mehrheit der jüdischen Bevölkerung Griechenlands und machten die Romanioten zu einer "Minderheit in der Minderheit". Zentrum der Sepharden war die Hafenstadt Thessaloniki in der Region Makedonien. Die Romanioten hatten ihr Zentrum in Ioannina in der Region Epirus.

Wie gestalteten sich die Beziehungen dieser beiden Gruppen untereinander und welches Verhältnis entwickelten sie zu den Osmanen und zur griechisch-christlichen Gemeinschaft?

Die politischen Umwälzungen im 20. Jahrhundert hatten große Auswirkungen auch auf das Leben der Juden in Griechenland. Als in Folge der Balkankriege 1912/13 Epirus und Makedonien in den griechischen Nationalstaat einverleibt wurden, stellte das die hier lebende jüdische Bevölkerung vor neue Herausforderungen. Wie haben sich die

του ελληνικού κράτους; Και ποιες απαντήσεις έδωσαν οι διάφορες πολιτικές και θρησκευτικές τάσεις, που υπήρχαν μέσα στις δύο κοινότητες, στον αυξανόμενο αντισημιτισμό της ελληνορθόδοξης κοινωνικής πλειοψηφίας;

Και τέλος, πώς προσπάθησαν οι Ρωμανιώτες να προστατευτούν από την απειλή του Εθνικοσοσιαλισμού, όταν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Γερμανοί κατέκτησαν την Ελλάδα και έβαλαν στόχο να εξοντώσουν τον εβραϊκό πληθυσμό της;

Ρωμανιώτες και Σεφαραδίτες μοιράστηκαν στο τέλος τη μοίρα των περισσότερων Εβραίων της Ευρώπης. Οι Γερμανοί Ναζί τους εκτόπισαν και ως επί το πλείστον τους δολοφόνησαν. Όμως δεν κατάφεραν να τους εξαλείψουν. Οι απόγονοί τους στη Νέα Υόρκη, το Ισραήλ, αλλά και στα Γιάννενα, τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα ανέπτυξαν μια πλούσια κουλτούρα μνήμης και δεν άφησαν να λησμονηθεί η ιστορία τους.

Ρωμανιώτες: οι παλαιότερες εβραϊκές κοινότητες στην Ευρώπη

Η εβραϊκή ζωή στην Ελλάδα έχει μακρά και πλούσια ιστορία. Τα πρώτα αρχαιολογικά στοιχεία για την παρουσία των Εβραίων χρονολογούνται μεταξύ 300-250 π.Χ. Η παλαιότερη γνωστή συναγωγή της διασποράς ανακαλύφθηκε στο νησί της Δήλου και χρονολογείται από τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ. Στη Θεσσαλονίκη, το 50 μ.Χ., ο Απόστολος Παύλος έμεινε τρία Σάββατα και κήρυξε στην Συναγωγή, πριν εκδιωχθεί από την κοινότητα και την πόλη. Στην εποχή του υπήρχαν και άλλες εβραϊκές κοινότητες σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας όπως στους Φιλίππους, στη Βέροια, την Κόρινθο και πιθανώς την Αθήνα.

Από το 148 π.Χ. όταν η Ελλάδα έγινε επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ο αριθμός των Εβραίων μεταναστών αυξήθηκε. Η καταστροφή του Ναού του Σολομώντα μετά τη νίκη των Ρωμαίων στον Ιουδαϊορωμαϊκό πόλεμο (66-70 μ.Χ.) σήμανε για τους Εβραίους την απώλεια του θρησκευτικού τους κέντρου. Οι περαιτέρω ήττες που υπέστησαν μετά τις εξεγέρσεις τους (70-135 μ.Χ.) οδήγησαν στην απώλεια της εθνικής τους ανεξαρτησίας, στην υποδούλωση και στην εκδίωξη τους από την Ιουδαία. Αυτήν την περίοδο άρχισε η μεγάλη μετανάστευση των Εβραίων και η ζωή τους στη διασπορά, στη Μέση Ανατολή, τη Βόρεια Αφρική, την Ισπανία, την Ιταλία και την Ελλάδα. Μετά την διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε Δυτική και Ανατολική (Βυζάντιο) το 395 μ.Χ. οι εβραϊκές κοινότητες που είχαν ιδρυθεί στη Μικρά Ασία και την Ελλάδα αποτέλεσαν τον πυρήνα των Εβραίων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην Ανατολική Μεσόγειο, οι οποίοι αργότερα ονομάστηκαν «Ρωμανιώτες». Οι Ρωμανιώτες μιλούσαν ελληνικά με δάνεια από την εβραϊκή και αραμαϊκή γλώσσα και έγραφαν ελληνικά χρησιμοποιώντας

unterschiedlichen politischen und religiösen Strömungen innerhalb der Romanioten in Ioannina und der Sepharden in Thessaloniki mit dem griechischen Nationalismus und der Minderheitenpolitik des griechischen Staates arrangiert? Und welche Antworten haben sie auf den aufkommenden Antisemitismus in der griechisch-orthodoxen Mehrheitsgesellschaft gefunden?

Und schließlich: Wie haben sich die Romanioten von Ioannina vor der nationalsozialistischen Bedrohung zu schützen versucht, als die Deutschen im 2. Weltkrieg Griechenland besetzt hatten und die jüdische Bevölkerung vernichten wollten?

Am Ende teilten Romanioten und Sepharden das Schicksal der meisten Juden in Europa. Sie wurden von den Nazis deportiert und zum größten Teil ermordet. Doch ausgelöscht wurden sie nicht. Ihre Nachkommen in New York, Israel und auch in Ioannina, Thessaloniki und Athen haben eine reiche Erinnerungskultur entwickelt und lassen ihre Geschichte nicht in Vergessenheit geraten.

Romanioten: die ältesten jüdischen Gemeinden Europas

Jüdisches Leben hat in Griechenland eine lange und reiche Geschichte. Erste archäologische Nachweise für die jüdische Präsenz in Griechenland gehen auf die Zeit 300-250 v. Chr. zurück. Die älteste Synagoge der Diaspora wurde auf der Insel Delos gefunden. Sie stammt aus dem frühen 1. Jahrhundert v. Chr. In Thessaloniki predigte Apostel Paulus 50 n. Chr. an drei Sabbaten vor der Gemeinde, bevor sie ihn aus der Stadt jagte. Andere jüdische Gemeinden gab es zu seiner Zeit in Philippi, Veria, Korinth und wahrscheinlich in Athen.

Seit Griechenland 148 v. Chr. Teil des römischen Reichs wurde, stieg die Zahl der jüdischen Einwanderer. Die Zerstörung des zweiten Tempels nach dem Sieg der Römer im römisch-jüdischen Krieg (66-70 n. Chr.) bedeutete für die Juden den Verlust ihres religiösen Zentrums; weitere Niederlagen jüdischer Aufstände führten (70-135 n. Chr.) zum Verlust ihrer nationalen Unabhängigkeit, zu Vertreibung und Versklavung. In dieser Zeit begannen die große jüdische Auswanderung und das Leben in der Diaspora im Nahen Osten, in Nordafrika, Spanien, Italien und Griechenland. Nach der Teilung des römischen Reichs in Westrom und Ostrom bzw. Byzanz 395 n. Chr. bildeten die jüdischen Gemeinden in Kleinasien und Griechenland den Kern der Juden im Byzantinischen Reich im östlichen Mittelmeerraum, die später "Romanioten" genannt wurden. Sie sprachen Griechisch mit hebräischen und aramäischen Lehnwörtern. Und sie schrieben Griechisch – mit

το εβραϊκό αλφάβητο. Οι κοινότητες τους είναι οι παλαιότερες εβραϊκές κοινότητες στην Ευρώπη.

Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατέρρευσε και η Ελλάδα έγινε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όταν οι Εβραίοι της Ισπανίας και Πορτογαλίας αναγκάστηκαν είτε να ασπαστούν τον Καθολικισμό είτε να εγκαταλείψουν την χώρα από το 1492 και μετά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία τους πρόσφερε καταφύγιο. Εκεί τους επιτράπηκε να ασκούν ελεύθερα την πίστη τους και τους παραχωρήθηκε περιορισμένη αυτονομία όσον αφορά τις κοινοτικές τους υποθέσεις.

Από το 1500 και μετά, μεγάλος αριθμός Σεφαραδιτών (στα εβραϊκά Σεφαράδ σημαίνει Ισπανία) εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Στην ηπειρωτική Ελλάδα εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Θεσσαλονίκη, σημαντικό λιμάνι της Μεσογείου, όπου σύντομα αποτέλεσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Εδώ εδραίωσαν τις θρησκευτικές τους παραδόσεις στην καθημερινή και εορταστική κουλτούρα της πόλης, καθώς και την καθομιλουμένη γλώσσα τους λαντίνο, τα εβραίο-ισπανικά του 15ου αιώνα. Μετά τον 16ο αιώνα, η Θεσσαλονίκη χαρακτηριζόταν ως «Σαββατόπολη», ως πόλη στην πλειονότητα εβραϊκή που σταματούσε να εργάζεται το Σάββατο. Λόγω της σημασίας που είχε διενθώς η παιδεία των ραβίνων της πόλης και της συνεχούς εισροής Εβραίων που έβρισκαν εδώ καταφύγιο από όλη την Ευρώπη, η εβραϊκή Σαλόνικα αποκαλούνταν επίσης «Μπτέρα του Ισραήλ» και «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων».

Ρωμανιώτες και Σεφαραδίτες στην Ελλάδα

Όπου οι Σεφαραδίτες συναντούσαν τις παλαιότερες ρωμανιώτικες κοινότητες υπήρξαν ανταλλαγές και υιοθέτηση θρησκευτικών εθίμων, όπως επίσης και οριοθετήσεις. Οι Σεφαραδίτες ως επί το πλείστον δεν θεωρούσαν τους Ρωμανιώτες ως «πραγματικούς» Εβραίους, καθώς μιλούσαν ελληνικά αντί για λαντίνο. Αντίστοιχα, οι Ρωμανιώτες δεν καταλάβαιναν, γιατί οι Σεφαραδίτες, παρά την εκδίωξη τους από την Ισπανία, συνέχιζαν να διατηρούν την εβραίο-ισπανική τους γλώσσα. Η διαφωνία σχετικά με την γλώσσα είχε παραδειγματική σημασία: το Ταλμούδ, στην ευρύτερα διαδεδομένη ερμηνεία του, δίδασκε ότι οι Εβραίοι στη διασπορά θα έπρεπε να υιοθετούν όλες τις απαγορεύσεις του νέου τους περιβάλλοντος. Οι Σεφαραδίτες ραβίνοι ωστόσο δικαιολογούσαν εξαιρέσεις από αυτόν τον κανόνα: οι διερχόμενοι ταξιδιώτες επιτρεπόταν να τηρούν τα καθιερωμένα έθιμά τους.¹

Ήταν οι Σεφαραδίτες περαστικοί και οι Ρωμανιώτες μόνιμοι;

Λόγω αυτών των διαφορών ορισμένες ρωμανιώτικες κοινότητες απαγόρευαν τους γάμους με Σεφαραδίτες. Το ρητό «Ο Θεός να μας προστατεύει από τους Τούρκους των Ιωαννίνων, τους Χριστιανούς της Άρτας και τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης» χρησιμοποιούνταν έως τον 19ο αιώνα από τους Ρωμανιώτες στα Γιάννενα, τα οποία βρισκονταν μέχρι το 1913

hebraïschen Buchstaben. Sie bildeten die ältesten jüdischen Gemeinden Europas.

Mit der Eroberung von Konstantinopel 1453 endete das byzantinische Reich. Ganz Griechenland wurde Teil des Osmanischen Reichs. Als die Juden in Spanien und Portugal seit 1492 entweder zum katholischen Glauben konvertieren mussten oder vertrieben wurden, bot auch das Osmanische Reich ihnen Zuflucht. Hier durften sie ihren Glauben frei ausüben und erhielten begrenzte Autonomie in Gemeindeangelegenheiten. So kamen seit 1500 Sepharden (hebr. Sepharad = Spanien) in großer Zahl nach Smyrna (heute Izmir) und Konstantinopel in Kleinasien. Auf dem griechischen Festland ließen sie sich vor allem in der bedeutenden Hafenstadt Thessaloniki nieder. Hier etablierten sie ihre religiösen Traditionen in der Alltags- und Festkultur der Stadt und auch ihre Umgangssprache Ladino, das Juden-Spanisch des 15. Jahrhunderts. Thessaloniki galt seit dem 16. Jahrhundert als "Sabbatopolis", als mehrheitlich jüdische Stadt, die am Sabbat die Arbeit ruhen ließ. Wegen der internationalen Bedeutung der rabbinischen Gelehrsamkeit in der Stadt und des ständigen Zustroms von Juden aus ganz Europa, die hier Zuflucht fanden, wurde das jüdische Saloniki auch "Mutter Israels" und "Jerusalem des Balkans" genannt.

Romanioten und Sepharden in Griechenland

Wo Sepharden auf die älteren romaniotischen Gemeinden trafen, kam es zu Austausch und Übernahmen religiöser Bräuche und Riten, aber auch zu Abgrenzungen. Überwiegend betrachteten die Sepharden die Romanioten nicht als "richtige" Juden, da sie Griechisch statt Ladino sprachen. Umgekehrt verstanden die Romanioten nicht, warum die Sepharden trotz ihrer Vertreibung aus Spanien weiter an ihrer juden-spanischen Sprache festhielten. Die Streitfrage über die Sprache hatte exemplarische Bedeutung: Der Talmud, in einer weit verbreitenden Auslegung, lehrte, dass Juden in der Diaspora alle Verbote ihrer neuen Umwelt übernehmen sollten. Die sephardischen Rabbis rechtfertigten jedoch Ausnahmen von dieser Regel: Wanderer, die sich auf der Durchreise befanden, durften an ihren etablierten Sitten festhalten.¹

Waren die Sepharden Durchreisende und die Romanioten die Sesshaften?

Einige romaniotische Gemeinden verboten wegen dieser Differenzen die Hochzeit mit Sepharden. Bis ins 19. Jahrhundert gab es bei den Romanioten von Ioannina, das bis 1913 zum Osmanischen Reich gehörte, den Spruch "Gott beschütze uns vor den Türken in Ioannina, den Christen von Arta und den Juden von Salonica". Auf der anderen Seite erkannten sie aber auch die große Weisheit der rabbinischen Gelehrten

υπό την κυριαρχία των Οθωμανών. Από την άλλη πλευρά, οι Ρωμανιώτες αναγνώριζαν επίσης τη μεγάλη σοφία των λογίων ραβίνων της Θεσσαλονίκης και επανειλημμένα τους ζητούσαν απαντήσεις (*responsa*) σε ηθικά και θρησκευτικά ζητήματα. Έτσι ο ραβίνος των Ιωαννίνων ρώτησε τους Θεσσαλονικείς αν επιτρέπονταν να αποκλείουν τους Εβραίους που δεν κατοικούν στα Ιωάννινα να κάνουν δουλειές στην πόλη τους. Η απάντηση του ραβίνου De Medina (1506-1589) ήταν σαφής: ένας τέτοιος αποκλεισμός θα ήταν παράνομος και άδικος. Οι Οθωμανοί είχαν επιτρέψει σε Χριστιανούς και Εβραίους να δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά παντού ελεύθερα και αυτό θα έπρεπε να ισχύει και για τους μη Παννιώτες Εβραίους που ήθελαν να δραστηριοποιηθούν στα Ιωάννινα, υπό τον όρο ότι θα πλήρωναν έναν φόρο στην εβραϊκή κοινότητα για τα κέρδη που αποκόμιζαν από την πώληση των εμπορευμάτων τους στη πόλη.² Η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεωρούνταν ως μια ενιαία αγορά.

Σεφαραδίτες και Ρωμανιώτες διατήρησαν τις αμοιβαίες επιφυλάξεις τους μέχρι τον 19ο αιώνα. Οι περισσότεροι Ρωμανιώτες, ωστόσο, προσαρμόστηκαν στους Σεφαραδίτες και εγκατέλειψαν την πολιτιστική τους ταυτότητα. Οι ρωμανιώτικες κοινότητες που απέμειναν έγιναν αριθμητικά και πολιτιστικά μια μειονότητα μέσα στη μειονότητα των Εβραίων της Ελλάδας. Η ιστορία των Εβραίων στην Ελλάδα κυριαρχείται από την αντίληψη των Σεφαραδιτών, ιδιαίτερα αυτών της Θεσσαλονίκης. Έτσι οι Ρωμανιώτες ως μειονότητα μέσα στη μειονότητα για πολλά χρόνια δεν αναφέρονταν καθόλου ή σπάνια στην ιστορία των Ελλήνων Εβραίων.

Αν ρωτήσει κανείς σήμερα τους Ρωμανιώτες ποια είναι η ιδιαιτερότητά τους, παραδέχονται τα κοινά που έχουν με τους Σεφαραδίτες: τις πολλές κοινές προσευχές και τους εβραϊκούς ύμνους. Αναφέρουν όμως και τις γιορτές³, τους λειτουργικούς ύμνους και τα άσματα, κυρίως μελοποιήσεις θρησκευτικών κειμένων, και τις προσευχές, που μόνο αυτοί γνωρίζουν. Τονίζουν δε την έντονη πολιτιστική τους επικοινωνία με το βυζαντινό και χριστιανοορθόδοξο περιβάλλον τους, οριοθετώντας έτσι έμμεσα τη κοινότητά τους από τη σεφαραδίτικη: Οι μελωδίες των ψαλμών και των ύμνων τους έχουν μεγαλύτερη ομοιότητα με τη βυζαντινή μουσική από αυτήν των Σεφαραδιτών, και στην καθημερινή ζωή τραγουδούσαν και έπαιζαν την μουσική των παραδοσιακών ελληνικών δημοτικών και λαϊκών τραγουδιών σε αντίθεση με τους Σεφαραδίτες. Επίσης τονίζουν, ότι στις τελετουργικές εκδηλώσεις, όπως γάμοι και γεννήσεις, συμμετείχαν συχνά μη-Εβραίοι Έλληνες ως ράφτες, μουσικοί, μαίες κλπ. Τη μεγαλύτερη όμως διαφορά από τους Σεφαραδίτες θεωρούν οι Ρωμανιώτες το γεγονός ότι μιλούσαν πάντα ελληνικά. Όταν διάβάζαν εβραϊκά κείμενα πρόσθεταν και την ελληνική μετάφραση, όπου ήταν δυνατόν. Ήθελαν τα ιερά κείμενα να γίνονται σε όλους κατανοητά, και κατανοητά γίνονταν μόνο στην ελληνική γλώσσα.

2. Dalven, 23.

3. Αυτό περιλαμβάνει τη γιορτή «Ιρταμάν», κατά την οποία τα παιδιά πηγαίνουν 15 ημέρες πριν από τη μεγάλη γιορτή Πουρίμ από σπίτι σε σπίτι και ζητούν γλυκά. Η γιορτή αυτή φαίνεται ότι υπήρχε μόνο στα Ιωάννινα. Το όνομα προέρχεται πιθανότατα από το ελληνικό "ήρθαμε" που στη γιαννιώτικη ντοπιολαλιά λέγεται «ήρθαμαν». / Hierzu gehört das Fest "Irtaman", bei dem Kinder 15 Tage vor dem großen Purim-Fest von Haus zu Haus ziehen und um Süßigkeiten bitten. Das Fest scheint es nur in Ioannina gegeben zu haben. Der Name kommt wahrscheinlich vom griechischen "ήρθαμε" (wir sind gekommen).

Ιωάννινα – κέντρο των Ρωμανιωτών της Ελλάδας

Ρωμανιώτικες κοινότητες ιδρύθηκαν στη Χαλκίδα στην Εύβοια, στα Τρίκαλα και στο Βόλο ανατολικά, στα Χανιά της Κρήτης και νοτιοδυτικά, στην Πάτρα, Άρτα, Πρέβεζα και στα Ιωάννινα. Τα Ιωάννινα έγιναν το κέντρο των Ρωμανιωτών στην Ελλάδα με την μεγαλύτερη κοινότητα. Ελάχιστες φορές που οι Σεφαραδίτες εγκαταστάθηκαν εδώ, έγιναν Ρωμανιώτες.

Η εβραϊκή ζωή στα Ιωάννινα ελεγχόταν από το θρησκευτικό κέντρο: από την Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan, που βρισκόταν εντός του οθωμανικού κάστρου, και τη Συναγωγή Kahal Kadosh Hadash, που χτίστηκε έξω από τα τείχη του κάστρου το 1540, όταν η «έσω» συναγωγή δεν επαρκούσε πλέον για τις ανάγκες της διευρυμένης κοινότητας. Οι λειτουργίες και οι προσευχές στις συναγωγές καθόριζαν τον ρυθμό της ζωής στη κοινότητα. Η Δημόσια ζωή αντικατοπτριζόταν μέσα στο σπίτι με την πατριαρχική οργάνωση της οικογένειας γύρω από τον άνδρα (και ενδεχομένως τον πατέρα του). Ο πατριάρχης της οικογένειας εμφανιζόταν δημόσια, οι γυναίκες είχαν την ευθύνη του νοικοκυριού και τη φροντίδα των παιδιών και εγκατέλειπαν το σπίτι σπανιότερα. Αυτός αποφάσιζε για τον γάμο των παιδιών του, που συμφωνούνταν συχνά με προξενικό, ο πρώτος εγγονός έπαιρνε το όνομά του και η πρώτη εγγονή το όνομα της συζύγου του. Οι γάμοι γίνονταν κατά προτίμηση μέσα στην ίδια κοινωνική τάξη και συχνά στον ίδιο οικογενειακό κύκλο. Σημαντικό ρόλο έπαιζε η προίκα που υποχρεωτικά δινόταν στις κόρες για να γίνει ο γάμος. Οι γάμοι με μη Εβραίους θεωρούνταν ανάρμοστοι, δεν εγκρίνονταν από τον ραβίνο και το δικαστήριο θρησκευτικών θεμάτων και οι οικογένειες προσπαθούσαν να τους εμποδίσουν με κάθε δυνατό τρόπο. Και οι χριστιανικές οικογένειες συμπεριφέρονταν ανάλογα.

Η κοινότητα ήταν οργανωμένη ιεραρχικά όπως και το νοικοκυριό. Στο κοινοτικό συμβούλιο κυριαρχούσε μια μικρή ομάδα ανδρών από την μεσαία και ανώτερη τάξη. Οι περισσότερες εβραϊκές οικογένειες ήταν φτωχές και συνηθισμένες να ακολουθούν τους ηγέτες τους. Οι Εβραίοι ζούσαν εντός και εκτός του Κάστρου των Ιωαννίνων, σε κυρίως εβραϊκές γειτονιές, στις οποίες ζούσαν και μερικές χριστιανικές και μέχρι το 1913 και μουσουλμανικές οικογένειες. Ειδικά μετά τη μεγάλη πυρκαγιά το 1869, οι πιο εύπορες εβραϊκές οικογένειες έχτισαν τα σπίτια τους έξω από τα τείχη του κάστρου, στη Μεγάλη Ρούγα και στους παράδρομους αυτού του κεντρικού δρόμου.

Εκτός από τα επαγγέλματα που χρειάζονταν σε όλες τις πόλεις, οι Εβραίοι των Ιωαννίνων ανέπτυξαν ιδιαίτερη δεξιότητα στην παραγωγή και το εμπόριο γουναρικών και υφασμάτων (μεταξωτά και άλλα υφάσματα, ρούχα, μαντίλες, ιδιαίτερα στο χέρι κεντημένα γυναικεία ενδύματα) και στην αργυροχρυσοχοΐα. Από τη Δύση γίνονταν εισαγωγές προϊόντων όπως χαρτί, σύρματα ορειχάλκινα, βιβλία, χρυσές κλωστές και υαλικά Μουράνο. Τον 18ο αιώνα, μερικοί Παννιώτες Εβραίοι δραστηριοποιήθηκαν στον τραπεζικό τομέα, ο οποίος χρηματοδοτούσε και το διεθνές εμπόριο.⁴ Μέρος

Ioannina – Zentrum der Romanioten Griechenlands

Romaniotische Gemeinden erhielten sich in Chalkida auf Euböa, Trikala und Volos im Osten, in Chania auf Kreta und in Patras, Arta, Preveza und Ioannina in Westgriechenland. Ioannina wurde das Zentrum der Romanioten Griechenlands mit der größten Gemeinde. Sepharden, die sich hier niederließen, wurden zu Romanioten. Das war jedoch der seltenere Fall.

Das jüdische Leben in Ioannina wurde vom religiösen Zentrum gesteuert: von der Kahal Kadosh Yashan Synagoge innerhalb der in osmanischer Zeit errichteten Festung (Kastro) und von der Kahal Kadosh Hadash Synagoge, die 1540 außerhalb des Walls errichtet wurde, als die "innere" Synagoge nicht mehr dem Bedarf der größer gewordenen Gemeinde entsprach. Die Gottesdienste und Gebete in den Synagogen gaben dem Leben der Gemeinde den Rhythmus vor. Gespiegelt wurde das Leben in der Stadt durch das patriarchal um den Mann (und ggf. dessen Vater) geordnete Leben im Haus. Der Familienvater wirkte in der Öffentlichkeit, die Frauen hatten die Verantwortung für den Haushalt und die Erziehung der Kinder und verließen das Haus selten. Er arrangierte für seine Kinder die Ehen, oft durch Heiratsvermittlung, nach ihm wurde der erste Enkelsohn benannt und die erste Enkeltochter nach dem Namen seiner Frau. Geheiratet wurde möglichst in derselben sozialen Schicht und oft auch innerhalb desselben Familienverbands. Eine wichtige Rolle spielte dabei die Mitgift, die den Töchtern obligatorisch mit in die Ehe gegeben wurde. Ehen mit Nicht-Juden waren verpönt und wurden vom Rabbi und vom Gericht für Religionsfragen nicht genehmigt und von den Familien auf jede denkbare Weise unterdrückt. Christliche Familien verhielten sich allerdings genauso.

So hierarchisch wie der Haushalt war auch die Gemeinde organisiert. Den Gemeinderat dominierte eine kleine Gruppe von Männern wohlhabender Familien aus der Mittel- und Oberschicht. Die meisten jüdischen Familien waren arm und sehr arm und gewohnt, den Führungspersonalitäten zu folgen. Die Juden von Ioannina wohnten innerhalb und außerhalb des Kastros in mehrheitlich jüdischen Vierteln. Das waren keine abgeschlossenen Ghettos, hier lebten in geringer Zahl auch Christen und bis 1913 Muslime. Vor allem nach dem großen Feuer von 1869 bauten die wohlhabenden jüdischen Familien ihre Häuser außerhalb des Walls in der Megali Rouga, der Großen Straße, und in deren Seitenstraßen.

Neben Berufen, die in allen Städten gebraucht wurden, entwickelten die Juden von Ioannina ein besonderes Geschick für die Produktion und den Handel von Pelzen und Stoffen (Seidenstoffe, Tuche, Kleidung, Kopftücher, besonders handbestickte Frauenkleidung) und für die Silberschmiedekunst. Importiert wurden aus Westen u.a. Papier, Messingdrähte, Bücher, Goldfäden und Murano-Glas. Im 18. Jahrhundert stiegen einige Juden aus Ioannina auch ins Bankgeschäft ein, das den internationalen Handel finanzierte und von ihm profitierte.⁴ Ein Teil der Profite



Η Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan των Ιωαννίνων.
Die Synagoge Kahal Kadosh Yashan von Ioannina.
©JMG Collection

των κερδών τους από αυτήν την δραστηριότητα επένδυσαν, τον 19ο αιώνα, σε αγροτική γη στα περίχωρα των Ιωαννίνων, την οποία στη συνέχεια μίσθωναν σε Χριστιανούς. Οι οικογένειες Λεβή και Κοφινά, για τις οποίες θα γίνει αναφορά αργότερα, αποτέλεσαν κατ' αυτόν τον τρόπο την ανώτερη αστική τάξη και ήταν ταυτόχρονα μεγαλοκτηματίες.

Τους Παννιώτες εμπόρους ευνόησε, επίσης, το εμπόριο με την Κέρκυρα, η οποία δεν κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς και μετά από μια μακρά περίοδο βενετικής κυριαρχίας είχε περάσει στις αρχές του 19ου αιώνα υπό βρετανικό έλεγχο. Μέσω της Κέρκυρας είχαν πρόσβαση στις μεγάλες αγορές της Δυτικής Ευρώπης και της Αυστρο-ουγγρικής Αυτοκρατορίας. Τα σημαντικότερα κοντινά λιμάνια για τους Παννιώτες ήταν η Πρέβεζα και οι Άγιοι Σαράντα (σήμερα στην Αλβανία), η σημασία των οποίων αυξήθηκε όταν τα νοτιότερα λιμάνια στη δυτική ακτή (κυρίως η Πάτρα) εντάχθηκαν το 1832 στο ανεξάρτητο Βασίλειο της Ελλάδας.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα, η ζωή στα Ιωάννινα και την Ήπειρο έγινε πιο ταραχώδης. Έλληνες και Αλβανοί αγωνιστές της ελευθερίας αγωνίζονταν για την απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία και μάχονταν τον οθωμανικό στρατό. Στους δρόμους, συμμορίες επιτίθονταν σε περαστικούς και ταξιδιώτες και τους εξανάγκαζαν να πληρώσουν λύτρα. Η εβραϊκή κοινότητα ίδρυσε στα Γιάννενα μια οργάνωση για την απελευθέρωση ομήρων, η οποία ήταν «μεγάλη Μιτσβά», ένα υψηλής σημασίας καθήκον, σημαντικότερο και από την πρόνοια για τους φτωχούς. Στο Συνέδριο του Βερολίνου (1878), όπου οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις καθόρισαν τα σύνορα των νέων κρατών στη Βαλκανική Χερσόνησο σύμφωνα με τα συμφέροντά τους, έγινε πλέον εμφανές ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν υπό διάλυση. Δεν ήταν όμως σαφές, ποιο θα ήταν το μέλλον της Ηπείρου και των Ιωαννίνων μετά το διαμελισμό της Αυτοκρατορίας σε μικρότερα εθνικά κράτη. Θα ανήκε στο μέλλον η περιοχή στην Ελλάδα ή θα γινόταν μέρος της Αλβανίας που επίσης επιδίωκε την ανεξαρτησία της; Ποια στάση κράτησαν οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων σε αυτό το ζήτημα; Και πώς θα αντιμετώπιζαν τον εθνικισμό αυτών των αγωνιστών της ελευθερίας;

wurde im 19. Jahrhundert in Agrarland in Ioanninas Umgebung investiert, das dann christliche Pächter bewirtschafteten. Die Familien der Levis und Kofinas, von denen noch zu sprechen sein wird, wurden auf diese Weise städtische Oberschicht und zugleich Großgrundbesitzer. Sehr vorteilhaft waren für die romaniotischen Händler Handelsbeziehungen mit Korfu, das niemals vom Osmanischen Reich erobert wurde und nach einer langen Zeit der Herrschaft Venedigs im frühen 19. Jahrhundert unter britische Kontrolle kam. Der Handel mit Korfu bedeutete Zugang zu den großen Märkten Westeuropas und des Österreichisch-Ungarischen Reichs. Die für Ioannina wichtigen Häfen waren Preveza und Agioi Saranda (heute in Albanien). Deren Bedeutung stieg, als die weiter südlich gelegenen Häfen an der griechischen Westküste (vor allem Patras) seit 1832 Teil des unabhängigen Königreichs Griechenland wurden.

Gegen Ende des 19. Jahrhunderts wurde das Leben in Ioannina und im Epirus unruhiger. Griechische und albanische Freiheitskämpfer wollten die osmanische Herrschaft abschütteln und lieferten sich Gefechte mit der osmanischen Armee. Entlang der Wege überfielen Banden die Reisenden und erpressten Lösegeld. Die jüdische Gemeinde in Ioannina gründete eine eigene Organisation für das Auslösen von Geiseln. Denn das Auslösen galt als eine "große Mizwa", als hochrangiges moralisches Gebot, wichtiger als Armenfürsorge.

Seit dem Berliner Kongress (1878), der die Grenzen im Balkan gemäß den Interessen der europäischen Großmächte neu festlegte, war klar, dass sich das Osmanische Reich in Auflösung befand. Unklar war nur, welche Zukunft Epirus und Ioannina nach der Transformation des Reichs in kleinere Nationalstaaten haben würde. Lag die Zukunft der Region in Griechenland oder würde sie Teil eines ebenfalls nach Unabhängigkeit strebenden Albanien werden? Welche Haltung nahmen die romaniotischen Juden Ioanninas zu dieser Frage ein? Und wie würden sie sich mit dem Nationalismus dieser Freiheitskämpfer arrangieren?

4. Ioannis Kourmantzis, "The Jewish Community of Ioannina. History, Spatial Distribution, and Social Structure", in: The Jewish Communities of Southeastern Europe. Ed. I.K. Hassiotis. Institute for Balkan Studies Nr. 259, Thessaloniki 1997, 281-294.

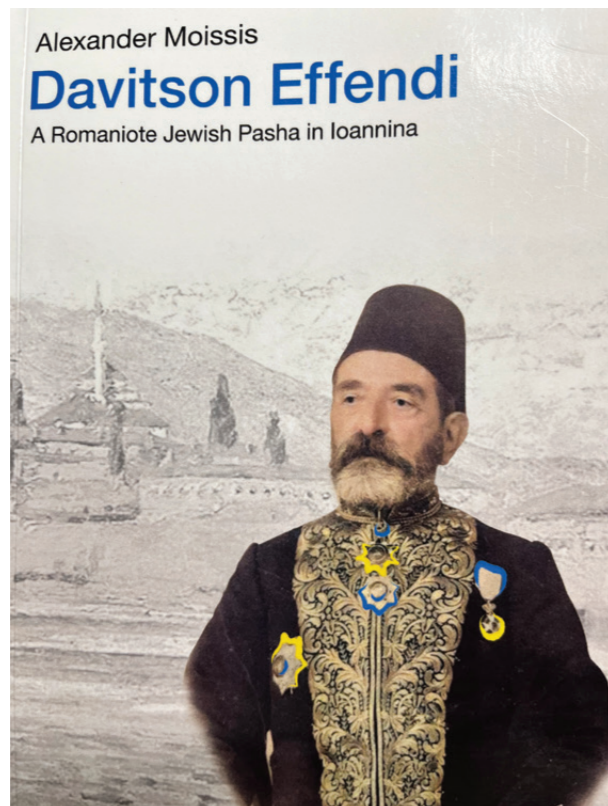
Ο Νταβιντσόν Εφέντης Λεβής – ο επικεφαλής της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων

Η παλαιότερη γενιά της ρωμανιώτικης άρχουσας τάξης στα Γιάννενα παρέμενε πιστή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρώντας παράλληλα καλές σχέσεις με το ελληνικό κράτος. Ο εκπρόσωπός της και γγής της εβραϊκής κοινότητας Νταβιντσόν Λεβής, γεννημένος το 1832, αναδείχθηκε σε αξιολύβαστο «εφέντη» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφού διορίστηκε ως σύμβουλος του Σουλτάνου και μέλος του βραχύβιου οθωμανικού κοινοβουλίου. Ο πατριάρχης της οικογένειας Λεβή, κατείχε επίσης ως μέλος του δημοτικού συμβουλίου και του εμπορικού επιμελητηρίου καίριες θέσεις και εμφανιζόταν υπερήφανος φορώντας το φέσι στο κεφάλι και δύο μετάλλια στο στήθος: το μετάλλιο τιμής του Σουλτάνου και το παράσημο του Έλληνα βασιλιά Γεωργίου Α' για την προσφορά του στην διάσωση κάποιων Ελλήνων από την οθωμανική δικαιοσύνη. Σε αυτήν την χαρακτηριστική πόζα διακοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου του δισέγγονου του, Αλέξανδρου Μωυσή: Όχι ως εκπρόσωπος μιας εθνικής μειονότητας, αλλά ως κοσμοπολίτης υπήκοος μιας αυτοκρατορίας, που μιλούσε τα τουρκικά εξίσου καλά με τα ελληνικά και ήξερε να προσαρμόζεται και να διαμορφώνει τις επικρατούσες συνθήκες.

Ο Νταβιντσόν Εφέντη Λεβής πέθανε το 1913, τη χρονιά που η Ήπειρος και τα Ιωάννινα εντάχθηκαν στο ελληνικό βασίλειο. Η γενιά των παιδιών του έπρεπε να διαχειριστεί τις νέες προκλήσεις που προκάλεσαν η δημιουργία εθνικών κρατών, ο εθνικισμός, η μειονοτική πολιτική και ο αντισημιτισμός. Αυτή η γενιά θα έδινε την απάντηση της στο ερώτημα, αν η προσαρμογή και αφομοίωση στην εθνική κοινότητα θα της διασφάλιζε ένα μέλλον ως ισότιμοι πολίτες ή αν θα έπρεπε να αναζητήσει εναλλακτικές λύσεις.

Ανατροπές και νέα αρχή – Ο σιωνισμός στα Ιωάννινα

Από τις αρχές του 20ου αιώνα, η νεότερη γενιά των Εβραίων σε όλη την Ευρώπη είχε αρχίσει να συνειδητοποιεί πως η στρατηγική της γλωσσικής και πολιτισμικής αφομοίωσης δεν κατάφερε να εμποδίσει τον αντι-ιουδαισμό και αντισημιτισμό. Με την αφομοίωση τους οι εβραϊκές μειονότητες ήθελαν να κατακτήσουν ίσα δικαιώματα διατηρώντας παράλληλα τη θρησκεία τους ως ιδιωτική υπόθεση και να



Davidson Efendi Levis – das Oberhaupt der jüdischen Gemeinde von Ioannina

Die ältere Generation der romaniotischen Oberschicht von Ioannina blieb dem Osmanischen Reich verbunden, wünschte sich aber auch gute Beziehungen zum griechischen Staat. Ihr Repräsentant und Oberhaupt der jüdischen Gemeinde, der 1832 geborene Davidson Levis, stieg zu einem hoch angesehenen "Efendi" des Osmanischen Reichs als Berater des Sultans und als Mitglied des nur für kurze Zeit bestehenden osmanischen Parlaments auf. Stolz präsentierte sich das Oberhaupt der

Familie Levis, das zudem als Mitglied des Stadtrats und der Handelskammer von Ioannina eine Schlüsselstellung innehatte, mit dem Fez auf dem Kopf und zwei Medaillen an der Brust: der Ehrenmedaille des Sultans und der Medaille des griechischen Königs Georg I für seinen Einsatz bei der Rettung einiger Griechen vor der osmanischen Justiz. In dieser charakteristischen Pose wird er auf der Titelseite des Buchs von Alexander Moissis, seines Ur-Urenkels, präsentiert: Nicht als Repräsentant einer nationalen Minderheit, sondern als kosmopolitischer Untertan eines Reiches, der Türkisch ebenso gut sprach wie Griechisch und der sich mit den herrschenden Verhältnissen zu arrangieren und sie zu gestalten verstand.

Davidson Effendi Levis starb 1913, im Jahr als Epirus und Ioannina Teil des griechischen Königreichs wurden. Die Generation seiner Kinder musste sich mit den neuen Herausforderungen der Bildung von Nationalstaaten, Nationalismus, Minderheitenpolitik und Antisemitismus auseinandersetzen. Sie stand vor der Frage, ob Anpassung und Assimilation an die nationale Gemeinschaft ihre Zukunft als gleichberechtigte Bürger sichern konnten oder ob nach Alternativen gesucht werden musste.

Umbrüche und Aufbrüche – Zionismus in Ioannina

Seit der Wende zum 20. Jahrhundert sah die jüngere Generation der Juden und Jüdinnen überall in Europa, dass die Strategie der sprachlich-kulturellen Assimilation den Antijudaismus und Antisemitismus nicht stoppen konnte. Assimilation sollte zur Gleichberechtigung der jüdischen Minderheiten führen, die ihrer Religion als Privatangelegenheit weiter anhängen, aber zugleich ohne Diskriminierung

in der Mehrheitsgesellschaft aufgehen wollten. Doch starke nationale Kräfte in den mittel- und westeuropäischen Gesellschaften wollten das verhindern. Sie suchten die Juden als "Fremde" zu kennzeichnen, sie als Minderheit auf jede erdenkliche Weise sichtbar zu machen (am Ende mit dem "Judenstern") und auszugrenzen. Die Ausgrenzung des "Fremden" sollte die Herausbildung eines nationalen kollektiven Bewusstseins fördern und das Gefühl der Mehrheit stärken, zu einer Solidargemeinschaft zu gehören, die weit über Familie, Stand und Lokalität hinausging und die sich in der Situation der Not bewähren würde.

Darauf versuchte der Zionismus als eine eigenständige jüdische Nationalstaatsbewegung eine Antwort zu geben. Die leitenden Ideen kamen von Leon Pinskers Buch "Autoemancipation! Mahnruf an meine Stammesgenossen" (Berlin 1882). Pinsker hatte seit 1871 in Odessa schwere anti-jüdische Pogrome erlebt, die seine Hoffnungen zerstörten, dass Humanismus und Aufklärung den Antisemitismus besiegen und die Bereitschaft der Juden zur (auch sprachlichen) Assimilation an die Mehrheitsgesellschaft belohnen würden. Die Emanzipation der Juden, so seine Schlussfolgerung, sei nur in einem eigenen Nationalstaat möglich. Pinskers Schrift wurde 1934 von Asher Moissis (1899-1975), dem Vorsitzenden der jüdischen Gemeinde von Thessaloniki, ins Griechische übersetzt und in Saloniki veröffentlicht.

Asher Moissis übersetzte auch die Streitschrift "Der Judenstaat" (Wien, Leipzig 1895) von Theodor Herzl, dem Gründer des politischen Zionismus. "Wir haben überall ehrlich versucht, in der uns umgebenden Volksgemeinschaft unterzugehen und nur den Glauben unserer Väter zu bewahren. Man lässt es nicht zu", beschrieb Herzl das Scheitern der Assimilation. Seine Streitschrift gewann in ganz Europa Einfluss, als der in Paris lebende Arzt und Kulturphilosoph Max Nordau sich mit Herzl verbündete und mit ihm 1897 zum ersten Zionistischen Kongress in Basel einlud. In Basel wurden die Grundlagen der zionistischen Bewegung gelegt, die den Juden einen Ausweg aus dem wachsenden Antisemitismus in Europa zeigen sollten. "Der Zionismus erstrebt die Schaffung einer öffentlich-rechtlich gesicherten Heimstätte in Palästina für diejenigen Juden, die sich nicht anderswo assimilieren können oder wollen," heißt es im Baseler Programm. Die Idee des Zionismus wurde im griechischen Sprachraum seit 1899 in Zeitschriften auf Korfu und seit 1901 in Athen verbreitet. Die erste zionistische Gesellschaft "Zion" begann 1902 in Larissa ihre Arbeit. Dann folgten in rascher Folge zionistische Gründungen auf Kreta, in Athen, Chalkida, Trikala, Kavala und Arta. In Ioannina wurde 1906 der Verein *Amela Zion* (Arbeit für Zion) gegründet, in dem Davidson Effendis Sohn Nissim D. Levis (1875 – 1944) Mitglied war. Im Schweizer Internat zur Schule gegangen, in Frankreich zum Arzt ausgebildet, gründete er dann 1918 nach seiner Rückkehr von langen Reisen in Europa und Amerika in Ioannina mit anderen eine weitere zionistische Gesellschaft, *Hevra Amela Zion* (Arbeiter Vereinigung Zion), in der auch seine Nichte Annetta, Tochter seines Bruders Matathioulis, mitarbeitete.

Diese zionistischen Vereine waren zuallererst Bildungseinrichtungen, die eine "Wiedergeburt" des Judentums, in der auch seine Nichte Annetta, Tochter seines Bruders Matathioulis, mitarbeitete.

τών Σιών), στο οποίο συμμετείχε και η ανιψιά του Αννέτα, κόρη του αδελφού του Ματαθιούλη.

Αυτές οι σιωνιστικές ενώσεις είχαν πρωτίστως εκπαιδευτικό σκοπό, να προωθήσουν μια «αναγέννηση» του Ιουδαϊσμού, μια νέα κοινωνική αυτογνωσία που ξεπερνούσε τα όρια της συναγωγής, της κοινότητας και των εβραϊκών εορτών. Ορατό σημάδι αυτών των σιωνιστικών ιδεών, στα Ιωάννινα, ήταν η μετονομασία μέρους της Μεγάλης Ρούγας σε οδό Μαξ Νόρνταου. Όπως οι σιωνιστές σε άλλες ελληνικές πόλεις, έτσι και οι φίλοι του σιωνισμού από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα των Ιωαννίνων συγκέντρωναν χρήματα για την αγορά γης στην Παλαιστίνη. Ωστόσο, οι ίδιοι δεν ένοιωθαν να απειλούνται από εκθρόνιτες και αντισημιτισμό και δεν σκέφτονταν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη.⁵

Κοινωνική ανέλιξη και ενσωμάτωση μέσω εκπαίδευσης: η Σχολή της Alliance

Η σιωνιστική «αναγέννηση» συμπληρώθηκε από τον νέο τύπο σχολείου που εισήγαγε το σχολείο της «Alliance». Φορέας του ήταν η Alliance Israélite Universelle, η οποία ιδρύθηκε το 1860 και ήταν η μεγαλύτερη παγκόσμια εβραϊκή οργάνωση μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Alliance ήταν προσηλωμένη στην ιδέα των ατομικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ιδανικών της ισότητας του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και προωθούσε μια κοσμοπολίτικη στάση στην εποχή των εθνικισμών. Στο πρόγραμμά της συνδύαζε τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την κοινωνική ευθύνη, δημιουργώντας έτσι τις κατάλληλες συνθήκες για τη συνεργασία κοσμικών και θρησκευόμενων Εβραίων υπό την ίδια σκέπη. Τα σχολεία της Alliance ήταν ανοιχτά, δεν εκπροσωπούσαν κάποια συγκεκριμένη άποψη για τον Ιουδαϊσμό. Σε αντίθεση με τους συλλόγους των εθνικιστών σιωνιστών, προωθούσαν αυτά τα σχολεία την αφομοίωση και παράλληλα συνέβαλαν στην ενίσχυση της εβραϊκής ταυτότητας.⁶

Το 1904, ιδρύθηκε στα Ιωάννινα ένα σχολείο της Alliance, αρχικά μόνο για κορίτσια και τον επόμενο χρόνο και για αγόρια. Μέχρι τότε στη θρησκευτική σχολή Ταλμούδ Τορά φοιτούσαν αποκλειστικά τα αγόρια της εβραϊκής κοινότητας, τα κορίτσια, που αποκλείονταν, συχνά δεν πήγαιναν καθόλου σχολείο. Οι αλλαγές που επέφερε η Alliance ήταν βαθιές, η θρησκευτική σχολή έκλεισε και στο εξής, η εκπαίδευση θα περιλάμβανε και τα δύο φύλα συμβάλλοντας στο να ξεπεραστεί η παραδοσιακή περιφρόνηση των μορφωτικών δικαιωμάτων των κοριτσιών και γυναικών.

Οι φιλελεύθεροι σιωνιστές της ανώτερης τάξης, όπως ο Νισίμ Λεβής, υποστήριξαν με όλες τους τις δυνάμεις το έργο

ein neues, über den Nahbereich von Synagoge, Gemeinde und jüdischen Festen hinausweisendes gesellschaftliches Selbstbewusstsein propagierten. Ein sichtbares Zeichen dieser zionistischen Ideen war in Ioannina die Benennung eines Teils der Megali Rouga nach Max Nordau. Wie die Zionisten in den anderen griechischen Städten sammelten auch die Freunde des Zionismus aus Ioanninas Mittel- und Oberschicht Geld für den Kauf von Land in Palästina. Sich selbst sahen sie jedoch nicht von Anfeindungen und Antisemitismus bedroht, die Wenigsten dachten daran, nach Palästina auszuwandern.⁵

Aufstieg und Integration durch Bildung: die Schule der Alliance

Ergänzt wurde die zionistische “Wiedergeburt” durch den neuen Schultyp, den die Schule der “Alliance” einführte. Ihr Träger war die 1860 gegründete Alliance Israélite Universelle, die bis zum Ersten Weltkrieg größte jüdische Weltorganisation. Die Alliance bekannte sich zum individualistischen Menschenrechtsgedanken und den Gleichheitsidealen der europäischen Aufklärung und förderte eine weltbürgerliche Haltung im Zeitalter der Nationalismen. Programmatisch verband sie politischen Liberalismus und soziale Verantwortung und ermöglichte so unter ihrem Dach die Zusammenarbeit zwischen säkularen und religiösen Juden. Ihre Schulen waren offen, sie vertraten keine bestimmte Sicht auf das Judentum. Im Unterschied zu den Vereinen der nationalistischen Zionisten förderten diese Schulen die Assimilation und trugen dennoch zur Stärkung jüdischer Identität bei.⁶

1904 wurde in Ioannina eine Schule der Alliance gegründet, erstmals nur für Mädchen und im Jahr darauf auch eine für Jungen. Kurz darauf schloss die von der Gemeinde betriebene konfessionelle Talmud-Torah-Jungenschule ihre Pforten. Das bedeutete eine tiefgreifende Veränderung, denn die jüdischen Mädchen, die nicht zur Torah-Schule durften, gingen in der Regel überhaupt nicht zur Schule. Jetzt sollte die Bildung der Jugend beide Geschlechter umfassen und die traditionelle Missachtung der Bildungsansprüche der Mädchen und Frauen überwinden.

Liberalen Zionisten der Oberschicht wie Nissim Levis unterstützten die Arbeit der Alliance nach Kräften. Sie hatten begriffen, dass es ein Mangel an allgemeiner und beruflicher Bildung war, der einen wachsenden Teil der Gemeinde in Armut festhielt und sie von der Unterstützung durch die Gemeinde abhängig machte. Jetzt sollte Bildung den individuellen sozialen Aufstieg ermöglichen und die Abhängigkeit

της Alliance. Είχαν κατανοήσει, ότι η έλλειψη γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ήταν ο λόγος για τον οποίο ένας αυξανόμενος αριθμός μελών της κοινότητας ζούσε σε συνθήκες φτώχειας και είχε την ανάγκη υποστήριξης από την κοινότητα.⁷ Η εκπαίδευση θα τους παρέιχε τώρα τα εφόδια για να ανέλθουν κοινωνικά και να μην χρειάζονται πλέον την υποστήριξη της κοινότητάς τους. Η Alliance απάλασσε τις φτωχές οικογένειες από τα σχολικά δίδακτρα και έδινε στα παιδιά τους δωρεάν σχολικά ρούχα και παπούτσια. Έτσι δεν θα αναγκάζονταν να δέχονται πλέον κοροϊδίες ως «σπαγκοραμμένα» επειδή έδεναν τα παπούτσια τους με σπάγκο αντί με κορδόνι.

Με την προσφορά μαθημάτων Γαλλικών και Ελληνικών σε συνδυασμό με μαθήματα εβραϊκής ιστορίας και γλώσσας, τα σχολεία της Alliance βοήθησαν τους μαθητές και τις μαθήτριες να προσεγγίζουν τις εξελίξεις στην Ευρώπη. Επιπλέον, τα μαθήματα επαγγελματικής κατάρτισης έδωσαν τη δυνατότητα σε παιδιά φτωχότερων στρωμάτων να ανέλθουν κοινωνικά. Σε αυτό το σχολείο του Διαφωτισμού το θρήσκευμα θεωρούνταν ιδιωτική υπόθεση και έτσι μπορούσαν να φοιτήσουν επίσης παιδιά χριστιανικού και μουσουλμανικού θρησκευματος έναντι διδασκτρών.

Μετανάστευση λόγω φτώχειας

Ωστόσο, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ήρθε αργά, για πολλούς πολύ αργά. Την ίδια περίοδο που τα σχολεία της Alliance προσπαθούσαν να συμβάλουν στην ενδυνάμωση των μαθητών τους και στην κοινωνική τους ανέλιξη, άρχισε η μεγάλη μετανάστευση από τα Ιωάννινα, που στις αρχές του 20ου αιώνα είχε 4.000-5.000 Εβραίους κατοίκους, σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού της πόλης.

Την πρώτη δεκαετία, φτωχές εβραϊκές οικογένειες έφυγαν για την Αθήνα, ενώ άλλες μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη και τη Νέα Υόρκη. Μέσα στο 1906, περίπου 1.000 Εβραίοι εγκατέλειψαν την πόλη με κατεύθυνση την Αμερική. Επιβιβάστηκαν σε πλοία στο λιμάνι της Πάτρας, όπου για πρώτη φορά μπορούσαν να προσαράξουν μεγάλα υπερωκεάνια. Μέχρι το 1910, ο εβραϊκός πληθυσμός είχε συρρικνωθεί σε 3.000, ενώ τη δεκαετία του 1920 πάλι αρκετές εκατοντάδες Εβραίοι μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη. Αφορμή για πολλούς από αυτούς ήταν ο ελληνικός νόμος του 1924 που καθιέρωνε την Κυριακή ως ημέρα υποχρεωτικής αργίας και το Σάββατο ως καθημερινή εμπορική μέρα. Οι αυστηρά θρησκευόμενοι Εβραίοι αναγκάζονταν να κλείνουν τα καταστήματά τους δύο ημέρες την εβδομάδα και έτσι να μειονεκτούν απέναντι στους ανταγωνιστές τους. Από τη δεκαετία του 1930 μέχρι την καταστροφή της, η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε περίπου 2.000 ανθρώπους.



Η έκτη τάξη της Alliance Israélite Universelle, Ιωάννινα 1932-1933. Die sechste Klasse der Alliance Israélite Universelle, Ioannina 1932-33. ©JMG Collection

von der Gemeinde verringern.⁷ Für Kinder armer Familien wurden in der Alliance die Schulgebühren erlassen, sie erhielten kostenlose Spangulkleidung und Schuhe. Sie sollten nicht länger als “spangoramenoι” verspottet werden, als “knauserig, ärmlich”, die ihre Schuhe mit einer Kordel statt mit einem ordentlichen Schnürsenkel zubanden.

Mit ihrem Angebot allgemeiner Bildung, die Französisch und Griechisch in Verbindung mit dem Unterricht in jüdischer Geschichte und hebräischer Sprache umfasste, trug die Schule dazu bei, dass die Schüler und Schülerinnen Zugang zu den Entwicklungen in Europa fanden. Und mit dem Angebot berufsbildender Kurse ermöglichte die Schule den Kindern aus den ärmeren Schichten den sozialen Aufstieg. In dieser Schule der Aufklärung wurde Religion als Privatsache betrachtet. Zudem war die Schule nicht konfessionell exklusiv: Gegen Gebühren konnten hier auch christliche und muslimische Kinder lernen.

Auswanderung aus Armut

Doch die Reform der Bildung kam spät, für viele zu spät. Zur selben Zeit, als die Schule der Alliance zur Selbststachtung ihrer Schüler und Schülerinnen und zu ihrem sozialen Aufstieg beizutragen versuchte, setzte die große Ab- und Auswanderung aus Ioannina ein. Um 1900 lebten hier etwa 4.000-5.000 Juden und Jüdinnen, die etwa ein Viertel der Bevölkerung ausmachten.

Im ersten Jahrzehnt gingen arme jüdische Familien nach Athen, andere wandten sich nach Palästina und nach New York. 1906 verließen 1.000 Juden und Jüdinnen die Stadt in Richtung USA. Sie schifften sich in Patras ein, wo erstmals große Überseedampfer anlegen konnten. Um 1910 war die jüdische Bevölkerung auf 3.000 geschrumpft, in den 20er Jahren wanderten erneut einige Hundert in Richtung Palästina aus. Anlass für viele von ihnen war das griechische Ruhetagsgesetz von 1924, das den Sonntag als allgemeinen Ruhetag festlegte und den Samstag zum Markttag machte. Strenggläubige Juden sahen sich gezwungen, ihre Geschäfte an zwei Tagen in der Woche zu schließen und der Konkurrenz mehr Raum zu geben. Seit den 30er Jahren verhartete die jüdische Gemeinde bis zu ihrer Vernichtung bei etwa 2.000 Mitgliedern.

5. Τα κόμμι του Νισίμ Λεβή ήταν τα αυτοκίνητα και η φωτογράφιση, ένδειξη μεγάλης ευημερίας εκείνη την εποχή. Εικόνες και πληροφορίες για τη ζωή του πλούσιου, κοσμοπολίτη και κοινωνικά δραστήριου σιωνιστή περιέχονται στο βιβλίο «1889-1944: Το Πανόραμα του Νισίμ Λεβή – Στερεοσκοπικές φωτογραφίες και ταξίδια ενός γιατρού από τα Ιωάννινα», εκδ. Αλέξανδρος Μωυσιάς, Αθήνα 2017. / Nissim D. Levis' Hobbies waren Autos und die Fotografie, beides für die damalige Zeit Anzeichen großen Wohlstands. Einblicke in das Leben eines reichen, weltgewandten, sozial engagierten säkularen Zionisten gibt der Band “1889-1944. The Nissim Levis Panorama. Stereoscopic photos and travels of a doctor from Ioannina”, Hg. Alexander Moïssis, Athen 2017.

6. Dalven, 121.

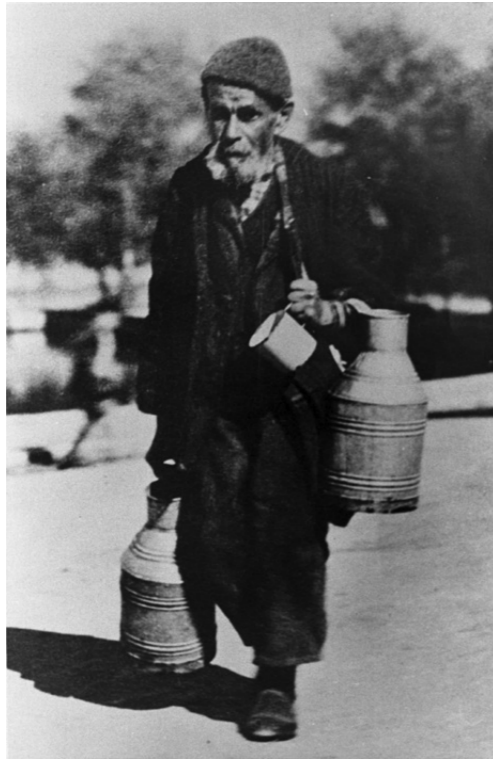
7. Alexander Moïssis, Davitson Effendi. A Romaniote Jewish Pasha in Ioannina, (on demand) USA 2021, 183.

Συντηρητικοί και σοσιαλιστές

Η αποδημία και η μετανάστευση άλλαξαν τη σύνθεση του εβραϊκού πληθυσμού των Ιωαννίνων που έγινε πιο συντηρητικός και πιο κλειστός. Δίπλα στους κοσμοπολίτες και συχνά κοσμικούς φιλελεύθερους σιωνιστές και τους αφομοιωτικούς της ανώτερης και μεσαίας τάξης απέκτησαν και άλλα κινήματα επιρροή. Οι συντηρητικοί υποστήριζαν μεγαλύτερη θρησκευτική αυστηρότητα και την διατήρηση του πατερναλιστικού ρόλου της κοινότητας στη μέριμνα των μελών της, ενώ άλλοι έθεταν κοινωνικά ζητήματα.

Ηγέτης των συντηρητικών, και κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1940 η εξέχουσα αυθεντία της εβραϊκής κοινότητας, ήταν ο πλούσιος έμπορος Σαμπεθάι Καμπιλής (1891-1944). Μέλημα του Καμπιλής ήταν να κρατήσει ενωμένη την κοινότητα του, που την απειλούσε η μετανάστευση. «Εδώ είναι η κλώσσα», με αυτήν την προτροπή προέτρεπε ο Καμπιλής (στο διήγημα του Δημήτρη Χατζή⁸) τα μέλη της κοινότητας, να μην την εγκαταλείψουν ούτε να φύγουν από τα Γιάννενα. Ο Καμπιλής μπορούσε να συνεννοηθεί με τους σιωνιστές των Ιωαννίνων. Ωστόσο, καταπολεμούσε τους Εβραίους σοσιαλιστές της πόλης του, πράγμα εύκολο, καθώς ήταν φτωχοί και αδύναμοι. Δεν αποτελούσαν ένα προλεταριάτο που είχε αποκτήσει συνείδηση της δύναμής του μέσα από εργατικούς αγώνες. Αυτό απαιτούσε εμπειρίες, όπως αυτές των λιμενεργατών ή των εργατών της καπνοβιομηχανίας και κλωστοϋφαντουργίας της Θεσσαλονίκης, όπου εργαζομένοι όλων των εθνότητων υπό την ηγεσία του Αβραάμ Μπεναρόγια ίδρυσαν το 1909 το πρώτο πολυεθνικό συνδικάτο («Φεντερασión») στην Ελλάδα και αργότερα το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας. Στα Ιωάννινα αντίθετα, οι Εβραίοι των φτωχότερων στρωμάτων ήταν απομονωμένοι, όπως και οι φτωχοί Χριστιανοί συμπολίτες τους. Έβγαζαν το προς το ζην ως γυρολόγοι, παλιατζήδες ή μεροκαματιάρηδες, οι γυναίκες τους δούλευαν ως παραδουλεύτρες ή ράπτριες σε υφαντουργεία.

Στις φτωχότερες τάξεις των Ιωαννίνων προστέθηκαν μετά το 1922 πρόσφυγες από τη Μ. Ασία και τον Πόντο μαζί με βετεράνους του ελληνοτουρκικού πολέ-



Γαλατάς στα Γιάννενα.
Milchverkäufer in Jannena.
©JMG Collection

Konservative und Sozialisten

Die Ab- und Auswanderung veränderte die Zusammensetzung der jüdischen Bevölkerung in Ioannina. Sie wurde konservativer, zog sich mehr zurück. Neben den welt-offenen und oft auch säkularen liberalen Zionisten und Assimilationisten der Ober- und Mittelschicht gewannen so andere Strömungen Einfluss. Die Konservativen traten für mehr Strenggläubigkeit und die Aufrechterhaltung des fürsorglichen Paternalismus der Gemeinde ein, andere stellten die soziale Frage.

Sie wollten die Armen aus ihrer Abhängigkeit von den Führern der Gemeinde befreien und kritisierten Ausbeutungsbeziehungen, die religiös verdeckt und legitimiert wurden.

Führer der Konservativen und in den 30er und 40er Jahren die herausragende Autorität der jüdischen Gemeinde war der reiche Kaufmann Sabethai Kabilis (1891-1944). Er wollte die von der Abwanderung bedrohte Gemeinde zusammenhalten. "Hier sitzt die Glucke" lautet der Appell, mit dem Kabilis (in der Erzählung von Dimitrios Hadzis⁸) die Gemeindemitglieder zu überreden versucht, die jüdische Gemeinschaft und Ioannina nicht zu verlassen. Mit den Zionisten Ioanninas konnte Kabilis sich verständigen. Die Sozialisten unter den Juden seiner Stadt bekämpfte er hingegen. Das muss ihm leicht gefallen sein, denn sie waren arm und schwach. Sie bildeten kein Proletariat, das sich in Arbeitskämpfen seiner Kraft bewusst gewesen wäre. Dazu wären Erfahrungen nötig gewesen, wie sie die Hafendarbeiter oder die Arbeiter in der Tabak- und Garnindustrie in Thessaloniki machten, wo 1909 unter Avraam Benaroya auch die erste multiethnische Gewerkschaft ("Federacion") und einige Jahre später die erste Sozialistische Arbeiterpartei Griechenlands gegründet wurden. In Ioannina waren die Juden aus den ärmeren Schichten vereinzelt, wie auch ihre armen christlichen Mitbürger. Sie verdienten ihren Lebensunterhalt als Straßenhändler, Hausierer, oder Tagelöhner, die Frauen arbeiteten als Haushaltshilfen oder Näherinnen.

8. Δημήτρης Χατζής, «Σαμπεθάι Καμπιλής» στο: Το τέλος της μικρής μας πόλης. Ο Χατζής είχε μακρές συνομιλίες με τον Καμπιλή μεταξύ 1936 και 1938 για την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων, όπως μας πληροφορεί η Ελένη Κουρμαντζή – Παναγιωτάκου. / Dimitrios Hadzis, "Sampethai Kampilis", in: Das zerstörte Idyll. Übersetzt von Thanassis Georgiu aus der 2. griechischen Auflage, Berlin 1965, 147. Hadzis führte zwischen 1936 und 1938 mit Kabilis lange Gespräche über die jüdische Gemeinde von Ioannina. Dazu: Eleni Kourmantzis-Panayotakou, "Josef Eliya and Sabbethai Kabilis: Ideological Problems in Ioannina's Pre-War Jewish Community", in: The Jewish Communities of Southeastern Europe, 263-280.

μου (1919-1922), οι οποίοι ζούσαν από κρατικά επιδόματα. Το 1924 ίδρυσαν οι βετεράνοι στα Γιάννενα δύο φιλανθρωπικές οργανώσεις και την εφημερίδα *Νέος Αγών*. Γύρω από την εφημερίδα συσπειρώθηκε ένας κύκλος διανοουμένων με φιλελεύθερες και σοσιαλιστικές ιδέες, που δημοσίευαν άρθρα και έκαναν ομιλίες, μεταξύ αυτών και πολλοί δάσκαλοι της Alliance. Αυτοί οι διανοούμενοι αποτέλεσαν δίπλα στους σιωνιστές και τους αφομοιωτικούς, το τρίτο πολιτικό ρεύμα που άσκησε επιρροή στην εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων.

Ένα από τα εξέχοντα μέλη αυτού του κύκλου ήταν ο ποιητής και διανοούμενος Γιώσεφ Ελιγιά (1901-1931), ο οποίος υπήρξε μαθητής της Alliance και καθηγητής της από το 1921 έως το 1924. Η ζωή και το έργο του αντικατοπτρίζουν τις αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων πολιτικών ρευμάτων μέσα στην εβραϊκή κοινότητα εκείνης της εποχής. Πράγματι, οι σοσιαλιστές είχαν περιορισμένη επιρροή στην κοινότητα. Ο σοσιαλιστής Ελιγιά συγκρούστηκε με τον συντηρητικό και με μεγάλη επιρροή Καμπιλή, ο οποίος φέρεται ότι υποστήριξε την απόλυσή του από την Alliance. Μετά την απόλυσή του ο Ελιγιά κλείστηκε για μικρό διάστημα στη φυλακή και κατόπιν αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη πόλη του. Τα ποιήματά του φανερώνουν την συνεχή προσπάθεια να επεξεργαστεί την εμπειρία του διωγμού του από την πόλη του από τους κυρίαρχους συντηρητικούς, τους οποίους αποκαλούσε «Γραμματείς και Φαρισαίους».⁹

Ενώ σοσιαλιστές όπως ο Ελιγιά είχαν περιθωριοποιηθεί, στην κοινότητα μοιράζονταν την εξουσία οι κοσμικοί σιωνιστές της μεσαίας και ανώτερης τάξης με τους αυστηρά πιστούς συντηρητικούς. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, πρόεδρος της κοινότητας ήταν ο γιατρός και σιωνιστής δρ Μωυσής Κοφινάς (1894-1944), στενός φίλος του Νισίμ Λεβί, και αντιπρόεδρος της ο συντηρητικός Σαμπεθάι Καμπιλής.¹⁰



Ο γιατρός δρ. Μωυσής Κοφινάς δίπλα στον βαρκάρη Γεωργάκη.
Der Arzt Dr. Moisis Kofinas neben dem Bootsmann Georgakis.
©JMG Collection

Zu den ärmeren Schichten von Ioannina kamen Flüchtlinge aus Kleinasien und dem Pontosgebiet sowie Veteranen des griechisch-türkischen Kriegs (1919-1922), die von staatlichen Zuwendungen lebten. Diese Veteranen gründeten 1924 in Ioannina zwei Hilfsvereine und die Zeitung *Neos Agon* (Neuer Kampf). Um diese Zeitung bildete sich ein Kreis von Intellektuellen mit liberalen und sozialistischen Ideen, unter ihnen viele Lehrer an der Alliance, die Artikel publizierten und Reden hielten. Diese sozialistischen Intellektuellen bildeten neben den Zionisten und Assimilationisten die dritte Strömung, die das jüdische Leben in Ioannina beeinflusste.

Zu diesem Kreis gehörte auch der jüdische Dichter und Intellektuelle Josef Eliya (1901-1931), der selbst Schüler der Alliance und von 1921 bis 1924 dort auch Lehrer war. Der Sozialist Eliya geriet in Konflikt mit dem konservativen und einflussreichen Kabilis und wurde – wahrscheinlich mit dessen Unterstützung – aus der Alliance entlassen und wenig später aus der Stadt vertrieben. Immer wieder hat er in seinen Gedichten diese Erfahrung der Verfolgung durch die dominierenden Konservativen, die er "Pharisäer und Schriftgelehrte" nannte, und seine Vertreibung aus der Gemeinde zu verarbeiten versucht.⁹

Während Sozialisten wie Eliya marginalisiert wurden, teilten sich die säkularen Zionisten der Mittel- und Oberschicht mit den strenggläubigen Konservativen die Macht in der Gemeinde. Zur Zeit der deutschen Besetzung war ihr Präsident der Arzt und Zionist Dr. Moisis Kofinas (1894-1944), Freund von Nissim Levis, und ihr Vizepräsident der konservative Sabethai Kabilis.¹⁰

9 Dalven, 167-170. Βλ. επίσης το άρθρο για τον Γιώσεφ Ελιγιά σε αυτό το τεύχος. / Dalven, 121. Siehe auch den Artikel über Josef Eliya in diesem Heft.

10. Για τον Σαμπεθάι Καμπιλή υπάρχουν πολύ λίγες πληροφορίες ούτε υπάρχει καμία φωτογραφία του. Τα σημαντικότερα στοιχεία για αυτόν βρίσκονται στο ομώνυμο διήγημα του Δ. Χατζή και στην Ρ. Ντάλβεν. Η Ντάλβεν, αναφέρει μάρτυρες που θυμούνται τον Καμπιλή ως αντιπρόεδρο της κοινότητας. (Dalven, 40). Η Ελένη Κουρμαντζή – Παναγιωτάκου (Josef Eliya και Sabethai Kabilis, 275 κ.ε.) παραθέτει άλλους μάρτυρες που υποστηρίζουν ότι ο Καμπιλής δεν κατείχε κανένα αξίωμα στην κοινότητα, αλλά γι' αυτό ασκούσε ακόμη μεγαλύτερη εξουσία. Αυτό συνάδει με την αφήγηση του Δημήτρη Χατζή, σύμφωνα με την οποία ο Καμπιλής δεν κατείχε κάποιο αξίωμα, αλλά ήταν σε θέση να διορίζει τον ραβίνο και τον πρόεδρο του κοινοτικού συμβουλίου και να καθορίζει επίσης πόσες εβραϊκές ψήφους θα έπαιρναν τα κόμματα του βασιλιά και του Βενιζέλου στις εθνικές εκλογές. Όλοι οι μάρτυρες συμφωνούν ότι ο Καμπιλής ήταν η κυρίαρχη αρχή για τον εβραϊκό πληθυσμό των Ιωαννίνων τη δεκαετία του 1930 μέχρι τον αφανισμό του. / Über Kabilis ist sehr wenig bekannt, es gibt auch kein Foto von ihm. Die wichtigsten Zeugnisse über ihn finden sich bei Hadzis und Dalven. Letztere nennt Zeugen, die sich an Kabilis als Vizepräsidenten erinnern. (The Jews of Ioannina, 40). Eleni Kourmantzi-Panayotakou (Josef Eliya and Sabethai Kabilis, 275f.) führt andere Zeugen an, die behaupten, Kabilis habe in der Gemeinde keinerlei Amt innegehabt, aber deshalb nur umso mehr Macht ausgeübt. Das stimmt überein mit der Erzählung von Hadzis, wonach Kabilis kein Mandat innehatte, aber den Rabbi und den Präsidenten des Gemeinderats bestimmen und auch festlegen konnte, wie viele jüdische Stimmen bei den nationalen Wahlen die Partei des Königs und wie viele die Partei von Venizelos erhalten sollten. Übereinstimmend stellen alle Zeugen fest: Kabilis war für die jüdische Bevölkerung Ioanninas in den 30er Jahren bis zu ihrer Vernichtung die beherrschende Autorität.

Πολιτική μειονοτήτων και εξελληνισμός στο διευρυμένο ελληνικό κράτος

Ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών Πολέμων (1912-13), η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχασε τις κτήσεις της στην Ελλάδα. Η Ήπειρος μοιράστηκε μεταξύ της Αλβανίας και της Ελλάδας και τα Ιωάννινα έγιναν το 1913 πρωτεύουσα της ελληνικής Ηπείρου.

Εδώ, όπως και στα νέα εδάφη, την Μακεδονία και τη Θράκη, κατοικούσε ένας μικτός πληθυσμός με ποικίλες γλωσσικές και εθνικές καταβολές. Ο κυρίως ελληνόφωνος πληθυσμός ήταν μάλιστα μειοψηφία σε πολλές από αυτές τις περιοχές, σε αντίθεση με την υπόλοιπη χώρα. Το ελληνικό κράτος κλήθηκε – κατά το πρότυπο της Γαλλικής Επανάστασης και των ιδανικών του Διαφωτισμού – να διαμορφώσει από αυτή την ποικιλομορφία ένα γλωσσικά και πολιτισμικά ομοιογενές ελληνικό έθνος. Ακολούθησε μια πολιτική «εξελληνισμού». Η ελληνική γλώσσα, που εξυμνήθηκε από τους φιλέλληνες ως γέφυρα μεταξύ της σημερινής και της αρχαίας Ελλάδας, θα γινόταν η μόνη κοινή γλώσσα όλων των πολιτών της χώρας και θα μετέτρεπε τις νέες μειονότητες σε νομιμόφρονες «καλούς Έλληνες». Όποιος δεν μιλούσε ελληνικά ήταν ύποπτος πως δεν ήταν πιστός Έλληνας.

Για τους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης αυτό αποτέλεσε πρόκληση. Για τις σλαβόφωνες και τουρκικές μειονότητες, ωστόσο, αυτό σήμαινε απαγόρευση της γλώσσας τους, εκδίωξη, μετεγκατάσταση και αναγκαστική αφομοίωση.

Η Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις των Παρισίων του 1920 για την μεταπολεμική τάξη είχε δεσμευτεί να παρέχει προστασία στις μειονότητες της. Ως πρώτη ευρωπαϊκή χώρα παρείχε προστασία και δικαιώματα στις εβραϊκές κοινότητες που τέθηκαν σε εφαρμογή μετά από πολλές συζητήσεις στο ελληνικό κοινοβούλιο από το 1924. Η μεγάλη σεφραδίτικη κοινότητα της Θεσσαλονίκης και οι άλλες εβραϊκές κοινότητες αναγνωρίστηκαν ως νομικά πρόσωπα που είναι υποχρεωμένα να ακολουθούν δημοκρατικές διαδικασίες.¹¹ Σε αυτή τη βάση τούς επιτρεπόταν να αυτοδιοικούνται σε θέματα θρησκείας, εκπαίδευσης και οικογενειακού δικαίου. Αυτό περιλάμβανε το δικαίωμα να επιβάλλουν κοινοτικό φόρο και να λειτουργούν τα δικά τους σχολεία, νοσοκομεία, γηροκομεία, συσσίτια, ακόμη και δικές τους φυλακές.

Ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση δικαιωμάτων αυτονομίας ανέμενε το ελληνικό κράτος από την εβραϊκή μειονότητα πατριωτική αφοσίωση. Γι' αυτό τα εβραϊκά σχολεία υποχρεώθηκαν να υποβάλουν προς έγκριση τα προγράμματα σπουδών τους και να απασχολούν πιστοποιημένους δασκάλους για τα ελληνικά μαθήματα.

Οι άλλες μειονότητες δεν έλαβαν ανάλογη προστασία. Μόνο η τουρκική μειονότητα που παρέμεινε στην Ελλάδα

Minderheitenpolitik und Hellenisierung im größeren griechischen Nationalstaat

Infolge der Balkankriege (1912-13) verlor das osmanische Reich seine Besitzungen in Griechenland. Die Region Epirus wurde zwischen Albanien und Griechenland aufgeteilt. Ioannina wurde 1913 die Hauptstadt des griechischen Epirus.

Hier wie auch in den neu gewonnenen Gebieten in Makedonien und Thrakien lebte eine gemischte Bevölkerung mit einer Vielzahl von sprachlichen und ethnischen Hintergründen. Die primär griechischsprachige Bevölkerung war in vielen dieser Gebiete sogar in der Minderheit, anders als im restlichen Staatsgebiet. Der griechische Staat wollte aus dieser Vielfalt gemäß den Idealen der Aufklärung und nach dem Vorbild der Französischen Revolution eine sprachlich und kulturell homogene griechische Nation formen. Er verfolgte eine Politik der "Hellenisierung". Die von den Philhellenen als Brücke zwischen Gegenwart und griechischer Antike gefeierte griechische Sprache sollte zur gemeinsamen Sprache aller Bürger des Landes werden und die neuen Minderheiten zu loyalen "guten Griechen" machen. Wer nicht Griechisch sprach, setzte sich dem Verdacht aus, kein loyaler Grieche zu sein.

Dies wurde für die Sepharden in Thessaloniki zu einer Herausforderung. Für die slawophonen und türkischen Minderheiten bedeutete dies indes das Verbot der eigenen Sprache, Vertreibung, Umsiedlung und Zwangsassimilation.

Griechenland hatte sich 1920 bei den Pariser Verhandlungen über die Nachkriegsordnung zum Schutz seiner Minderheiten verpflichtet. Als erster europäischer Staat gewährte es den jüdischen Gemeinden einen solchen Schutz, der nach langen Verhandlungen im Parlament dann 1924 wirksam wurde. Die große sephardische Gemeinschaft in Thessaloniki und alle anderen jüdischen Gemeinden erhielten den Status öffentlich-rechtlicher Körperschaften, die demokratischen Mindeststandards entsprechen mussten.¹¹ Auf dieser Grundlage durften sie sich in Fragen der Religion, Bildung und des Familienrechts selbst verwalten. Darin eingeschlossen waren das Recht auf Erhebung einer Gemeindesteuer und der Betrieb eigener Schulen, Krankenhäuser, Altersheime, Armenküchen und sogar eines eigenen Gefängnisses.

Als Gegenleistung für den Erhalt dieser Autonomie-rechte verlangte der griechische Staat von der jüdischen Minderheit die Verpflichtung zur Loyalität. Jüdische Schulen wurden deshalb verpflichtet, ihr Curriculum vom Staat genehmigen zu lassen und für den Unterricht in der griechischen Sprache zertifizierte Lehrer einzusetzen.

μετά το 1922 έλαβε ειδικό καθεστώς σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης.

Η πολιτική του εξελληνισμού επέτρεψε στα κοινοτικά σχολεία και τις σχολές της Alliance (στα Ιωάννινα, τη Θεσσαλονίκη, τα Χανιά και τη Ρόδο) να συνεχίσουν τη λειτουργία τους αυξάνοντας τα μαθήματα ελληνικών και ιστορίας – τα βασικά μαθήματα του εξελληνισμού. Τους επιτράπηκε επίσης να συνεχίσουν τη διδασκαλία των Εβραϊκών, αλλά ρητά όχι ως καθομιλουμένη γλώσσα μιας εθνικής μειονότητας, αλλά ως γλώσσα για την θρησκευτική εκπαίδευση μιας θρησκευτικής μειονότητας. Η καθομιλούμενη γλώσσα στη Θεσσαλονίκη, τα λαντίνο, απαγορεύτηκε να διδάσκεται, επιτρεπόταν όμως να χρησιμοποιείται στη προφορική επικοινωνία. Στις σλαβόφωνες και τις άλλες μειονότητες απαγορεύτηκε να μιλούν και να διδάσκουν τις μητρικές τους γλώσσες.

Εθνική ή θρησκευτική μειονότητα; – Η διαμάχη μεταξύ των Ρωμανιωτών και Σεφαραδιτών

Για τους Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων δεν άλλαξαν πολλά όταν η πόλη τους ενσωματώθηκε στην Ελλάδα. Αναγνωρίστηκαν ως «καλοί Έλληνες», που μιλούσαν τη γλώσσα της πλειοψηφίας, και η σχετική αυτονομία και αυτοδιοίκηση, που τους είχε διασφαλιστεί, δεν άλλαξε την κοινωνική τους ζωή. Θεωρούσαν τότε όπως και σήμερα τους εαυτούς τους ως αυτόχθονες Έλληνες εβραϊκής πίστης. Έτσι ο Αλέξανδρος Μωυσής, στο τέλος του βιβλίου του για τον Νταβιντσόν Εφέντη, τονίζει την κοινή προέλευση Ελλήνων και Εβραίων της Ελλάδας.¹² Δεν είναι τυχαία η επιλογή των λέξεών του, που θυμίζουν τις πρώτες συγκρούσεις μεταξύ των μόνιμων Ρωμανιωτών και των διερχόμενων Σεφαραδιτών: «Οι Ρωμανιώτες ήταν αυτόχθονες, ντόπιοι, όχι περαστικοί».¹³ Και ο Ρωμανιώτης Μάκης Μάτσας, πρώην διευθυντής του Εβραϊκού Μουσείου της Αθήνας, μιλώντας σε μια συνέντευξη είπε χαρακτηριστικά, πως θεωρεί ότι ο εξελληνισμός και ιουδαϊσμός αποτελούν ενότητα.¹⁴

Διαφορετικά ήταν η κατάσταση για πολλούς Εβραίους στη Θεσσαλονίκη. Γι' αυτούς ο «εξελληνισμός» άγγιζε επικίνδυνα τα όρια του «από-ιουδαϊσμού». Ειδικά στην αρχή της ένταξής τους στο ελληνικό κράτος μετά το 1913, τα συμφέροντα τους συγκρούονταν με την πολι-

Die anderen Minderheiten erhielten keinen vergleichbaren Schutz und Status. Die nach 1922 in Griechenland verbleibende türkische Minderheit erhielt gem. Vertrag von Lausanne einen Sonderstatus.

Die von den Gemeinden betriebenen jüdischen Schulen und die Schulen der Alliance (in Ioannina, Thessaloniki, Chania und Rhodus) durften unter dem Dach der Hellenisierung weiterarbeiten, mussten aber verstärkt Griechisch und Geschichte – die Kernfächer der Hellenisierung – unterrichten. Hebräisch durfte weiter unterrichtet werden, aber nicht als Sprache einer nationalen Minderheit, sondern als Sprache für den Religionsunterricht einer religiösen Minderheit. In Thessaloniki durfte Ladino nicht unterrichtet werden, konnte aber als gewohnte Verkehrssprache weiter gesprochen werden. Die Sprachen der nicht anerkannten slawischen Minderheiten durften hingegen weder gelehrt noch gesprochen werden.

Nationale oder religiöse Minderheit? – der Streit zwischen den Romanioten und den Sepharden

Für die Romanioten in Ioannina änderte sich nicht viel, als ihre Stadt Teil Griechenlands wurde. Sie wurden als "gute Griechen" anerkannt, die die Sprache der Mehrheit sprachen; auch die relative Autonomie und Selbstverwaltung, die ihnen zugestanden wurde, änderte ihr Gemeindeleben nicht. Sie sahen (und sehen) sich als autochthone Griechen jüdischen Glaubens. So betont Alexander Moïssis am Ende seines Buchs über Davidson Effendi die Gleichursprünglichkeit von Griechen und Juden in Griechenland.¹² Nicht zufällig erinnert seine Wortwahl an die ersten Konflikte zwischen den sesshaften Romanioten und den durchreisenden Sepharden: "The Romaniotes were autochthones, natives, no passers by."¹³ Makis Matsas, Romaniot und ehemaliger Direktor des Jüdischen Museums in Athen, betonte in einem Interview, dass für ihn Hellenismus und Judentum eine Einheit bildeten.¹⁴

Anders ging es vielen Juden in Saloniki. Für sie grenzte "Hellenisierung" gefährlich nahe an "De-Judaisierung". Sie hatten, besonders zu Beginn ihrer Zugehörigkeit zum griechischen Staat seit 1913, eigene Interessen, die der

12. Σεφραδίτες ιστορικοί υποστήριζαν για μεγάλο χρονικό διάστημα ότι η εβραϊκή ιστορία στην Ελλάδα αρχίζει με τη μετανάστευση των Σεφραδιτών το 1492. Τη δεκαετία του 1930, υπό την επιρροή του εξελληνισμού, άλλοι σεφραδίτες ιστορικοί, όπως ο Γιωσήφ Νεχάμα, προσπάθησαν να αποδείξουν ότι η ιστορία των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη αρχίζει με τους Εβραίους που ήταν εγκαταστημένοι από την εποχή του Αλεξάνδρου πριν έρθουν οι Σεφραδίτες. Για το θέμα αυτό, βλέπε Devin Naar, Jewish Salonica, 2016, κεφ. 4. / Sephardische Historiker ließen lange Zeit die Geschichte des Judentums in Saloniki mit der sephardischen Einwanderung seit 1492 beginnen. Später, unter dem Druck der Hellenisierung, versuchten in den 30er Jahren andere sephardische Historiker wie der Assimilationist Joseph Nehama den Nachweis zu erbringen, dass die Geschichte des Judentums in Saloniki mit den vor-sephardischen Juden in Makedonien zur Zeit Alexanders beginnt. Hierzu Devin Naar, Jewish Salonica, 2016, Kap. 4.

13. Alexander Moïssis, Davitson Effendi, 245.

14. ΡΩΜΑΝΙΩΤΕΣ, ντοκιμαντέρ της Αγνής Σκλάβου και του Στέλιου Τατάκη, με την υποστήριξη της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων, 2019 / ROMANIOTES, Dokumentarfilm von Agnes Sklavou und Stelios Tatakis, mit Unterstützung der Jüdischen Gemeinde von Ioannina, 2019.

11. Η κοινότητα αναγνωριζόταν ως νομικό πρόσωπο υπό την προϋπόθεση ότι σε αυτή συμμετείχαν τουλάχιστον 20 εβραϊκές οικογένειες και υπήρχε μια συναγωγή. / Bedingung für die Anerkennung war eine Gemeindegröße von mindestens 20 jüdischen Familien und die Existenz einer Synagoge.

τική της ελληνοποίησης και ενσωμάτωσης στην ελληνική εθνική οικονομία.¹⁵

Ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης με επιστολή του προς τη κοινότητα το 1919 είχε καταστήσει σαφή τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης, ότι δεν θα αναγνώριζε ποτέ «εθνικές μειονότητες». Μόνο δικαιώματα αυτονομίας για θρησκευτικές μειονότητες ήταν διατεθειμένη να διαπραγματευτεί. Κατά συνέπεια, οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης θα έπρεπε να προσανατολιστούν στους αφομοιωμένους Ρωμανιώτες. Από την άλλη πλευρά, ο Πολίτης είχε το 1917 διασφαλίσει την υποστήριξη της Ελλάδας για την ίδρυση εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη.¹⁶ Αυτή η αντίφαση, αφενός η μη αναγνώριση των Σεφαραδιτών ως “εθνική μειονότητα” στην Ελλάδα και αφετέρου η υποστήριξη του αιτήματός τους για ένα εθνικό κράτος του Ισραήλ, χαρακτηρίζει τις δυσκολίες που συνόδευαν την ενσωμάτωσή της «εβραϊκής Θεσσαλονίκης» τόσο για τους Εβραίους της πόλης όσο και για το ελληνικό κράτος του Μεσοπολέμου.¹⁷

Απογοητευμένοι από την πολιτική και την παρακμή της εβραϊκής Σαλονίκης τους, στην οποία δεν ήταν πλέον πλειοψηφία, μετανάστευσε περίπου το ένα τρίτο του εβραϊκού πληθυσμού από την πόλη.¹⁸ Όσοι παρέμειναν στη Σαλονίκη την περίοδο του μεσοπολέμου (μέχρι το 1936) ήταν χωρισμένοι σε τουλάχιστον τρεις ομάδες, η καθεμία με διαφορετικές προσεγγίσεις και στόχους για το μέλλον και τη θέση τους στην πόλη. Οι αφομοιωτικοί της ανώτερης τάξης που ήταν μειοψηφία στις εκλογές στην εβραϊκή κοινότητα, αντιμετώπιζαν θετικά τον εξελληνισμό και ίδρυσαν την «Ένωση για την Αφομοίωση». Η δεύτερη ομάδα σε δύναμη, οι σοσιαλιστές, αγωνίζονταν με τα συνδικάτα και το σοσιαλιστικό κόμμα για τα δικαιώματα των εργατών. Ως διεθνιστές απέρριπταν τον εθνικισμό των σιωνιστών καθώς και τον εξελληνισμό και διεκδικούσαν την εκπαίδευση στη μητρική τους γλώσσα, τα λαντίνο. Την εφημερίδα τους *El pueblo* εξέδιδαν επομένως στα λαντίνο. Οι σιωνιστές, η ισχυρότερη ομάδα στις εκλογές της κοινότητας, ήταν αντίθετοι σε οποιαδήποτε μορφή αφομοίωσης και εξελληνισμού, κυρίως όμως τάσσονταν υπέρ της αναγνώρισής τους ως εθνική μειονότητα. Ευαγγελίζονταν τη σιωνιστική «αναγέννηση», την οποία μια μερίδα κατανοούσε ως εθνική και πολιτιστική αναγέννηση, ενώ μια άλλη ως εθνική και θρησκευτική. Το σημαντικότερο σιωνιστικό περιοδικό, η *Renascencia Djudia*, (Ιουδαϊκή Αναγέννηση) εκδίδονταν μέχρι το 1931 αποκλειστικά στα λαντίνο

Hellenisierung und der Integration in die griechische Nationalökonomie entgegenstanden.¹⁵

Der griechische Außenminister Nikolaos Politis hatte ihnen bereits 1919 in einem Brief die Haltung der Regierung unmissverständlich mitgeteilt: Griechenland würde niemals “nationale Minderheiten” anerkennen. In Frage kämen lediglich Autonomierechte für religiöse Minderheiten. Entsprechend sollten sie sich an den assimilierten Romanioten orientieren. Auf der anderen Seite hatte Politis aber 1917 die Unterstützung Griechenlands für die Gründung eines jüdischen Staates in Palästina zugesichert.¹⁶ Dieser Widerspruch, die Sepharden nicht als “nationale Minderheit” in Griechenland anzuerkennen und auf der anderen Seite sie als Nation mit Anspruch auf einen Nationalstaat zu unterstützen, kennzeichnet die Schwierigkeiten, die für die Juden der Stadt und für den griechischen Staat der Zwischenkriegszeit mit der Integration des “jüdischen Salonica” verbunden waren.¹⁷

Enttäuscht von der Politik und vom Niedergang ihres jüdischen Salonica, in dem sie jetzt nicht mehr die Mehrheit bildete, wanderte rund ein Drittel der jüdischen Bevölkerung Salonikis aus.¹⁸ Diejenigen, die in Saloniki blieben, verteilten sich in der Zwischenkriegszeit (bis 1936) auf mindestens drei Gruppen, jede von Ihnen mit anderen Vorstellungen von ihrer Zukunft und ihrer Stellung in der Stadt. Die Assimilationisten der Oberschicht, die bei den Gemeindewahlen in der Minderheit waren, hatten eine positive Haltung zur Hellenisierung und gründeten eine “Vereinigung für Assimilation”. Die zweitstärkste Gruppe, die Sozialisten, kämpften mit Gewerkschaft und sozialistischer Partei für die Rechte der Arbeiter und Armen. Als Internationalisten lehnten sie den Zionismus als nationalistisch ebenso ab wie die Hellenisierung und forderten den Unterricht in ihrer Muttersprache Ladino. Ihre Zeitung *El Pueblo* erschien entsprechend auf Ladino. Die Zionisten, bei den Gemeindewahlen meist die stärkste Gruppe, lehnten nicht nur jede Art der Assimilation und Hellenisierung ab, sondern setzen sich für ihre Anerkennung als nationale Minderheit ein. Die von ihnen angestrebte zionistische Renaissance wurde von einem Teil eher als politisch-kulturelle Wiedergeburt und vom anderen Teil eher als national-religiöse Erweckung gedacht. Die wichtigste zionistische Zeitschrift war die *Renascencia Djudia*, die bis 1931 nur auf Ladino erschien und danach auf Griechisch. Die Zionisten gründeten Max Nordau – und Theo-

και τα επόμενα χρόνια στα ελληνικά. Οι σιωνιστές ίδρυσαν επίσης τους συλλόγους Μαξ Νόρνταου και Τέοντορ Χερτσλ καθώς και τον αθλητικό σύλλογο και την μπάντα πνευστών «Μακαμπή», όνομα που θύμιζε την εξέγερση με την οποία οι Μακκαβαίοι γύρω στο 170 π.Χ. τερμάτισαν την επιρροή του Ελληνιστικού πολιτισμού στην εβραϊκή κοινωνία στη Παλαιστίνη¹⁹.

Αυτή η γεμάτη αυτοπεποίθηση και προκλητική στάση της σιωνιστικής πλειοψηφίας χρησίμευσε στους Έλληνες εθνικιστές ως πρόσχημα για την υποκίνηση μίσους μέσα από εφημερίδες και άλλα μέσα που οδήγησαν και σε σωματικές επιθέσεις εναντίον του εβραϊκού πληθυσμού. Με ιδιαίτερη καχυποψία παρακολουθούσαν τους «Μακαμπή». Όταν οι αντισημιτικές εκδηλώσεις κορυφώθηκαν το 1931 με το πογκρόμ εναντίον των Εβραίων κατοίκων του οικισμού Κάμπελ στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, λεηλάτησαν και κατέστρεψαν και τα γραφεία της στο κέντρο της πόλης.²⁰

Οι Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων, ακόμη και οι σιωνιστές ανάμεσά τους, απέρριψαν την στάση των σεφαραδιτών σιωνιστών που προέβαλε την αυτονομία τους. Θεωρούσαν προκλητική και επικίνδυνη την αντίθεση των σιωνιστών στην εθνική και μειονοτική πολιτική της κυβέρνησης, καθώς μπορούσε να προκαλέσει αντιεβραϊκό κλίμα και προκαταλήψεις που θα στρέφονταν και ενάντια στους Ρωμανιώτες.

Έτσι υπήρξε η μόνη κοινότητα, της οποίας οι σιωνιστές δεν συμμετείχαν στο Πρώτο Πανελλήνιο Σιωνιστικό Συνέδριο στη Θεσσαλονίκη τον Μάρτιο του 1919.²¹ Οι Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων έβλεπαν ότι ήταν «διαφορετικοί» από τους Θεσσαλονικιούς Εβραίους. Ακόμη και οι σιωνιστές τους ήθελαν τελικά να είναι καλοί, αφομοιωμένοι Έλληνες Εβραίοι και να μοιράζονται τα ίδια δικαιώματα με όλους τους άλλους πολίτες της χώρας.

Εκτοπισμός και Ολοκαύτωμα

Η επίγνωση της «διαφορετικότητας» ως προς τους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης έγινε τελικά παγίδα για τους Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων. Όταν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής ανέλαβαν τον έλεγχο της Ηπείρου τον Σεπτέμβριο του 1943, ο διοικητής τους φον Στέντερ επικαλέστηκε την διαφορετικότητά των Ρωμανιωτών ως προς τους «αναξιόπιστους» Σεφαραδίτες, μια έκφραση η οποία του ήταν προφανώς γνωστή. Σε μια συνομιλία του με τον Καμπιλί, τον διαβεβαίωσε ότι δεν είχαν τίποτα να φοβηθούν, καθώς ήταν «διαφορετικοί» από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, τους οποίους εκείνη την εποχή είχαν ήδη εκτοπίσει.

Υπό τον πατερναλιστικό γένη Σαμπεθάι Καμπιλί, η πλειοψηφία της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων

dor Herzl-Vereine und auch einen Maccabi Sportverein mit Blaskapelle, dessen Name an den Aufstand erinnern sollte, durch den die Makkabäer um 170 v.Chr. den Einfluss des Hellenismus auf die jüdische Gesellschaft in Palästina beendet hatten.¹⁹

Diese selbstbewusste und herausfordernde Haltung der zionistischen Mehrheit diente den griechischen Nationalisten als Vorwand für Hetze in den Medien und tätliche Angriffe gegen die jüdische Bevölkerung. Besonders argwöhnisch beobachteten sie die “Maccabis”. Als die anti-semitischen Aktionen 1931 mit dem Pogrom gegen die jüdischen Bewohner der Campbell-Siedlung am Rande der Stadt ihren Höhepunkt erreichten, wurde auch das Maccabi-Vereinsbüro im Stadtzentrum geplündert und zerstört.²⁰

Die Romanioten in Ioannina, auch die Zionisten unter ihnen, lehnten diese betonte Eigenständigkeit der sephardischen Zionisten ab. Deren Haltung zur Minderheiten – und Nationalitätenpolitik der griechischen Regierungen empfanden sie als provokativ und gefährlich, denn sie könnte antijüdische Stimmungen und Ressentiments auch gegen die Romanioten hervorrufen. So waren die Zionisten aus Ioannina die einzigen, die nicht am ersten panhellenischen Zionistenkongress in Thessaloniki im März 1919 teilnahmen.²¹ Die romaniotischen Juden von Ioannina waren überzeugt, dass sie “anders” waren als die Sepharden von Saloniki. Auch ihre Zionisten wollten am Ende vor allem gute, assimilierte griechische Juden sein und mit allen anderen Bürgern des Landes die gleichen Rechte teilen.

Deportation und Holocaust

Das Bewusstsein, “anders” zu sein als die Sepharden von Saloniki, wurde für die Romanioten von Ioannina am Ende zur Falle. Als die deutsche Besatzungsmacht im September 1943 die Kontrolle in Epirus übernommen hatte, griff ihr kommandierender General von Stettner auf die ihm offenbar bekannte Formel von der Differenz zwischen den Romanioten und den “unzuverlässigen” Sepharden zurück. Im Gespräch mit Kabilis versicherte er der Gemeinde, dass sie nichts zu befürchten habe, da die Romanioten ja “anders” seien als die Juden von Saloniki, die zu diesem Zeitpunkt bereits deportiert worden waren.

Unter der paternalistischen Führung von Sabethai Kabilis veränderte die Mehrheit der jüdischen Gemeinde von Ioannina trotz aller Warnungen und Aufforderungen zur Flucht ihr Leben nicht. Kabilis glaubte, die Deutschen besänftigen zu können, indem er ihnen jeden Wunsch

15. Paris Papamichos-Chronakis, “De-Judaizing a Class, Hellenizing a City: Jewish Merchants and the Future of Salonica in Greek Public Discourse, 1913–1914”. *Jewish History* (2014) 28, 373–403.

16. Μήνες πριν από τη βρετανική Διακήρυξη Μπάλφουρ (2 Νοεμβρίου 1917), η Ελλάδα τάχθηκε υπέρ της ίδρυσης εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη. Ως εκ τούτου, είναι ακόμη πιο εκπληκτικό το γεγονός ότι ήταν η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που ψήφισε κατά του σχεδίου διχοτόμησης της Παλαιστίνης από τον ΟΗΕ στις 29 Νοεμβρίου 1947. / Griechenland sprach sich Monate vor der britischen Balfour-Deklaration (2. November 1917) für die Gründung eines jüdischen Staates in Palästina aus. Umso erstaunlicher ist dann, dass es am 29. November 1947 als einziges europäisches Land gegen den UN-Teilungsplan für Palästina stimmte.

17. Maria Vassilikou, *Politics of the Jewish Community of Salonica in the interwar years: Party Ideologies and Party Competition*, PhD Thesis University College London 1999.

18. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950* / Mark Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London, New York 2005, 406f.

19. Paris Papamichos, Chronakis, “A National Home in the Diaspora? Salonican Zionism and the Making of a Greco-Jewish City”, *Journal of Levantine Studies*, Vol. 8 No. 2, 2018, 59-84.

20. Mazower, *Salonica*, 410ff.

21. Ρένα Μόλχο, Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μελέτες ιστορίας και μνήμης, 2015. / Rena Molho, *Der Holocaust der griechischen Juden. Studien zur Geschichte und Erinnerung*. Aus dem Griechischen übersetzt von Lulu Bail. Bonn 2016, 143.

δεν άλλαξε τη ζωή της παρά τις προειδοποιήσεις και τις εκκλήσεις για φυγή. Ο Καμπιλής πίστευε πως θα μπορούσε να κατευθάσει τους Γερμανούς εκπληρώνοντας όλες τις επιθυμίες τους. Τα πράγματα φαινόταν να εξελίσσονται καλά για αρκετούς μήνες. Η ρωμανιώτικη κοινότητα εφηνουχάστηκε κατεχόμενη από την ψευδαίσθηση της ασφάλειας²². Μερικοί νέοι και κάποιες οικογένειες επέστρεψαν μάλιστα στη πόλη. Η συντριπτική πλειοψηφία παρέμεινε μέχρι την ημέρα του εκτοπισμού. Στις 25 Μαρτίου 1944 περίπου 1.870 Εβραίοι των Ιωαννίνων συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Από αυτούς επέζησαν μόνο 112 από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Από τα βουνά, από τους κρυψώνες τους σε χριστιανικές οικογένειες στην Αθήνα και σε άλλα μέρη ή από την Παλαιστίνη επέστρεψαν μετά τον πόλεμο 69. Όσοι θέλησαν να επιστρέψουν στα Γιάννενα δυσκολεύτηκαν να ξαναρριζώσουν στην πόλη τους: τα σπίτια τους ήταν κατελημμένα, τα μαγαζιά τους σε αλλωνών χέρια. Για πολλούς ξεκίνησε ένας αγώνας για την επιστροφή της περιουσίας τους. Πολλοί παραιτήθηκαν. Το 1947 η άλλοτε μεγάλη ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων αριθμούσε μόνο 69 άτομα.

Η ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων σήμερα

Σήμερα, η μεγαλύτερη κοινότητα Ρωμανιωτών δεν ζει στα Ιωάννινα, αλλά στη Νέα Υόρκη. Ίδρύθηκε το 1906 από τους Παννιώτες που μετανάστευσαν στην Αμερική. Το 1927 εγκαινίασαν τη συναγωγή Kehila Kedosha Janina στο Μανχάταν. Και τότε και τώρα περιβάλλεται από πληθώρα σεφραδίτικων και ασκεναζί συναγωγών. Για άλλη μια φορά, η κοινότητα των Ρωμανιωτών αισθάνεται ως μειονότητα μέσα σε μια μειονότητα, αλλά τώρα, υπό τις συνθήκες των πολιτικών δικαιωμάτων των ΗΠΑ, σε μια πολυπολιτισμική δημοκρατία, χωρίς την απαίτηση ή την πίεση να αφομοιωθεί στην χριστιανική κοινωνία της πλειοψηφίας ή στην πλειοψηφία των άλλων εβραϊκών θρησκευτικών κοινοτήτων. Με τα λόγια της Marcia Haddad Ikonomopoulos, της διευθύντριας του Μουσείου της Γιαννιώτικης Συναγωγής στη Νέα Υόρκη: «Μια μικρή μειονότητα μέσα σε μια μειονότητα, τόσο στην Ελλάδα όσο και μεταφτυεμένη στις Ηνωμένες Πολιτείες. Δεν αναμείχθηκαν, δεν αφομοιώθηκαν. Παρέμειναν “διαφορετικοί”»²³.

Η ρωμανιώτικη κοινότητα, σήμερα στα Ιωάννινα αποτελείται από λίγες μόνο οικογένειες, λιγότερα από 50 άτομα. Δεν έχουν πλέον αρκετά παιδιά για να φοιτήσουν σε εβραϊκό σχολείο. Οι κανόνες που ακολουθούσαν για τους γάμους, με τους οποίους προσπαθούσαν να διαφοροποιηθούν από την ελληνοχριστιανική κοινωνία πριν από το πόλεμο, δεν υπάρχουν πλέον. Οι περισσότεροι Ρωμα-

erfüllte. Mehrere Monate schien das gut zu gehen. Die romaniotische Gemeinde wiegte sich in der Illusion der Sicherheit.²² Einige junge Leute und ein paar Familien, die zuvor geflohen waren, kehrten sogar in die Stadt zurück. Die übergroße Mehrheit hartete bis zum Tag der Deportation aus. Etwa 1.870 der jüdischen Bewohner Ioanninas wurden am 25. März 1944 verhaftet und nach Auschwitz-Birkenau deportiert. Nur 112 überlebten die Konzentrationslager. Aus den Bergen, den Verstecken bei christlichen Familien und aus Palästina kehrten nach dem Krieg 69 zurück. Die nach Ioannina zurückgehen wollten, hatten es schwer, in ihrer Stadt wieder Fuß zu fassen: Ihre Wohnungen und Häuser waren besetzt, ihre Geschäfte wurden von anderen betrieben. Fast immer mussten sie um die Rückgabe ihres Eigentums kämpfen. Viele gaben auf und wanderten aus. 1947 zählte die einst große romaniotische Gemeinde von Ioannina nur noch 69 Mitglieder.

Die romaniotische Gemeinde von Ioannina heute

Heute lebt die größte romaniotische Gemeinde nicht in Ioannina, sondern in New York. Sie wurde 1906 von Auswanderern aus Ioannina gegründet. 1927 weihten sie in Manhattan ihre Kehila Kedosha Janina Synagoge ein. Die war und ist bis heute umgeben von einer Vielzahl sephardischer und aschkenasischer Synagogen. Wieder sieht sich die romaniotische Gemeinde als Minderheit in der Minderheit, aber jetzt, unter den Bedingungen der US-amerikanischen Bürgerrechte in einer multiethnischen Demokratie, ohne den Anspruch oder den Druck, sich an eine christliche Mehrheitsgesellschaft oder an die Mehrheit der anderen jüdischen Glaubensgemeinschaften assimilieren zu müssen. Mit den Worten von Marcia Haddad Ikonomopoulos, der Direktorin des Museums der lanina-Synagoge in New York: “A small minority within a minority, both in Greece and transplanted to the United States, they did not blend, they did not assimilate. They remained ‘different’.”²³

Die romaniotische Gemeinde Ioanninas besteht heute nur noch aus wenigen Familien, keine 50 Menschen. Für eine jüdische Schule gibt es nicht mehr genügend Kinder aus jüdischen Familien. Die Heiratsregeln, mit denen sie sich vor dem Krieg von der griechisch-christlichen Mehrheitsgesellschaft abzugrenzen versuchte, gibt es nicht mehr. Die meisten romaniotischen Juden und Jüdinnen leben in interreligiösen Ehen. Aus der romaniotischen Religionsgemeinschaft ist eine säkulare Kulturgemeinschaft geworden, die an einigen der hohen jüdischen Feiertage ihre kulturelle Tradition pflegt und ihr Über-

viώτες Εβραίοι ζουν σε διαθρησκευτικούς γάμους. Η θρησκευτική κοινότητα έχει μετατραπεί σε μια κοσμική πολιτιστική κοινότητα που καλλιεργεί την πολιτιστική της παράδοση και γιορτάζει στις μεγάλες εβραϊκές γιορτές την επιβίωσή της. Επί 17 χρόνια πρόεδρος της ήταν ο Μωυσής Ελισάφ, του οποίου οι γονείς είχαν διαφύγει στην Παλαιστίνη πριν από τον εκτοπισμό και επέστρεψαν στα Γιάννενα μετά τον πόλεμο. Το 2019 ο Ελισάφ εξελέγη δήμαρχος Ιωαννίνων, ο πρώτος Εβραίος δήμαρχος στην Ελλάδα. Η αφομοίωση πετυχαίνει εδώ το στόχο της: η κοινωνία της πλειοψηφίας εμπιστεύεται στον εκπρόσωπο της εβραϊκής μειονότητας τη μέριμνα του κοινού καλού. Έτσι μπόρεσε ο δήμαρχος Μωυσής Ελισάφ να επαναφέρει τη μνήμη της Σοά στην πόλη του, χωρίς να τη διασπάσει. Δυστυχώς απεβίωσε το 2023 πριν προλάβει να ολοκληρώσει το έργο του.

Αναλογιζόμενοι την χιλιετή συνύπαρξη μεταξύ Ελληνορθόδοξων και Ρωμανιωτών, είναι αξιοσημείωτο πόσο συχνά αυτή η μειονότητα μέσα στη μειονότητα προσαρμόστηκε και άλλαξε, παραμένοντας, όπως φαίνεται, η ίδια. Οι Ρωμανιώτες κατάφεραν μέσα από αγώνες, αλλά και σύμφωνα με τις αρχές που ορίζουν την ταυτότητά τους, να καθορίσουν οι ίδιοι την κατεύθυνση προς την οποία ήθελαν να αλλάξουν μέσα στις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Από αυτή την άποψη, διατηρούν μια θετική στάση απέναντι στην αφομοίωση τους, η οποία όμως από τη σιωνιστική σκοπιά και λαμβάνοντας υπ’ όψη την Σοά, αποδείχτηκε μοιραία. Η Σοά παραμένει η μεγάλη αντίφαση στη ζωή των Ρωμανιωτών των Ιωαννίνων. ♦

leben feiert. Der 2023 verstorbene Moisis Elisaf, dessen Eltern vor der Deportation nach Palästina geflohen waren und nach dem Krieg in die Stadt zurückkehrten, war ihr langjähriger Vorsitzender. Er wurde 2019 zum ersten jüdischen Bürgermeister Ioanninas und tatsächlich zum ersten jüdischen Bürgermeister einer griechischen Stadt gewählt. Die Assimilation kommt hier an ihr Ziel: Die Mehrheitsgesellschaft vertraut dem Vertreter der jüdischen Minderheit die Pflege des Allgemeinwohls an. So war Bürgermeister Elisaf in der Lage, die Erinnerung an die Shoah in seine Stadt zurückzubringen, ohne die Stadt zu spalten. Er ist zu früh gestorben, um sein Werk zu vollenden.

Im Rückblick auf das lange Zusammenleben von christlichen Griechen und Romanioten fällt auf, wie sehr diese Minderheit in der Minderheit sich immer wieder neu angepasst und verändert hat und dabei, wie es scheint, sie selbst geblieben ist: Die Romanioten haben in Kämpfen, aber nach zu ihrer Identität gehörenden Prinzipien, bestimmen können, in welche Richtung sie sich unter den jeweiligen historischen Bedingungen selbst ändern wollten. Von hier aus nehmen sie bis heute eine bejahende Haltung zu Assimilation und jüdischem Hellenismus ein, obwohl diese aus zionistischer Perspektive und von der Shoah aus als gescheitert zu betrachten sind. Die Shoah bleibt der große Widerspruch im Leben der Romanioten von Ioannina. ♦

22. Μιχαήλ Ναούμ Μάτσας, Η ψευδαίσθηση της ασφάλειας. Η ιστορία των Ελληνοεβραίων κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, 1997 / Michael Matsas, The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War, 2nd edition, Potomac 2021.

23. Marcia Haddad Ikonomopoulos, Genealogy of Yanniot Jews (Jews from Ioannina, Greece), 1. April 2010, https://616c76ef-bc6a-4949-877e-75b95e3c3fe0.filesusr.com/ugd/0019a0_67cbad2408ea4e899dd04d95d43fb152.pdf

Όταν οι ραπτομηχανές διηγούνται...

ADI LIRAZ

Τον Μάρτιο του 2019, έμεινα δύο εβδομάδες στα Ιωάννινα, δουλεύοντας στη *ישיבה קדושה* Καχάλ Καντός Γιασάν, την Συναγωγή της πόλης.

Η δουλειά μου εκείνης της περιόδου συνεχίζεται μέχρι σήμερα και εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από μια στοίβα εγκαταλελειμμένων ραπτομηχανών που βρήκα εκεί, κάτω από τις σκάλες που οδηγούν στην Εζράτ Νασίμ, τον γυναικωνίτη της συναγωγής. Τον τόπο όπου οι γυναίκες της ρωμανιώτικης κοινότητας συγκεντρώνονταν για να προσευχηθούν κατά τη διάρκεια τελετών ή εορτών μέχρι τον Μάρτιο του 1944.

Στο σπίτι της γιαγιάς μου δεν μιλούσαν γίντις και δεν ακουγόταν μουσική κλέζμερ. Η πρώτη φορά που άκουσα μουσική κλέζμερ ήταν όταν έφτασα στη Γερμανία, όπου με ρώτησαν επίσημα για πρώτη φορά στη ζωή μου αν ήμουν Εβραία.

Μεγαλώνοντας σε ένα μη θρησκευόμενο σπίτι σε ένα εβραϊκό κράτος, ως κόρη μιας κοσμικής οικογένειας και από τις δύο πλευρές για πολλές γενιές, η πρώτη μου αντίδραση ήταν: Όχι, δεν είμαι Εβραία.

Μου πήρε μερικά χρόνια για να συνειδητοποιήσω ότι είμαι πράγματι Εβραία.

Έγραψα αυτές τις σκέψεις πριν από περίπου 10 χρόνια, μόλις είχα αρχίσει να ερευνώ την ιστορία της γιαγιάς μου. Τις συνέδεσα με τη στιγμή που ήρθα αντιμέτωπη με πτυχές της ταυτότητάς μου, την οποία μέχρι τότε θεωρούσα δεδομένη. Δεν κατάλαβα ποτέ πραγματικά ποια ήταν η καταγωγή μου, καθώς ζούσα σε ένα περιβάλλον με ασκεναζικές αρχές. Η μητέρα μου συχνά μου έλεγε ότι ήμασταν σεφραδίτες «Ασλί», που στα αραβικά σημαίνει «γνήσιοι». Και όταν έγραφα αυτές τις γραμμές, δεν είχα συνειδητοποιήσει ακόμα πού βρίσκονται τα Ιωάννινα, πού η Θεσσαλονίκη, ήμουν Σεφραδίτισσα και ποιοι είναι οι Ρωμανιώτες; Ήξερα μόνο ότι είχα κάποτε μια γιαγιά που είχε επιζήσει από τη Σοά, που αργότερα μετανάστευσε από την πατρίδα της την Ελλάδα στο Ισραήλ, που έχασε τα παιδιά της μετά τον χωρισμό της από τον παππού μου και που πέθανε σε ηλικία 52 ετών από μια ασθένεια που κληρονόμησαν πολλές γυναίκες της οικογένειάς μου.

Wenn die Nähmaschinen erzählen...

ADI LIRAZ

Im März 2019 habe ich zwei Wochen lang in Ioannina gelebt und in der *ישיבה קדושה* Kahal Kadosh Yashan Synagoge gearbeitet.

Die Arbeit, die ich in dieser Zeit gemacht habe, geht bis heute weiter und wurde stark inspiriert von einem Haufen verlassener Nähmaschinen, die ich dort unter der Treppe neben dem Eingang zur Ezrat-Nashim, der Frauengalerie der Synagoge, gefunden habe. Dem Ort, an dem sich die Frauen der Romanioten-Gemeinde bis März 1944 während der Zeremonien oder Feiertage in der Synagoge zum Gebet versammelten.

Im Haus meiner Großmutter wurde kein Jiddisch gesprochen und auch keine Klezmermusik gehört. Das erste Mal, dass ich Klezmermusik hörte, war bei meiner Ankunft in Deutschland, wo ich auch zum ersten Mal in meinem Leben gefragt wurde, ob ich Jüdin sei.

Aufgewachsen in einem säkularen Elternhaus in einem jüdischen Staat, als Tochter einer Familie, die seit vielen Generationen von beiden Seiten säkular ist, war meine erste Reaktion: Nein, ich bin keine Jüdin.

Es dauerte ein paar Jahre, bis ich begriff, dass ich tatsächlich Jüdin bin.

Ich schrieb diese Zeilen vor etwa 10 Jahren, als ich gerade anfang, über meine Großmutter zu recherchieren. Ich bezog sie auf den Moment, in dem ich mit einigen Aspekten meiner Identität konfrontiert wurde, die ich bis dahin als selbstverständlich empfunden hatte. Ich habe auch nie wirklich verstanden, was meine Herkunft ist, da ich in einem aschkenasisch-normativen Umfeld lebte. Meine Mutter sagte mir oft, dass wir sephardische "Asli" sind, was auf Arabisch "echt" bedeutet. Und als ich diese Zeilen schrieb, war mir immer noch nicht klar, wo ist Ioannina, wo ist Thessaloniki, bin ich Sephardi? Was und wer sind die Romanioten? Ich wusste nur, dass ich einst eine Großmutter hatte, die die Shoah überlebt hatte, die später aus ihrer Heimat Griechenland nach Israel auswanderte, die nach der Trennung von meinem Großvater ihre Kinder verlor und die im jungen Alter von 52 Jahren an einer Krankheit gestorben war, die viele Frauen in meiner Familie geerbt haben.



*Οι ραπτομηχανές οδηγούν στον γυναικωνίτη, 2018.
Die Nähmaschinen führen zur Frauen-Galerie, Adi Liraz, 2018.*

Η σκιά της με στοιχειώνει

Από όσα μου έχει πει η μητέρα μου, η γιαγιά μου η Μιρέττα και εγώ ήμασταν πολύ δεμένες. Εκείνη με φρόντιζε όταν η μητέρα μου δούλευε, όταν ήταν έγκυος στην αδελφή μου και μετά τη γέννηση της αδελφής μου. Δεν μπορώ να θυμηθώ τίποτα περισσότερο. Αλλά όσο μεγαλώνω, τόσο περισσότερες ομοιότητες ανακαλύπτω στη ζωή μας και συχνά νιώθω ότι το σώμα μου περιέχει ορισμένες πληροφορίες που δεν γνωρίζω. Για παράδειγμα, πάντα αισθανόμουν ότι το Ισραήλ-Παλαιστίνη δεν είναι η πραγματική μου πατρίδα, πάντα λαχταρούσα ένα άλλο μέρος που θα μπορούσα να αποκαλέσω το σπίτι μου. Πριν από μερικά χρόνια, άρχισα να ασχολούμαι παθιασμένα με υφάσματα: πλέξιμο, ράψιμο, βελονάκι, κέντημα, μία συλλογή παλιών σετονιών που έβαφα και κεντούσα... Λίγο καιρό αργότερα, ανακάλυψα ότι η γιαγιά μου και η μητέρα της έκαναν το ίδιο πράγμα...

Κάθομαι και μιλάω με τη μαμά μου, τη ρωτάω, γιατί είναι η μόνη που μπορεί να μιλήσει για τα περασμένα. Μου λέει ότι μοιάζω πολύ με τη μαμά της. Θυμάμαι πως, ως παιδί και έφηβη, φανταζόμουν πάντα, όταν ήμουν μόνη ή φοβόμουν, ότι η γιαγιά μου ήταν κοντά μου.

– Τα ρούχα της ταιριάζουν τέλεια στο σώμα μου

Η γιαγιά μου εναντιώθηκε σε αποφάσεις και αντιλήψεις που της επιβállονταν και έχασε όχι μόνο τη φωνή της, αλλά και την οικογένειά της, το παρελθόν της και το συλλογικό της ανήκειν και ταυτότητα.

Με τον ίδιο τρόπο, εγώ, η εγγονή της, που δεν είχα την ευκαιρία να τη γνωρίσω, αναγνωρίζω τη σύνδεσή μας μέσα από το σώμα μου και μέσα από την κατανόηση των δικών μου επιλογών. Για να κληρονομήσω την ιστορία της και τις εμπειρίες της, συχνά δεν έχω παρά να διαβάσω το δικό μου σώμα, γιατί η μνήμη είναι ήδη γραμμένη μέσα και πάνω του.

Η εικόνα της

Δεν έχω καμία ανάμνηση από εκείνη. Δεν έχω καμία εικόνα της. Όλες οι εικόνες που έχω στο μυαλό μου προέρχονται είτε από παλιές φωτογραφίες είτε από όσα μου έχουν διηγηθεί γι' αυτήν, κυρίως η μητέρα μου.

Κάθε φορά που τη σκέφτομαι, κοιτάζω τον εαυτό μου και αναρωτιέμαι, όταν κοιτάζω το σώμα μου, βλέπω αυτό που έβλεπε εκείνη όταν κοιτούσε το δικό της; Όταν φοράω τα ρούχα της, συχνά προσπαθώ να φανταστώ: Πού τα φορούσε;

Η μητέρα μου μού μιλάει για τα παιδικά της χρόνια, για το πώς μεγάλωσε στην Αθήνα. Για το γεγονός ότι είχε χωριστεί από τη μητέρα της. Για το ότι είχε αναγκαστεί να την αποχωριστεί. Η μητέρα μου μού μιλάει για τον πόνο που αισθάνεται κάποιος όταν νιώθει παγιδευμένος και προσπαθεί να ξεφύγει. Το υψηλό τίμημα που πρέπει να πληρώσει ένα άτομο όταν δεν μπορεί

Ihr Schatten verfolgt mich

Nach dem, was meine Mutter mir erzählt hat, waren meine Großmutter Miretta und ich uns früher sehr nahe. Sie war diejenige, die sich um mich kümmerte, als meine Mutter arbeitete, als sie mit meiner Schwester schwanger war und nach der Geburt meiner Schwester. Ich kann mich an nichts mehr erinnern. Aber je älter ich werde, desto mehr Ähnlichkeiten entdecke ich in unserem Leben, und oft habe ich das Gefühl, dass mein Körper bestimmte Informationen enthält, die mir nicht bewusst sind. Ich hatte zum Beispiel immer das Gefühl, dass Israel-Palästina nicht wirklich meine Heimat ist, ich hatte immer Sehnsucht nach einem anderen Ort, den ich mein Zuhause nennen kann. Vor einigen Jahren begann ich, wie besessen mit Textilien zu arbeiten: stricken, nähen, häkeln, sticken, alte Bettlaken sammeln, sie auszumalen und zu besticken... Kurze Zeit später fand ich heraus, dass meine Großmutter und ihre Mutter dasselbe taten...

Ich sitze und spreche mit meiner Mutter, frage sie, denn sie ist die Einzige, die von Früher erzählen kann. Sie sagt mir, dass ich ihrer Mutter sehr ähnlich sehe. Ich erinnere mich, wie ich mir als Kind und Jugendlicher immer vorstellte, dass meine Großmutter mir nahe war, wenn ich allein war oder Angst hatte.

-Ihre Klamotten passen perfekt zu meinem Körper

Meine Großmutter hat durch ihren Widerstand gegen Entscheidungen und Wahrnehmungen, die ihr aufgezungen wurden, nicht nur ihre Stimme verloren, sondern auch ihre Familie, ihre Vergangenheit und ihre kollektive Zugehörigkeit und Identität.

Genauso lese ich, ihre Enkelin, die kaum die Chance hatte, sie kennenzulernen, unsere Verbindung durch meinen Körper und durch das Verständnis meiner eigenen Entscheidungen. Um ihre Geschichte und ihre Erfahrungen zu erben, muss ich oft nur meinen eigenen Körper lesen, denn die Erinnerung ist bereits in ihm und auf ihm geschrieben.

Ihr Abbild

Ich erinnere mich nicht an sie. Kein visuelles Vorbild. Alle Vorstellungen, die ich im Kopf habe, stammen entweder von alten Fotos oder von dem, was mir über sie erzählt wurde, meistens von meiner Mutter.

Wenn ich an sie denke, betrachte ich oft mich selbst und frage mich, ob ich, wenn ich auf meinen Körper hinter schaue, das sehe, was sie sah, wenn sie auf ihren hinter schaute? Wenn ich ihre Klamotten trage, versuche ich mir oft vorzustellen: Wo hat sie sie getragen?

Meine Mutter erzählt mir von ihrer Kindheit, von ihrem Aufwachsen in Athen. Davon, dass sie von ihrer eigenen Mutter getrennt war. Darüber, dass sie gezwungen war, von ihr getrennt zu sein. Meine Mutter erzählt mir von dem Schmerz, der entsteht, wenn eine Person sich



«Αν σε ξεχάσω, Ιωάννινα, ας ξεχάσω και το δεξί μου χέρι», 2018.
"Wenn ich dich vergesse, Ioannina, sollte ich auch meine rechte Hand vergessen", Adi Liraz, 2018.

να μεγαλώσει τα παιδιά του και να τα δει να μεγαλώνουν. Το τίμημα που έπρεπε να πληρώσει η γιαγιά μου ήταν η μητρότητα.

Το να έρθω στην Ελλάδα, ή να επιστρέψω στην Ελλάδα, ήταν και είναι για μένα ένας τρόπος να διεκδικήσω το δικαίωμα της γιαγιάς μου «του ανήκειν» και να ενεργήσω στη θέση της επιστρέφοντας στον τόπο που τόσο πολύ επιθυμούσε να επιστρέψει. Αφού δεν έχω τίποτα από την ίδια να μου πει, αφού δεν έχω τίποτα από εκείνη και τη μητέρα της Γιέττη και τη γιαγιά της Αννέτα εκτός από κομμάτια της προίκας τους που έφτιαξαν οι ίδιες, το μόνο που μου μένει είναι να διαβάσω και να μάθω γι' αυτήν από τα υφάσματα.

Όταν η Άννα Γκάρτι Μπακόλα, ένα σεβαστό μέλος της κοινότητας των Ρωμανιωτών από τα Ιωάννινα και ένα από τα πρώτα μωρά που γέννησαν επιζώντες στα Ιωάννινα μετά το τέλος του πολέμου, μου είπε το 2018 να πάω για πρώτη φορά στο πίσω μέρος της συναγωγής, δεν ήξερα τι με περίμενε. Βρήκα έναν σωρό από σκουριασμένες ραπτομηχανές. Για μένα, αυτές οι ραπτομηχανές αντιπροσώπευαν όχι μόνο τη χαμένη ζωή και τις ξεχασμένες ιστορίες της γιαγιάς μου, αλλά και εκείνες της μητέρας της, της γιαγιάς της, της θείας της και όλων των γυναικών της κοινότητας. Αυτές οι ραπτομηχανές έγιναν ένα ζωντανό ιστορικό αποτύπωμα που πήρε τη θέση της ζωής εκείνων που είχαν εκποτιστεί από αυτόν τον τόπο όπου ανήκαν. Από αυτόν τον τόπο που φέρει μια τόσο μακρά ιστορία της ζωής τους.

Κάθε νοικοκυριό στα Πάννενα, είτε μουσουλμανικό, χριστιανικό ή εβραϊκό, είτε αρουμανοβλάχικο, αρβανίτικο, ρομά ή ρωμανιώτικο, είτε πλούσιο ή φτωχό, είτε εντός ή εκτός Κάστρου, είχε μια ραπτομηχανή. Με αυτή ράβονταν η προίκα των κοριτσιών της οικογένειας, από την εφηβεία μέχρι το γάμο τους. Κάθε κορίτσι ή νεαρή γυναίκα έπρεπε να φέρει στον γάμο μια προίκα που αποτελούνταν από φορέματα, τραπεζομάντηλα, σεντόνια, μαξιλάρια, κουρτίνες και άλλα υφασμάτινα πράγματα, καθώς και χρήματα. Η εκπαίδευση των κοριτσιών συχνά παραμελούνταν, ώστε να μπορούν να δουλεύουν για την προίκα τους ώστε να μπορέσουν να παντρευτούν. Η υποχρέωση καταβολής προίκας για τα κορίτσια καταργήθηκε στην Ελλάδα μόλις το 1983.

Η Ράε Ντάλβεν, η Ρωμανιώτισσα ερευνήτρια, μεταφράστρια και συγγραφέας, περιγράφει αυτό στο έργο της «Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο». Το κομμάτι αυτό, που δημοσιεύτηκε υπό την επίβλεψή μου και με την επιμέλεια του Adam Goldwyn από τις εκδόσεις Ισνάφι στο πλαίσιο της σειράς Romanioti*, καταγράφει τη ζωή της κοινότητας των Ρωμανιωτών στα Ιωάννινα στις αρχές του 20ού αιώνα μέσα από την ιστορία μιας οικογένειας που αγωνίζεται να συγκεντρώσει τα χρήματα για να παντρεύει τις κόρες της. Μια νεαρή γυναίκα, της οποίας η οικογένεια δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να πληρώσει για την προίκα, δεν μπορούσε να βρει καλό σύζυγο.

Αυτήν την εμπειρία δεν την βίωσαν μόνο τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, καθώς οι περισσότεροι ήταν φτωχοί – το 94% αγωνιζόταν για να επιβιώσει – τους ήταν ιδι-

gefangen fühlt und versucht zu entkommen. Den hohen Preis, der bezahlt werden muss, wenn eine Person ihre Kinder nicht großziehen und nicht sehen kann, wie sie erwachsen werden. Der Preis, den meine Großmutter mit dem Verlust ihrer Mutterschaft bezahlt hat.

Nach Griechenland oder zurück nach Griechenland zu kommen, war und ist für mich ein Weg, die Zugehörigkeit meiner Großmutter zurückzufordern und an ihrer Stelle zu handeln, indem ich an den Ort zurückkehre, an den sie sich so sehr zurückgesehnt hat. Da ich nichts von ihr habe, was sie mir erzählt hat, da ich nichts von ihr und ihrer Mutter Hiette und ihrer Großmutter Annetta habe, außer Teilen ihrer Mitgift, die sie teilweise selbst hergestellt haben, bleibt mir nur das Lesen und Lernen über sie von den Textilien.

Als Anna Garty Bacola, ein angesehenes Mitglied der Romanioti Gemeinde aus Ioannina, eines der ersten Babys, das von Überlebenden nach Kriegsende in Ioannina geboren wurde, mir 2018 sagte, ich solle zum ersten Mal zur Rückseite der Synagoge gehen, wusste ich nicht, was mich erwartete. Ich fand einen Haufen verrosteter Nähmaschinen. Für mich repräsentierten diese Nähmaschinen nicht nur das verlorene Leben und die vergessenen Geschichten meiner Großmutter, sondern auch das ihrer Mutter, ihrer Großmutter, ihrer Tante und all der Frauen der Gemeinde. Diese Nähmaschinen wurden zu einer organischen historischen Spur, die an die Stelle des Lebens derjenigen trat, die von diesem Ort ihrer Zugehörigkeit vertrieben worden waren. Von diesem Ort, der eine so lange Geschichte ihres Lebens in sich trägt.

Jeder Haushalt in Ioannina, ob muslimisch, christlich oder jüdisch, ob Aroumanovlachi, Arvaniti, Roma oder Romanioti, ob reich oder arm, ob innerhalb oder außerhalb des Kastros, besaß eine Nähmaschine. Mit dieser wurde die Mitgift (Prika) der Töchter der Familie genäht, von der Pubertät bis zur Heirat. Jedes Mädchen oder jede jüngere Frau musste in die Ehe eine Mitgift aus Kleidern, Tischtüchern, Bettlaken, Kissen, Vorhängen und anderen Textilien sowie Geld mitbringen. Oft wurde die Bildung der Mädchen vernachlässigt, damit sie an ihrer Aussteuer arbeiten konnten und sich verheiraten ließen. Übrigens: Die Verpflichtung zur Zahlung einer Mitgift für Mädchen wurde in Griechenland erst 1983 aufgehoben.

Rae Dalven, die Romaniote-Wissenschaftlerin, Übersetzerin und Schriftstellerin, beschreibt dies in ihrem Stück "Ehen werden im Himmel geschlossen". Dieses Stück, das unter meiner Aufsicht und mit der Bearbeitung von Adam Goldwyn und vom Isnafi Verlag im Rahmen der Romanioti*-Reihe veröffentlicht wurde, dokumentiert das Leben der Romanioti-Gemeinschaft in Ioannina zu Beginn des 20. Jahrhunderts durch die Geschichte einer Familie, die darum kämpft, die finanziellen Mittel für die Verheiratung ihrer Töchter aufzubringen. Eine junge Frau, deren Familie es sich nicht leisten konnte, die Mitgift zu bezahlen, konnte keinen guten Ehemann finden.

Diese Erfahrung machten nicht nur die Mitglieder der jüdischen Gemeinde, aber da die meisten von ihnen arm



«Δυνατές γυναίκες», στο γυναικωνίτη της Συναγωγής των Ιωαννίνων. "Starke Frauen", in der Frauengalerie der Synagoge Jannena. Adi Liraz, 2019

αίτερα δύσκολο να εκπληρώσουν αυτή την υποχρέωση, επομένως οι ραπτομηχανές ήταν πολύτιμες για τα νοικοκυριά. Χωρίς ραπτομηχανή, ήταν σχεδόν αδύνατο να γίνει γάμος.

Αφού οι Εβραίοι των Ιωαννίνων εκτοπίστηκαν στα στρατόπεδα εξόντωσης από τους Γερμανούς κατακτητές στις 25 Μαρτίου 1944, με κάθε οικογένεια να επιτρέπεται να πάρει 50 κιλά αποσκευές, τα περισσότερα υπάρχοντά τους έμειναν πίσω.

Οι Γερμανοί έδωσαν τις εντολές:

– Στην αρχή, επιτρεπόταν να μπουν μόνο οι ίδιοι στα σπίτια των Εβραίων, να εγκατασταθούν σε αυτά και να πάρουν τα υπάρχοντα του σπιτιού.

– Μετά από 7 ημέρες, επιτράπηκε στους Έλληνες χριστιανούς συνεργάτες τους να μπουν στα σπίτια, μεταξύ των άλλων ήταν και ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων.

– Και μόνο μετά από άλλες 7 ημέρες μπορούσε να μπει ο καθένας και η καθεμία, να μείνει εκεί ή να πάρει ό,τι θέλει.

Η Εσθήρ-Στέλλα Κοέν, μία από τις 181 επιζήσασες και από τις λίγες που επέστρεψαν στα Ιωάννινα, διηγήθηκε σε συνέντευξή της στον σκηνοθέτη Χρυσάνθο Κωνσταντινίδη πριν από μερικά χρόνια, πώς όταν επέστρεψε στα Γιάννενα από το Άουσβιτς, ως 20χρονη και μοναδική επιζήσασα από την οικογένειά της, έψαχνε τρόπους να επιβιώσει. Εκεί έμαθε ότι ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυριδών είχε πάρει μεγάλο αριθμό ραπτομηχανών από τα σπίτια των εκτοπισμένων Εβραίων πολιτών των Ιωαννίνων. Όταν αυτοί που είχαν κλέψει το σπίτι της οικογένειάς της και είχαν εγκατασταθεί σε αυτό της αρνήθηκαν την πρόσβαση και την έδιωξαν λέγοντας «αυτό που ψάχνεις μπορείς να το βρεις στο φούρνο στην πίσω αυλή», θέλησε να πάρει τουλάχιστον τις δύο ραπτομηχανές της από τον Μητροπολίτη. Όταν τον συνάντησε, της ζήτησε τους σειριακούς αριθμούς ως απόδειξη ότι οι ραπτομηχανές της ανήκαν. Η Εσθήρ-Στέλλα του έδειξε το μπράτσο της και του απάντησε ότι γνώριζε μόνο αυτόν τον αριθμό.

Λίγα χρόνια αργότερα, ο ίδιος Μητροπολίτης αποφάσισε να επιστρέψει στην κοινότητα κάποιες από τις ραπτομηχανές, οι οποίες πιθανότατα ανήκαν στις επιζήσασες γυναίκες.

Δεν έμαθα ακριβώς γιατί αυτές οι ραπτομηχανές ήταν παρατημένες στη συναγωγή, σε αυτή τη μεγάλη στοίβα που βρήκα στην αυλή. Μπορώ να φανταστώ ότι ήταν ανυπόφορο για τις περισσότερες γυναίκες, όπως η προγιαγιά μου Γιέττη, να επιστρέψουν στα Γιάννενα. Η Γιέττη δεν μπόρεσε να συμβιβαστεί ποτέ με την πραγματικότητα, να επιστρέψει στο πατρικό της σπίτι στην οδό Κουντουριώτου και να συνειδητοποιήσει ότι η μητέρα της Αννέτα, η αδελφή της Νέλλη, ο θείος της Νισήμ και η γιαγιά της Ρίφκα δεν ήταν πια εκεί. Υποθέτω ότι για τους περισσότερους Ρωμανιώτες, η επιστροφή στα Ιωάννινα θα ήταν μια συνεχής υπενθύμιση για αυτά που έχουν χάσει.

Το μόνο που ξέρω είναι ότι αυτές οι ραπτομηχανές κατέληξαν στη συναγωγή, η οποία έλαβε δωρεά για την ανακαίνιση του εσωτερικού της τη δεκαετία του 1990. Όταν η συναγωγή απέκτησε μεγαλύτερο χώρο, οι ραπτομηχα-

waren – 94 Prozent kämpften sogar ums Überleben –, war es für sie besonders schwierig, diese Verpflichtung zu erfüllen, und der Wert der Nähmaschinen war daher in jedem Haushalt sehr hoch. Ohne eine Nähmaschine war es fast unmöglich zu heiraten.

Nachdem die Jüdinnen und Juden von Ioannina am 25. März 1944 von den deutschen Besatzern in die Vernichtungslager deportiert worden waren, wobei jede Familie 50 Kilo Gepäck mitnehmen durfte, blieb der größte Teil ihres Besitzes zurück.

Die Deutschen gaben die Befehle:

– Zuerst durften nur sie in die Häuser der Jüdinnen und Juden eindringen, sich darin niederlassen und Inventar mitnehmen.

– Nach 7 Tagen durften die christlich-griechischen Kollaborateure in die Häuser, darunter der Metropolit von Ioannina.

– Und erst nach weiteren 7 Tagen konnte jede/r eintreten, dort wohnen oder mitnehmen, was er/sie wollte.

Esther-Stella Cohen, eine der 181 Überlebenden und eine der wenigen, die nach Ioannina zurückkehrten, erzählte dem Filmemacher Chrysanthos Konstantinidis in einem Interview vor einigen Jahren, wie sie als 20-jährige und als einzige Überlebende ihrer Familie aus Auschwitz nach Ioannina zurückkehrte und nach Möglichkeiten zum Überleben suchte. Dort fand sie heraus, dass Metropolit Spyridon von Ioannina einen großen Teil der Maschinen aus den Häusern der deportierten jüdischen Bürger von Ioannina an sich genommen hatte. Nachem ihr der Zugang zum Haus ihrer Familie von denen, die es gestohlen und sich darin eingerichtet hatten, mit den Worten "das, was du suchst, kannst du im Ofen im Hinterhof finden" verwehrt wurde, wollte sie vom Metropoliten wenigstens ihre beiden Nähmaschinen zurückbekommen. Als sie ihn traf, verlangte er von ihr die Seriennummern als Beweis, dass genau diese Maschinen ihr gehörten. Esther-Stella zeigte ihm ihren Unterarm und antwortete, dass sie nur diese Nummer kenne.

Einige Jahre später beschloss derselbe Metropolit, eine kleine Anzahl von Nähmaschinen, die wahrscheinlich den überlebenden Frauen gehörten, an die Gemeinde zurückzugeben.

Ich habe nicht herausgefunden, warum genau diese Nähmaschinen in der Synagoge zurückgelassen wurden, dieser große Haufen, den ich im Hinterhof fand. Ich kann mir vorstellen, warum es für die meisten Frauen, wie für meine Urgroßmutter Hiette, unerträglich war, nach Ioannina zurückzukehren. Für Hiette war es nicht möglich, sich mit der Realität abzufinden, in ihr Elternhaus in der Koundouriotou-Straße zurückzukehren und festzustellen, dass ihre Mutter Annetta, ihre Schwester Nelly, ihr Onkel Nissim und ihre Großmutter Rifka nicht mehr da waren. Ich nehme an, dass die Rückkehr nach Ioannina für die meisten Romaniotes eine ständige Vergegenwärtigung dessen gewesen wäre, was sie verloren hatten.

Ich weiß nur, dass diese Nähmaschinen in der Synagoge gelandet sind, die in den 1990er Jahren ebenfalls eine Geldspende zur Renovierung ihrer Inneneinrich-



Από τη δουλειά μου στη συναγωγή.
Von meiner Zeit in der Synagoge.
Adi Liraz, Jannena 2019



"Textured HiStories", Adi Liraz, 2018
Foto: Eva Giannakopoulou.

νές μεταφέρθηκαν στο πίσω μέρος της στον γυναικωνίτη. Ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι για θρησκευτικούς λόγους απαγορεύεται η φύλαξη εργαλείων σε μια συναγωγή.

Το 2019, με επιχορήγηση του *Fondation Asylum Arts*, συνεργάστηκα με μια ομάδα φοιτητών μουσειολογίας με επικεφαλής τη δρ Εσθήρ Σολομών από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Δύο από τις φοιτήτριες, η Ράνια Κορδαλή και η Άννα Τσίτζου κατάφεραν να κάνουν ορατούς τους σειριακούς αριθμούς δύο ραπτομηχανών. Έτσι μπόρεσα να διαπιστώσω το έτος κατασκευής τους. Η παλαιότερη κατασκευάστηκε το 1892, όταν τα Ιωάννινα ανήκαν ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα ίχνη του χρόνου πάνω στις ραπτομηχανές αφηγούνται τόσες πολλές ιστορίες, για το ανήκειν, για τη μνήμη, για την παραγωγή γνώσης. Και για τις γυναίκες που τις είχαν στην κατοχή τους.

Σήμερα, αυτές οι δύο ραπτομηχανές εκτίθενται και πάλι στη συναγωγή, αυτή τη φορά στο εσωτερικό της. Δεν είναι πια εργαλεία, αλλά τεκμήρια εκείνων που κάποτε τους ανήκαν.

Οι ρωμανιώτικες συναγωγές είναι χτισμένες με διαφορετικό τρόπο από τις συναγωγές των Ασθενάσι ή των Σεφραδιτών. Από τη μία πλευρά βρίσκεται το ιερό της Τορά, το οποίο βλέπει ανατολικά προς την Ιερουσαλήμ, και από την άλλη πλευρά βρίσκεται η Μπιμά, το βήμα, στο οποίο στέκεται ο ραββίνος όταν διαβάζει τις προσευχές ή στις τελετές. Στο κέντρο, κάθετα η κοινότητα των πιστών, η *Κεχίλα*, αντικρουστά σε στασίδια που εκτείνονται κατά μήκος του κεντρικού διαδρόμου μεταξύ του ιερού και της Μπιμά, των δύο σημαντικότερων σημείων της συναγωγής.

Όταν εισέρχεται κανείς στη συναγωγή από την κεντρική είσοδο, θα προσέξει πολύ γρήγορα την όμορφη βελούδινη κουρτίνα που καλύπτει το ιερό της Τορά. Η Κεχίλα θεωρείται ως ο γαμπρός και η Τορά ως η νύφη. Η Τορά είναι ντυμένη με ένα όμορφο παροχέτ, ένα βελούδινο νυφικό κεντημένο με λουλουδάτο μοτίβο και χρυσή κλωστή. Το φλοράλ μοτίβο, η τεχνική του κεντήματος και τα υλικά του βελούδου και της χρυσής κλωστής ήταν όλα προκαθορισμένα από την οθωμανική αυλή, η οποία έδινε μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη της τέχνης του κεντήματος και την διατήρηση των συμβόλων που χρησιμοποιούνταν στα μοτίβα. Οι Ρωμανιώτισσες των Ιωαννίνων είχαν αποκτήσει μεγάλη ειδικότητα στη τέχνη του κεντήματος.

Όταν μια γυναίκα παντρευόταν, το φόρεμά της ήταν από βελούδο και χρησιμοποιούνταν όλες αυτές οι τεχνικές και τα υλικά. Όχι μόνο στη σημερινή Τουρκία, αλλά σε όλες τις περιοχές που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Αυτό συνέβαινε και στην Ελλάδα. Στον γάμο τους οι Εβραίες στα Ιωάννινα, φορούσαν επίσης τέτοιου είδους νυφικό φόρεμα.

Η κουρτίνα του ιερού της Τορά στη σημερινή Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan των Ιωαννίνων, το νυφικό της φόρεμα, ήταν κάποτε το νυφικό μιας Ρωμανιώτισσας, μιας Εβραίας που το δώρισε στη συναγωγή μετά το γάμο της, αφού το μετέτρεψε σε κουρτίνα. Αν κοιτάξει κανείς προσεκτικά την κουρτίνα, μπορεί να αναγνωρίσει το σχήμα του φορέματος και ίσως και τη σιλουέτα της γυναίκας που το φορούσε. Στο μοτίβο κυριαρχεί ένα λουλούδι το οποίο

την διατηρούσε. Als die Synagoge einen größeren Raum erhielt, wurden die Maschinen in die Rückseite der Synagoge verlegt. In den Bereich für die Frauen. Vielleicht liegt es daran, dass es aus religiösen Gründen verboten ist, Arbeitsgeräte in einer Synagoge aufzubewahren.

Im Jahr 2019, mit der finanziellen Unterstützung der *Fondation Asylum Arts*, habe ich mit einer Gruppe von Museologie-Studentinnen und –Studenten von Dr. Esther Solomon von der Universität Ioannina zusammengearbeitet. Zwei der Studentinnen, Rania Kordali und Anna Tsintzou, haben zwei der Nähmaschinen teilweise restauriert und die Seriennummern sichtbar gemacht.

So konnte ich herausfinden, wann die Nähmaschinen hergestellt wurden. Ich fand heraus, dass die älteste Nähmaschine 1892 hergestellt wurde, als Ioannina noch zum Osmanischen Reich gehörte. Die Spuren der Zeit auf den Nähmaschinen erzählen so viele Geschichten, über Zugehörigkeit, über Erinnerung, über Wissensproduktion. Und über die Frauen, denen sie gehörten.

Diese beiden Nähmaschinen sind heute wieder in der Synagoge ausgestellt, aber diesmal innen. Sie sind keine Arbeitsgeräte mehr, sondern Zeugnisse derer, die sie einst besaßen.

Die romaniotischen Synagogen sind anders gebaut als die aschkenasischen oder sephardischen Synagogen. Auf der einen Seite befindet sich der Toraschrein, der nach Osten in Richtung Jerusalem zeigt, und auf der anderen Seite die *Bima*, die Kanzel, von der der Rabbiner die Gebete spricht und auf der er bei Zeremonien steht. In der Mitte sitzt die Gemeinde, die *Kehila*, auf den Bänken, die entlang des Mittelgangs einander gegenüber stehen, zwischen dem Schrein und der Bima, den beiden wichtigsten Stellen der Synagoge.

Wenn man die Synagoge durch den Haupteingang betritt, fällt einem sehr schnell der schöne Samtvorhang auf, der den Toraschrein verdeckt. Die Kehila wird als der Bräutigam gesehen. Und die Tora als die Braut. Die Tora ist mit einem wunderschönen Parochet, einem Hochzeitskleid aus Samt gekleidet, das mit einem Blumenmuster und Goldfäden bestickt ist. Das Blumenmuster, die Sticktechnik sowie die Materialien Samt und Goldfäden waren alle vom osmanischen Hof vorgegeben, der auf die Entwicklung der Stickereikunst und auf den Erhalt der in den Mustern verwendeten Symbole großen Wert legte. Die Romanioti von Ioannina hatten es beim Sticken zu hoher Kunstfertigkeit gebracht.

Wenn eine Frau heiratete, wurde ihr Kleid aus Samt gefertigt und alle diese Techniken und Materialien wurden verwendet. Nicht nur in der heutigen Türkei, sondern in allen Gebieten, die unter osmanischer Herrschaft standen. So auch in Griechenland. Wenn jüdische Frauen in Ioannina heirateten, trugen sie ebenfalls diese Art Kleider.

Der Vorhang des Toraschreins in der heutigen Kahal Kadosh Yashan Synagoge von Ioannina, sein Hochzeitskleid, war einst das Kleid einer Romaniole, einer jüdischen Frau, die es nach ihrer Heirat der Synagoge schenkte, nachdem sie es in einen Vorhang verwandelt hatte. Wenn man den Vorhang genau betrachtet, kann man die Form



Το ιερό της Τορά – θέα από τον γυναικωνίτη.
Der Tora-Schrein – Sicht aus der Frauengalerie.
Foto: Adi Liraz, 2019

έγινε το ανεπίσημο σύμβολο των Ιωαννίνων: το ρόδο της Yanya, όπως αποκαλούσαν οι Οθωμανοί τα Γιάννενα.

Κατά κάποιον τρόπο, η παρουσία των γυναικών της κοινότητας των Ρωμανιωτών είναι αισθητή έξω και μέσα στη συναγωγή. Η ιστορία τους δεν έχει ξεχαστεί, και αν κοιτάξετε προσεκτικά, μπορείτε να τις δείτε και να τις θυμηθείτε. Η ιστορία τους ζωντανεύει στη συναγωγή και στους δρόμους των Ιωαννίνων και στα σώματα και στη μνήμη αυτών που ήρθαν μετά από αυτές και συνεχίζουν να την αφηγούνται. ♦

des Kleides erkennen und vielleicht auch die Form der Frau, die es getragen hat. Im Blumenmuster dominiert die "Rose von Yanya", wie die Osmanen Ioannina nannten, die zum inoffiziellen Symbol der Stadt wurde.

In gewisser Weise ist die Präsenz der Frauen der Romanioti-Gemeinde außerhalb und innerhalb der Synagoge zu spüren. Ihre Geschichte ist nicht vergessen, und wenn man genau hinschaut, kann man sie sehen und sich an sie erinnern. Ihre Geschichte wird in der Synagoge und in den Straßen von Ioannina wieder lebendig, und in den Körpern und dem Gedächtnis derer, die nach ihnen kamen und sie weitererzählen. ♦



Η Adi Liraz είναι διεπιστημονική καλλιτέχνης και εκπαιδευτικός που ζει σήμερα στο Βερολίνο και στα Ιωάννινα. Είναι κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών από το Weißensee Kunsthochschule του Βερολίνου και πτυχίου Καλών Τεχνών από την Ακαδημία Τεχνών και Σχεδιασμού Bezalel στην Ιερουσαλήμ. Με το έργο της, η Adi Liraz στοχεύει στην επανερμηνεία των εννοιών της πατρίδας και του ανήκειν πέρα από την εθνική, ηγεμονική και πατριαρχική τους διάσταση. Website: adiliraz.com

Adi Liraz ist interdisziplinäre Künstlerin und Pädagogin, die derzeit in Berlin und Ioannina (Griechenland) tätig ist. Sie hat einen Master of Arts von der Weißensee Kunsthochschule Berlin und einen Bachelor in bildender Kunst von der Bezalel Academy of Arts and Design in Jerusalem. Mit ihrer Arbeit möchte Adi Liraz Konzepte von Heimat und Zugehörigkeit jenseits des Nationalen, des Hegemonialen und des Patriarchalen neu aufbereiten. Webseite: adiliraz.com

ReMembering, Videoart, Adi Liraz, 2021.



Memory Dress / Gedächtniskleid beim Parochet, Kahal Kadosh Yashan, 2018.

Η μητέρα μου αγωνίστηκε σκληρά για να με μεγαλώσει...

Αναμνήσεις του Ηλία Νεγρίν

Κύριε Νεγρίν, πώς λέγονταν οι γονείς σας και πώς επέζησαν τον εκτοπισμό των Εβραίων των Ιωαννίνων;

Ο πατέρας μου λεγόταν Αβραάμ Νεγρίν, αλλά τον αποκαλούσαν Αλμπέρτο. Γεννήθηκε στα Γιάννενα το 1914 και η οικογένεια του είχε το παρατσούκλι «Κοτούλας», όπως συνηθιζόταν στη κοινότητα μας, για να ξεχωρίζουν από τις άλλες οικογένειες με το ίδιο επίθετο. Ο πατέρας του, Ηλίας Νεγρίν, και η μητέρα του Σαρίνα, ζούσαν σε μεγάλο ιδιόκτητο σπίτι στην Κουντουριώτου 37 στα Γιάννενα. Μαζί τους ζούσε και ο μεγαλύτερος αδελφός του πατέρα μου Μάρκος με την σύζυγο του Άννα και τα δύο μικρά παιδιά τους, την Νίνα και τον Ηλία. Η οικογένεια ήταν ευκατάστατη, ο παππούς μου είχε ένα κατάστημα υφασμάτων.

Όταν έγινε ο εκτοπισμός της Εβραϊκής κοινότητας ο πατέρας μου δεν ήταν στα Γιάννενα και επέζησε τους μήνες μέχρι την απελευθέρωση κρυμμένος στην Αθήνα. Ο πατέρας του είχε ήδη πεθάνει πριν, αλλά η υπόλοιπη οικογένεια του θανατώθηκε στο Άουσβιτς.

Μετά την απελευθέρωση ο πατέρας επέστρεψε στα Γιάννενα και λίγο αργότερα παντρεύτηκε από συνοικέσιο τη μητέρα μου. Μόλις γεννήθηκα εγώ, το πρώτο παιδί τους, το 1947, τον πήραν φαντάρο στον ελληνικό στρατό. Μέσα στον εμφύλιο που μαινόταν στη χώρα, πιάστηκε αιχμάλωτος την άνοιξη του 1948 από τους αντάρτες που τον έστειλαν σε εξορία σε στρατόπεδο στην Αλβανία. Από εκεί επέστρεψε μετά από 8 χρόνια καταναγκαστικά έργα, το 1956. Δεν μας μιλούσε πάντως για όσα έζησε



*Ο Ηλίας Νεγρίν με τη μητέρα του (ιδιωτική συλλογή).
Ilias Negrin mit seiner Mutter
(Foto: privat).*

Meine Mutter musste sehr kämpfen, um mich großzuziehen...

Erinnerungen von Ilias Negrin

Herr Negrin, wie hießen Ihre Eltern und wie haben sie die Deportation der Juden aus Ioannina überlebt?

Mein Vater hieß Avraam Negrin, aber er wurde Alberto genannt. Er wurde 1914 in Ioannina geboren und seine Familie trug den Spitznamen "Kotoulas", wie es in unserer Gemeinde üblich war, um sie von anderen Familien mit demselben Nachnamen zu unterscheiden. Sein Vater, Ilias Negrin, und seine Mutter Sarina wohnten in einem großen Eigenheim in der Kountouriotou Straße 37 in Ioannina. Der ältere Bruder meines Vaters, Markos, lebte auch dort zusammen mit seiner Frau Anna und ihren beiden kleinen Kindern, Nina und Elias. Die Familie war wohlhabend, mein Großvater besaß ein Textilgeschäft.

Als die jüdische Gemeinde deportiert wurde, war mein Vater nicht in Ioannina und überlebte die Monate bis zur Befreiung in einem Versteck in Athen. Sein Vater war schon vorher gestorben, aber der Rest seiner Familie wurde in Auschwitz umgebracht.

Nach der Befreiung kehrte mein Vater nach Ioannina zurück und heiratete kurz darauf meine Mutter durch Heiratsvermittlung. Kaum war ich, ihr erstes Kind, 1947 geboren, wurde er in die griechische Armee eingezogen. Während der Bürgerkrieg im Land wütete, geriet er im Frühjahr 1948 in die Gefangenschaft der Partisanen, die ihn in ein Lager in Albanien schickten. Von dort kehrte er nach 8 Jahren Zwangsarbeit 1956 zurück. Er erzählte uns jedoch kaum, was er dort erlebt hat. Ich weiß nur, dass er Geige spielte und Russisch gelernt hat.

Meine Mutter Nina oder Sarina wurde 1926 geboren. Ihr Vater hieß Gesua oder Hor Matsas, und ihre Mutter Mazaltov. Sie wohnten im eigenen Haus in der Gorgoli Straße 8 in Ioannina. Ihr Vater verkaufte Milch und selbst hergestellte Käseprodukte in seiner Milchhandlung in der Kallari Straße. Meine Mutter hatte eine große Familie, die den

εκεί. Ξέρω μόνο πως έπαιζε βιολί, και έμαθε να μιλάει ρωσικά.

Η μητέρα μου Νίνα ή Σαρίνα γεννήθηκε το 1926. Ο πατέρας της λεγόταν Γεσοιά ή Χωρ Μάτσας και η μητέρα της Μαζαλτώβ. Κατοικούσαν σε ιδιόκτητο σπίτι στην οδό Γοργολή 8 στα Γιάννενα. Ο πατέρας της πουλούσε γάλα και τυροκομικά προϊόντα που παρασκεύαζε στο γαλακτοπωλείο που διατηρούσε στην οδό Καλλάρη. Η οικογένεια της μητέρα μου ήταν μεγάλη και είχαν το παρατσούκλι «Ναάτες». Η ίδια είχε δύο αδελφια, τον Ναούμ και τον Ελιασάφ, και οκτώ θεϊούς και θείες από την μια πλευρά και εννέα από την άλλη, και πολλά ξαδέλφια. Ένα από αυτά είναι ο Μιχαήλ Μάτσας, ο γιος του Ναούμ, που επέζησε το Άουσβιτς όπως και η μητέρα μου. Αργότερα ερευνήσε το γεγονός και έγραψε ένα από τα πρώτα βιβλία μετά τον πόλεμο («Ένα χρόνο στα βουνά»). Την μητέρα και τον πατέρα της τους στείλανε σε στρατόπεδο καταναγκαστικών έργων, η υπόλοιπη οικογένεια θανατώθηκε στους θαλάμους αερίων στο Άουσβιτς. Μόνο η μητέρα μου επέζησε το μαρτύριο, τον πατέρα της τον σκότωσαν λίγο πριν το τέλος.

Τι συνέβη με την οικογενειακή περιουσία στα Γιάννενα μετά την επιστροφή των γονιών σας; Γνωρίζετε αν οι γονείς σας αναγκάστηκαν να διεκδικήσουν τα σπίτια τους με δικαστικό ή κάποιο άλλο τρόπο;

Στο πατρικό σπίτι του πατέρα μας, στην Κουντουριώτου, είχε εγκατασταθεί η χριστιανική Μητρόπολη Ιωαννίνων. Όταν επέστρεψε ο πατέρας μου στα Γιάννενα, ο μητροπολίτης Ιωαννίνων τον κάλεσε και του επέστρεψε όλα τα έπιπλα του σπιτιού και τα τιμαλφή που είχαν κρύψει οι γονείς του πριν τους πάρουν. Λίγο αργότερα επιστράφηκε και το σπίτι στην οικογένεια. Δεν αναγκάστηκε να το διεκδικήσει με δικαστικά μέσα.

Και της μητέρας σας;

Όταν γύρισε στα Γιάννενα η μητέρα μου, το πατρικό της ήταν κατειλημμένο από χριστιανούς. Έτσι τον πρώτο χρόνο φιλοξενήθηκε σε ξαδέλφια της, τα οποία είχαν δικό τους σπίτι. Αυτοί που έμεναν στο σπίτι της έκατσαν πολλά χρόνια χωρίς να πληρώνουν νοίκι. Ωσπου στο τέλος κουράστηκε και το πούλησε και έτσι αναγκάστηκαν να φύγουν.

Έλαβαν οι γονείς σας κάποια οικονομική υποστήριξη από γερμανικό ή άλλο φορέα;

Ο πατέρας μου δεν έλαβε καμία οικονομική αποζημίωση, καθώς δεν ήταν όμηρος των Γερμανών. Η μητέρα



*Οι γονείς του Ηλία Νεγρίν στο γάμο τους (ιδιωτική συλλογή).
Die Eltern von Ilias Negrin bei ihrer Hochzeit (Foto: privat).*

Spitznamen "Naátes" trug. Sie hatte zwei Brüder, Naum und Eliasaf, sowie acht Onkel und Tanten von der einen und neun von der anderen Seite, und auch viele Cousins und Cousinen. Einer von ihnen war Michael Matsas, Sohn des Naoum, der, wie meine Mutter, Auschwitz überlebte. Danach recherchierte er über die Geschichte und schrieb eines der ersten Bücher nach dem

Krieg ("Ein Jahr in den Bergen"). Meine Mutter und ihr Vater wurden in ein Zwangsarbeitslager geschickt, der Rest der Familie wurde in den Gaskammern in Auschwitz getötet. Nur meine Mutter überlebte die schrecklichen Qualen, ihr Vater wurde kurz vor dem Ende getötet.

Was geschah mit dem Familienbesitz in Ioannina nach der Rückkehr Ihrer Eltern? Wissen Sie, ob Ihre Eltern ihre Häuser vor Gericht oder auf andere Weise zurückfordern mussten?

Die christliche Metropolis von Ioannina war in das Haus der Familie unseres Vaters in der Kountouriotou Straße eingezogen. Als mein Vater nach Ioannina zurückkehrte, lud ihn der Metropolit von Ioannina ein und gab ihm alle Möbel des Hauses zurück und auch die Wertgegenstände, die seine Eltern vor ihrem Abtransport versteckt hatten. Kurze Zeit später wurde das Haus an die Familie zurückgegeben. Er musste es nicht mit rechtlichen Mitteln zurückfordern.

Und das Ihrer Mutter?

Als meine Mutter nach Ioannina zurückkehrte, war das Haus ihrer Familie von Christen besetzt. Das erste Jahr musste sie daher bei ihren Cousins unterkommen, die ihr eigenes Haus hatten. Diejenigen, die in ihrem Haus wohnten, blieben dort viele Jahre, ohne Miete zu zahlen. Schließlich hatte sie es satt und entschied sich, es zu verkaufen, so mussten sie ausziehen.

Haben Ihre Eltern finanzielle Unterstützung von einer deutschen oder einer anderen Institution erhalten?

Mein Vater hat keine finanzielle Entschädigung erhalten, da er nicht in Gefangenschaft der Deutschen geraten war. Meine Mutter, die allein mit einem Kind überleben musste, als mein Vater in Gefangenschaft war, erhielt für eine kurze Zeit 100 Drachmen im Monat von der Jüdischen Gemeinde von Ioannina. Um zu überleben, eröffnete sie

μου, που ήταν μόνη της με παιδί όταν ο πατέρας μας ήταν κρατούμενος, έπαιρνε για ένα μικρό διάστημα 100 δραχμές τον μηνά από την Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων. Για να επιβιώσει, άνοιξε το 1954 ένα μικρό κατάστημα υαλίων στα Γιάννενα στην οδό Ανεξαρτησίας 8. Είχαμε βέβαια συγγενείς, αλλά ο καθένας προσπαθούσε να επιβιώσει, ποιος να την βοηθήσει; Αργότερα τη δεκαετία 1960 επί πρωθυπουργίας Κωνσταντίνου Καραμανλή έλαβε μια άπαξ αποζημίωση. Επίσης της έδωσαν μια σύνταξη και κάποια επιδόματα από την Claims Conference προερχόμενα από το Γερμανικό κράτος.

Επισκεφτήκατε ποτέ οι γονείς σας ή εσείς ο ίδιος τη Γερμανία; Τι αισθανθήκατε;

Εγώ έχω πάει πολλές φορές στην Γερμανία. Ο πατέρας μου δεν μου μετέδωσε ποτέ κάποιο αρνητικό συναίσθημα για τους Γερμανούς. Η μητέρα μου μολονότι υπήρξε όμπρος, πάντα έλεγε ότι δεν τρέφει μίσος εναντίον τους και ότι τους έχει συγχωρήσει αν και έχασε όλο της το σόι εκεί. Την Γερμανία δεν την επισκέφτηκε ποτέ, ευτυχώς, γιατί όσοι πήγαν εκεί γύρισαν άρρωστοι.

Θέλετε να προσθέσετε κάτι;

Έχω να προσθέσω ότι όσο περνάνε τα χρόνια σκέπτομαι τους γονείς μου όλο και πιο πολύ. Ιδιαίτερα την μητέρα μου, που μετά από αυτά που είχε τραβήξει, χρειάστηκε να αγωνιστεί για να με μεγαλώσει, χωρίς βοήθεια από γονείς και αδέρφια και με σχεδόν μηδαμινή οικονομική υποστήριξη. ♦



*Ο Ηλίας Νεγρίν σε ηλικία 5 ετών με την μητέρα του (Φωτογραφία από ιδιωτική συλλογή).
Ilias Negrin im Alter von 5 Jahren mit seiner Mutter (Foto: privat).*

1954 in Ioannina ein kleines Glaswarengeschäft in der Anexartisias Straße 8. Wir hatten natürlich Verwandte, aber alle versuchten selber durchzukommen, wer sollte sich um sie kümmern? Später, in den 1960er Jahren, unter Premierminister Konstantinos Karamanlis, erhielt sie eine einmalige Entschädigung. Später erhielt sie auch eine Rente und Beihilfen von der Claims Conference, die der deutsche Staat zahlte.

Haben Ihre Eltern oder Sie Deutschland jemals besucht? Was waren Ihre Gefühle?

Ich war viele Male in Deutschland. Mein Vater hat mir nie ein schlechtes Gefühl gegenüber den Deutschen vermittelt. Meine Mutter hat, obwohl sie eine Geisel war, immer gesagt, dass sie keinen Hass gegen sie hegt und dass sie ihnen verziehen hat, obwohl sie dort ihre ganze Familie verloren hat. Deutschland hat sie, zum Glück, nie besucht, denn die, die dorthin gingen, kehrten krank zurück.

Möchten Sie noch etwas hinzufügen?

Ich möchte hinzufügen, dass ich im Laufe der Jahre immer mehr an meine Eltern denken muss. Vor allem an meine Mutter, die nach allem, was sie durchgemacht hat, kämpfen musste, um mich großzuziehen, ohne Hilfe von Eltern und Geschwistern und mit geringer finanzieller Unterstützung. ♦

Ο Ηλίας Νεγρίν, 78 ετών, μηχανικός, ζει με τη σύζυγό του Άννα στην Αθήνα.
Η συνέντευξη παραχωρήθηκε στην Όλγα Δρόσου.

Ilias Negrin, 78, von Beruf Ingenieur, lebt mit seiner Frau Anna in Athen.
Das Interview führte Olga Drossou.

Δωσιλογισμός και λεηλασία των περιουσιών των Γιαννιωτών Εβραίων

ΑΛΕΚΟΣ ΡΑΠΤΗΣ

Συμπληρώθηκαν φέτος 80 χρόνια από τον τραγικό εκτοπισμό της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων από τους Ναζί στις 25 Μαρτίου 1944 και των αφανισμό των περισσότερων στα στρατόπεδα θανάτου του Άουσβιτς-Μπιρκενάου.

Τον Μάρτιο του 1944, ο γερμανικός στρατός της Βέρμαχτ που είχε έδρα τα Ιωάννινα οργάνωσε και διεκπεραίωσε μαζικές εκτοπίσεις του εβραϊκού πληθυσμού της Δυτικής Ελλάδος (Ηπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Κέρκυρα) συμπεριλαμβανομένης και της Εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Συγκεκριμένα στα Ιωάννινα, τα ξημερώματα της 25ης Μαρτίου 1944, η 1η ορεινή μεραρχία καταδρομών «Εντελβίαις», η 104η Μεραρχία Καταδρομών, η γερμανική Αστυνομία Τάξεως και η γερμανική Μυστική Στρατονομία, με τη συμμετοχή χωροφυλάκων από τα 4 τμήματα της Ελληνικής Χωροφυλακής των Ιωαννίνων συνέλαβαν και εκτόπισαν περίπου 2.000 Γιαννιώτες Εβραίους συμπολίτες. Από αυτούς, 1.850 δολοφονήθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου, ενώ από την φρίκη των στρατοπέδων συγκέντρωσης, επέζησαν και επέστρεψαν μόνο 112.

Παρόλο που έχουν περάσει τόσα χρόνια, οι μνήμες παραμένουν ακόμα νωπές και μας στοιχειώνουν, καθώς όλοι γνωρίζουμε πλέον μέσα από την ιστορική έρευνα τι ακριβώς συνέβη εκείνο το χιονισμένο πρωινό της 25. Μαρτίου 44 στα Ιωάννινα και το τι ακολούθησε τον εκτοπισμό των συμπατριωτών μας.

Ως Παννιώτης και ιστορικός ερευνητής, που αναζητά την ιστορική αλήθεια, θα εστιάσω στο παρόν άρθρο σε γεγονότα πριν και μετά τον εκτοπισμό των Γιαννιωτών Εβραίων ανασύροντας από τη λήθη μια σειρά από έγγραφα-ντοκουμέντα, που καταδεικνύουν την συνεργασία και τη συμμετοχή ελληνικών αρχών, αυτοδιοικητικών φορέων και δημόσιων υπηρεσιών, αλλά και κοινωνικών φορέων σε αυτό το έγκλημα και σε ό,τι το ακολούθησε.

Η ελληνική πολιτεία καταδεικνύει εμφανώς το ενδιαφέρον της, για το πώς αναφερόμαστε στην κατοχή και στο Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Οι αντιπρόσωποι του κράτους υποκλίνονται ευλαβικά, στα μνημεία του Ολοκαυτώματος των Εβραίων ανά την Ελλάδα, μνημονεύοντας τα θύματα των ναζιστικών εγκλημάτων. Ωστόσο στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία λειτουργεί η λεγόμενη

Kollaboration und Plünderung des Eigentums der Juden von Ioannina

ALEKOS RAPTIS

Im diesem Jahr jährt sich zum 80. Mal die tragische Deportation der jüdischen Gemeinde von Ioannina durch die Nazis am 25. März 1944 und die Vernichtung der meisten von ihnen in den Todeslagern von Auschwitz-Birkenau.

Im März 1944 organisierte und führte die in Ioannina stationierte deutsche Wehrmacht Massendepportationen der jüdischen Bevölkerung Westgriechenlands (Epirus, Eto-loakarnanien, Korfu) durch, darunter auch der jüdischen Gemeinde von Ioannina. Konkret in Ioannina wurden im Morgengrauen des 25. März 1944 von der 1. Gebirgsjägerdivision "Edelweiß", der Infanteriedivision 104, der deutschen Ordnungspolizei und der deutschen Geheimen Feldpolizei unter Beteiligung von Gendarmen aus den vier Abteilungen der griechischen Gendarmerie von Ioannina etwa 2.000 jüdische Bürgerinnen und Bürger von Ioannina verhaftet und deportiert. Von ihnen wurden 1850 in den Todeslagern der Nazis ermordet, nur 112 überlebten die Schrecken der Konzentrationslager.

Obwohl so viele Jahre vergangen sind, sind die Erinnerungen immer noch frisch und eindringlich, denn dank der historischen Forschung wissen wir alle jetzt genauer, was an jenem verschneiten Morgen des 25. März in Ioannina geschah und was auf die Deportation unserer Landsleute folgte.

Als Janniot und Geschichtsforscher auf der Suche nach der historischen Wahrheit werde ich mich hier auf die Ereignisse vor und nach der Deportation der Juden aus Ioannina konzentrieren, indem ich eine Reihe von Dokumenten aus der Vergessenheit hole, die die Zusammenarbeit und Beteiligung der griechischen Behörden, der lokalen Behörden und öffentlichen Dienste sowie der sozialen Akteure an diesem Verbrechen und an den dann folgenden Ereignissen belegen.

Der griechische Staat hat an der Frage, wie wir die Besatzungszeit und den Holocaust der griechischen Juden erinnern, großes Interesse. Seine Vertreter verneigen sich ehrfürchtig vor den Denkmälern in ganz Griechenland, die an die Opfer der Naziverbrechen und den Holocaust erinnern. In der modernen griechischen Gesellschaft herrscht jedoch ein sogenanntes "selektives Gedächtnis" vor, das mit den Fragen zusammenhängt, die die "blühende" Kooperation und Kollaboration griechischer Bürger mit den

«επιλεκτική μνήμη», που έχει να κάνει με τα ζητήματα της συνεργασίας και του δωσιλογισμού Ελλήνων πολιτών με τους κατακτητές, που «ευδοκίμησαν» την περίοδο της κατοχής και των συνεπειών τους. Και είναι σοβαρά ζητήματα που εξακολουθούν να είναι ταμπού, ως αποτέλεσμα της πολιτικής λήθης που ακολούθησαν οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις στην προσπάθειά τους να διαχειριστούν τις πολιτικές συνέπειες του συλλογικού τραύματος, που προκάλεσε στην ελληνική κοινωνία η συνεργασία με τους κατακτητές και ο εμφύλιος πόλεμος.

Έτσι η ιστορική έρευνα έχει να αντιπαλέψει θέσεις και εθνικιστικές φαντασιώσεις που εξακολουθούν να κυριαρχούν στο εθνικό ιστορικό αφήγημα. Τον πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτό το αφήγημα κατέχουν οι επονομαζόμενοι «φρουροί της μνήμης», οι οποίοι θέλουν να αποφασίζουν για το τι πρέπει να θυμόμαστε και τι να ξεχάσουμε. Αυτοί οι μηχανισμοί κινητοποιούνται για να λογοκρίνουν μόλις αντιληφθούν, ότι επιχειρείται να αναδειχθεί κάποιο ιστορικό ντοκουμέντο, που αυτοί θεωρούν «ακατάλληλο», διότι δεν συνάδει με την εθνική πολιτική μνήμη.

Ξεδιπλώνοντας το σκοτεινό κεφάλαιο του δωσιλογισμού στη πόλη των Ιωαννίνων φανερώνονται οι ντόπιοι συνεργάτες των Γερμανών κατά την διάρκεια της κατοχής. Κύριοι πρωταγωνιστές είναι ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου Μιχαήλ Τσιμπρής, καθώς και το στελεχιακό δυναμικό των αξιωματικών και οπλιτών της ελληνικής χωροφυλακής και η οικονομική ελίτ της πόλης. Αυτοί αποτέλεσαν τον εκτελεστικό βραχίονα των γερμανικών αρχών κατοχής που λειτουργήσε «άψογα» κάτω από το απόλυτο πρίσμα της γραφειοκρατίας των Ναζί, σε στενή συνεργασία με την ελληνική γραφειοκρατία. Μετά το τέλος του πολέμου, πολλοί από αυτούς αποτέλεσαν τμήμα της νέας ανερχόμενης οικονομικής ελίτ στην πόλη των Ιωαννίνων, που πλούτισε με το «πλιάτσικο», την καταλήστευση δηλαδή των περιουσιών των συμπολιτών μας Γιαννιωτών Εβραίων και συμμετείχαν στην ανόρθωση της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας. Ήταν οι ίδιοι άνθρωποι, που στην διάρκεια της γερμανικής κατοχής, χωρίς τύψεις και αναστολές, συνεργάστηκαν με το ναζιστικό Ράιχ, υποστηρίζοντας με αυτό το τρόπο την Νέα Τάξη Πραγμάτων, την «απαλλαγμένη από Εβραίους και Κομμουνιστές» μεταπολεμική Ελλάδα και Ευρώπη.

Ντοκουμέντα και μαρτυρίες

Μετά την αποχώρηση της γερμανικής Βέρμαχτ τον Οκτώβριο του 1944, μονάδες του ΕΔΕΣ μπήκαν στα Ιωάννινα. Ωστόσο, στα τέλη Δεκέμβρη ο ΕΔΕΣ αναγκάζεται από τον ΕΛΑΣ να υποχωρήσει και να εγκαταλείψει την πόλη. Κατά τους πρώτους μήνες του 1945 τη ζωή στην απελευθερωμένη πόλη αναλαμβάνει ο ΕΛΑΣ. Σύντομα διαπιστώνει και δημοσιοποιεί στοιχεία για τη λεηλασία και ιδιοποίηση των περιουσιών των εκτοπισμένων Εβραίων.

Στις 18 Ιανουαρίου 1945, λίγους μήνες μετά την απελευθέρωση, η εφημερίδα *Αγωνιστής*, καθημερινό *Όργανο της Επαρχιακής Επιτροπής του Ε.Α.Μ Γιαννίνων* αποκάλυπτε μια σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην διάρ-

Βεσatzern aufwerfen. Dabei handelt es sich um Themen, die immer noch tabuisiert werden. Diese Tabuisierung ist Folge der Politik des Vergessens, die von den Regierungen nach dem Bürgerkrieg verfolgt wurde, um die politischen Folgen des kollektiven Traumas zu bewältigen, das die griechische Gesellschaft durch Kollaboration mit den Besatzern und den Bürgerkrieg erlitten hat.

So muss sich die historische Forschung mit Positionen und nationalistischen Phantasien auseinandersetzen, die das nationale Geschichtserzählung immer noch dominieren. Die Hauptrolle in diesem Narrativ spielen die so genannten “Hüter des Gedächtnisses”, die entscheiden wollen, was zu erinnern und was zu vergessen ist. Die werden aktiv und möchten zensieren, sobald sie bemerken, dass versucht wird, ein historisches Dokument ans Tageslicht zu bringen, das sie für “unpassend” halten, weil es nicht zum Narrativ der nationalen Erinnerungspolitik passt.

Beim Versuch, Licht in das dunkle Kapitel der Kollaboration in der Stadt Ioannina zu bringen, werden die lokalen Akteure sichtbar, die mit den Deutschen während der Besatzungszeit zusammengearbeitet haben. Die Hauptakteure sind der Regionalgouverneur von Epirus Michael Tsibris sowie die Offiziere der griechischen Gendarmerie und die Wirtschaftselite der Stadt. Sie bildeten den exekutiven Arm der deutschen Besatzungsbehörden, der unter der deutschen Militärverwaltung in enger Zusammenarbeit mit der griechischen Bürokratie “tadellos” funktionierte. Nach Kriegsende wurden viele von ihnen Teil der neuen aufstrebenden Wirtschaftselite in der Stadt Ioannina, die durch “Plünderung”, also durch die unrechtmäßige Aneignung des Eigentums unserer jüdischen Mitbürger/innen, reich wurde und sich so am Wiederaufbau der griechischen Nachkriegswirtschaft beteiligte. Es waren dieselben Leute, die während der deutschen Besatzung ohne Gewissensbisse und Hemmungen mit dem Nazi-Reich kollaborierten und die Neue Weltordnung eines “juden – und kommunistenfreien” Griechenlands und Europas unterstützten.

Dokumente und Zeugenaussagen

Nach dem Abzug der deutschen Wehrmacht im Oktober 1944 rückten erst Einheiten der EDES in Ioannina ein. Doch sie wurden Ende Dezember von der ELAS aus der Stadt verdrängt. In den ersten Monaten 1945 wird das Leben in der Stadt von der ELAS organisiert. Sie sichert Beweise und veröffentlicht Dokumente über die Plünderung des Vermögens der deportierten Juden und Jüdinnen.

Am 18. Januar 1945, einige Monate nach der Befreiung, berichtet die Zeitung *Agonistis*, täglich erscheinendes Publikationsorgan des Provinzkomitees der E.A.M von Ioannina, über ein Treffen, das während der Besatzung in der Wohnung des Unteroffiziers der griechischen Gendarmerie Agorakis Stavrou stattgefunden hat. Teilgenommen haben Offiziere der 1. Gebirgsjägerdivision “Edelweiß”, der Unteroffizier der griechischen Gendarmerie N. Fatouros sowie Gendarmen der antikommunistischen Einsatzgruppe.

κεια της κατοχής στο σπίτι του ανθυπασπιστή της ελληνικής χωροφυλακής Αγοράκη Σταύρου, στην οποία συμμετείχαν Γερμανοί αξιωματικοί της 1ης Μεραρχίας Ορεινών Καταδρομών «Εντελβράις», ο ανθυπασπιστής της ελληνικής χωροφυλακής Ν. Φατούρος και χωροφύλακες της ομάδας Δίωξης της Χωροφυλακής κατά του κομμουνισμού.

Την επόμενη μέρα, η ίδια εφημερίδα αποκαλύπτει την στενή συνεργασία στην διάρκεια της κατοχής, που είχε ο Διοικητής του Τμήματος Ασφαλείας Ιωαννίνων υπομοίραρχος Ιωάννης Γρίβας με τον Διευθυντή της Γερμανικής Αστυνομίας Τάξεως και την Αστυνομία Ασφαλείας.

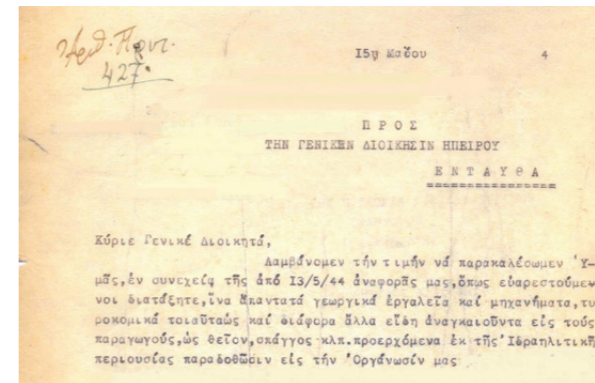
Στις 10 Φεβρουαρίου 1945, ο *Αγωνιστής* δημοσιεύει την συχαρητήρια επιστολή του διοικητή της Γερμανικής Αστυνομίας Τάξεως και ταγματάρχη των SS Willy Hawrakek προς τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου Μιχαήλ Τσιμπρή. Στην επιστολή αυτή ο διοικητής πλέκει το εγκώμιο των ανδρών της Ελληνικής Χωροφυλακής καθώς και του διοικητή της Ασφαλείας Ιωαννίνων για την συμμετοχή τους στην επιχείρηση «αναχώρησης» της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων, στις 25 Μαρτίου 1944:

Κατά την αναχώρηση των Εβραίων η Ελληνική Χωροφυλακή επετέλεσε καλώς τα ανατεθέντα αυτή καθήκοντα. Επίσης και αργότερον ανατέθησαν εις την Ελληνικήν Χωροφυλακήν σοβαρά καθήκοντα, τα οποία εξακολουθεί ακόμα να εκτελεί η Χωροφυλακή (δηλαδή η εξασφάλις των Ιουδαϊκών περιουσιών), θα έχαιρον μεγάλως, εάν προς αναγνώρισιν των ως άνω υπηρεσιών της Ελληνικής Χωροφυλακής και ως μια παρακίνησιν όπως και εις το μέλλον επιτελεί καλώς τα καθήκοντά της... Ιδία ηργάσθη καλώς ο Διευθυντής του Τμήματος Ασφαλείας υπομοίραρχος Γρίβας και εις αυτόν οφείλεται κατά το μέγα μέρος το επιτευχθέν αποτέλεσμα. Υπογραφή Ταγματάρχης της Αστυνομίας Τάξεως.

Η μαρτυρία του Κώστα Παπαγεωργίου στο χειρόγραφο κείμενο που δημοσίευσε η εφημερίδα «Αγωνιστής» αναφέρει πως οι Γερμανοί πραγματοποίησαν μια σύσκεψη τα ξημερώματα της 25ης Μαρτίου 1944, στην οποία συμμετείχαν οι διοικητές, οι αξιωματικοί και οι χωροφύλακες των τμημάτων Ασφαλείας της ελληνικής χωροφυλακής για να συντονίσουν την επιχείρηση εκτοπισμού.

Αρκετά χρόνια αργότερα το 2010, ο ιστορικός ερευνητής και καλός φίλος Αποστόλης Παπαγεωργίου μου εμπιστεύθηκε προφορικά την μαρτυρία που φανερώνει τον ρόλο των μελών της ελληνικής χωροφυλακής την ημέρα του εκτοπισμού:

Η γιαγιά μου λεγόταν Ρίνα Νταλαγιάννη – Παπαγεωργίου και είχε το σπίτι της στην οδό Παύλου Μελά, εκεί κοντά που είναι το ΙΚΑ σήμερα. Είχε ένα μαγαζί με μια πλεχτομηχανή στην οδό Λόρδου Βύρωνος και προσπαθούσε μέσα στην κατοχή και τη σκλαβιά να ζήσει την οικογένειά της. Εκείνο το πρωί της 25 Μαρ-



Η επιστολή προς τον Γ. Διοικητή Ηπείρου. Das Schreiben an den General-gouverneur von Epirus.

Am nächsten Tag enthüllt dieselbe Zeitung die enge Zusammenarbeit während der Besatzung zwischen dem

Befehlshaber der griechischen Sicherheitsabteilung von Ioannina, Oberstleutnant Ioannis Grivas, und den Befehlshabern der deutschen Ordnungs – und Sicherheitspolizei.

Am 10. Februar 1945 veröffentlicht der *Agonistis* das Gratulationsschreiben des Kommandanten der deutschen Ordnungspolizei SS-Major Willy Hawranek an Michael Tsibris, den Chef der Regionalbehörde von Epirus. In diesem Schreiben lobt Hawranek die Männer der griechischen Gendarmerie und den Kommandanten der Sicherheitspolizei von Ioannina für ihre Teilnahme an der Operation des “Abzugs” der jüdischen Gemeinde von Ioannina am 25. März 1944:

Während der Ausreise der Juden hat die griechische Gendarmerie die ihr übertragenen Aufgaben gut erfüllt. Auch später wurden der griechischen Gendarmerie wichtige Aufgaben übertragen, die die Gendarmerie immer noch ausführt (nämlich die Sicherung des jüdischen Eigentums), und es wäre sehr zu begrüßen, wenn die Anerkennung der oben genannten Leistungen der griechischen Gendarmerie als Ansporn verstanden würde, ihre Aufgaben auch in Zukunft gut zu erfüllen... Der Befehlshaber der Sicherheitsabteilung, Oberstleutnant Grivas, hat gute Arbeit geleistet, und das erzielte Ergebnis ist größtenteils ihm zu verdanken. Gezeichnet Major der Ordnungspolizei.

Ferner veröffentlicht die Zeitung *Agonistis* das handgeschriebene Zeugnis von Kostas Papageorgiou, das bezeugt, dass die Deutschen im Morgengrauen des 25. März 1944 eine Besprechung zur Koordination der Deportation abhielten, an der die Kommandanten, Offiziere und Gendarmen der Sicherheitsabteilungen der griechischen Gendarmerie teilnahmen.

Einige Jahre später, im Jahr 2010, vertraute mir der Geschichtsforscher und gute Freund Apostolis Papageorgiou das mündliche Zeugnis an, das die Rolle der Mitglieder der griechischen Gendarmerie am Tag der Deportation offenbart:

Meine Großmutter hieß Rina Dalagianni-Papageorgiou. Sie hatte ihr Haus in der Pavlou Melas Straße (...). Sie hatte ein kleines Geschäft mit einer Strickmaschine in der Lord Byron Straße und versuchte, damit den Lebensunterhalt für ihre Familie während der Besatzung und der Sklaverei zu sichern. Am jenem Morgen des 25. März 1944 machte sie sich zu

τίου 1944, ξεκίνησε με τα πόδια για να πάει στο μαγαζί της. Είχε φτάσει σχεδόν κάπου εκεί κοντά στο Γυαλί Καφενέ όταν είδε τα γερμανικά φορτηγά να περνούν μπροστά της φορτωμένα με τον κόσμο, τους Γιαννιωτοεβραίους, που τους έπαιρναν από τα Πάννενα. Κοντοστάθηκε και τους κοίταζε, είχε πολλές φιλενάδες Γιαννιωτοεβραίες που ερχόταν στο μαγαζί της. Ξαφνικά άκουσε μια φωνή από τα φορτηγά που πέρναγαν, γύρισε και είδε μια από τις φιλενάδες της πάνω στο φορτηγό που της φώναξε: «Ω, κυρά – Ρίνα πιάσε τα κλειδιά από το σπίτι μου για να το προσέχεις μέχρι να γυρίσω» και της πέταξε μια αρμαθιά κλειδιά και ύστερα χάθηκε με το φορτηγό μέσα στο νερόχινο... Η γιαγιά η Ρίνα πήγε στο μαγαζί της και έβαλε τα κλειδιά σε μια πρόκα στο τοίχο. Δεν πέρασε μια ώρα και στο μαγαζί εμφανίστηκε ένας Τζανταρμάς (χωροφύλακας στην γαλλική γλώσσα *gendarme*) που της είπε επιτακτικά: «Δώσ' τα κλειδιά τσ' Οβριάς, φέρτα τώρα, που τάξ' (που τα έχεις)». Τούδωσε τα κλειδιά και του είπε: «πάρτα Χριστιανέ' μ', κι' ο «Τζανταρμάς» πήρε τα κλειδιά και πήγε στο σπίτι της Γιαννιωτοεβραίας για το «πλιάτσικο, που μόλις είχε αρχίσει.

Το πρώτο «πλιάτσικο», διενεργήθηκε από κάποιους Γιαννιώτες πολίτες, στις περιουσίες των εβραϊκών σπιτιών και εμπορικών μαγαζιών, περίπου στις 3 το μεσημέρι της ίδιας μέρας, δηλαδή λίγες ώρες μετά τον εκτοπισμό των Εβραίων από τη πόλη. Οι Γερμανοί έδωσαν την άδεια στους πιο στενούς συνεργάτες τους να ανοίξουν τα μαγαζιά και να προχωρήσουν στο πλιάτσικο των αγαθών και σε οτιδήποτε άλλο ήταν χρήσιμο, ενώ ταυτόχρονα τους επέτρεψαν να ιδιοποιηθούν εβραϊκά σπίτια και μαγαζιά. Οι Γερμανοί από την πλευρά τους, πήραν ό,τι ήθελαν.

Ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου, Μιχαήλ Τσιμπρίς, που υπήρξε ο επίσημος συνεργάτης των Γερμανών έδωσε εντολή για την άμεση «διανομή» των εβραϊκών περιουσιών. Στους επόμενους μήνες η καταλήστευση των περιουσιακών στοιχείων των Γιαννιωτών Εβραίων συνεχιζόταν κανονικά από την οικονομική ελίτ της πόλης των Ιωαννίνων, αλλά και από τους δωσίλογους – συνεργάτες των ναζί, με την ανοχή και την συνεργασία της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης Ιωαννίνων.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης, αρκετοί Γιαννιώτες πολίτες που είχαν εγκατασταθεί στα έρημα σπίτια των εκτοπισμένων Εβραίων, με την ανοχή της δωσιλογικής Γενικής Διοίκησης Ηπείρου και των γερμανικών αρχών κατοχής, προχώρησαν στην τυπική και ουσιαστική νομιμοποίηση της κυριότητας των εβραϊκών σπιτιών, και έγιναν οι επίσημοι κάτοχοι αυτών των σπιτιών ή των εβραϊκών εμπορικών μαγαζιών. Η διαδικασία της νομιμοποίησης ήταν απλή, όπως αναφέρουν μαρτυρίες εκείνης της εποχής. Αρκούσε να καταθέσει κάποιος στην αρμόδια επιτροπή του Δήμου Ιωαννίνων, ότι κατοικούσε για μερικούς μήνες σε κάποιο έρημο εβραϊκό σπίτι, και πληρώνοντας το ποσό των τριών χρυσών λιρών Αγγλίας γινόταν πλέον νόμιμος κάτοχος με την σφραγίδα και την νομιμότητα της μεταπολεμικής Ελλάδας...

Fuß auf den Weg zu ihrem Geschäft. Sie war schon fast in der Nähe des Glas-Cafés angekommen, als sie die deutschen Lastwagen an sich vorbeifahren sah, beladen mit Menschen, den Janniotischen Juden, die gerade aus der Stadt abtransportiert wurden. Sie hielt an und schaute ihnen zu, denn sie hatte viele jüdische Freundinnen, die in ihrem Laden einkauften. Plötzlich hörte sie eine Stimme von den vorbeifahrenden Lastwagen, sie drehte sich um und sah eine ihrer Freundinnen auf dem Lastwagen, die ihr zurief: "Oh, Frau Rina, nimm die Schlüssel für mein Haus, damit du dich darum kümmern kannst", und sie warf ihr einen Satz Schlüssel zu und verschwand dann mit dem Lastwagen im Schneegestöber... Großmutter Rina ging in ihren Laden und hing die Schlüssel an einen Nagel an der Wand. Keine Stunde später erschien ein Gendarm im Laden und forderte sie auf: "Gib mir sofort die Schlüssel der Jüdin". Sie gab ihm die Schlüssel und der Gendarm nahm sie und ging zum Haus der Jüdin zum Plündern, das gerade begonnen hatte".

Die erste Plünderung des Eigentums der jüdischen Häuser und Geschäfte begann noch am selben Tag gegen 3 Uhr nachmittags, also wenige Stunden nach dem Abtransport der Juden aus der Stadt. Die Deutschen gaben ihren engsten Mitarbeitern die Erlaubnis, die Läden zu öffnen und Waren und alles andere Nützliche mitzunehmen, und erlaubten ihnen zugleich, sich die jüdischen Häuser und Geschäfte anzueignen. Die Deutschen ihrerseits nahmen sich, was sie wollten.

Der Generalgouverneur von Epirus, Michael Tsibris, der ein offizieller Kollaborateur der Deutschen war, ordnete die sofortige "Verteilung" des jüdischen Eigentums an. In den folgenden Monaten wurde die Plünderung des Vermögens der Juden von Ioannina wie üblich von der Wirtschaftselite der Stadt, aber auch von den Nazi-Kollaborateuren mit Duldung und unter Mitwirkung der deutschen Militärverwaltung von Ioannina fortgesetzt.

Unmittelbar nach der Befreiung der Stadt gingen einige Bürger von Ioannina, die sich mit Duldung der kollaborierenden Generalverwaltung von Epirus und der deutschen Besatzungsbehörden in den verlassenen Häusern der deportierten Juden niedergelassen hatten, dazu über, das Eigentum an den jüdischen Häusern formell und materiell zu legalisieren. Sie wurden so die offiziellen Eigentümer dieser Häuser oder jüdischen Geschäfte. Der Prozess der Legalisierung war den Zeugnissen dieser Zeit zufolge sehr einfach. Man musste lediglich dem zuständigen Ausschuss der Stadtverwaltung von Ioannina versichern, dass man seit einigen Monaten in einem verlassenen jüdischen Haus wohnte. Durch die Zahlung von drei Goldpfund Sterling wurde man dann zum legalen Eigentümer mit dem Siegel und der Legitimität des Nachkriegsgriechenlands...

Am 13. Mai 1944 sandte eine Behörde von Ioannina an die Generalverwaltung von Epirus das folgende Schreiben:

Στις 13 Μάϊου 1944, μια Δημόσια Υπηρεσία των Ιωαννίνων, στέλνει την ακόλουθη επιστολή προς την Γενική Διοίκηση Ηπείρου:

Κύριε Γενικέ Διοικητικά,

Λαμβάνομεν την τιμήν να φέρωμεν εις γνώσιν Υμών, ότι εις την αγοράν των Ιωαννίνων δεν υπάρχει θειϊκός χαλκός δια την κατά το τρέχον έτος καταπολέμεισιν του περονόσπορου... Δεδομένου ότι το μεγαλύτερον μέρος του εμπορίου του θειϊκού χαλκού, ευρίσκειται εις χείρας των Ισραηλιτών (Γιαννιωτών Εβραίων), παρακαλούμεν όπως διατάξητε ίνα η συγκεντρωθείσα και συγκεντρωθησομένη ποσότης θειϊκού χαλκού εκ των Ισραηλιτικών περιουσιών παραδοθή εις την Οργάνωσίν μας...

Δύο ημέρες αργότερα η ίδια Δημόσια Υπηρεσία επα- νέρχεται εκ νέου ζητώντας την παραχώρηση όλων των γεωργικών εργαλείων και μηχανημάτων και τυροκομικών προϊόντων, που βρίσκονται στα εβραϊκά μαγαζιά.

Στις 10 Ιουνίου 1944, ο Πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Ιωαννίνων υποβάλλει το ακόλουθο υπόμνημα – ιστορικό ντοκουμέντο – προς τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου:

Λαμβάνω την τιμήν να εκθέσω δια του παρόντος τας κάτωθι απόψεις μου, όσον αφορά τον τρόπον διαθέσεως εμπορευμάτων Ισραηλιτικών καταστημάτων, τας οποίας απόψεις, ερωτηθείς, εξέθεσα προφορικώς και εις τον κ. Ανώτερον Διοικητήν Χωροφυλακής Ηπείρου.

Παρακληθείς υπ' Υμών, εδέχθην να συμμετάσχω της έκτης Επιτροπής καταγραφής εμπορευμάτων.

Ο τομεύς μας περιελάμβανε 75 εν συνόλω καταστήματα τα πλείστα των οποίων είχαν ανοιχθή κατά το παρελθόν υπό προηγούμενων Επιτροπών, ως μας εδηλώθη, τινά ευρέθησαν τελείως κενά, άλλα με εμπόρευμα πλαττωμένον και τέλος άλλα είχαν καταληφθή υπό νέων επιχειρηματιών, μετ' έγκρισιν ή άνευ εγκρίσεως των αρμοδίων, χωρίς να γίνη διαπίστωσις πρότερον του περιεχομένου...

Εκ της αναμειξιάς μου ταύτης μοναδικής ως γνωστόν, απεκόμισα την εντύπωσιν, ότι τόσον η περισυλλογή όσον και η διάθεσις των εμπορευμάτων, δεν γίνονται κατά τρόπον κανονικόν και υπεύθυνον, αλλά είναι διεσπαρμένα, ως είναι τα εμπορεύματα εις καταστήματα μη έχοντα ουδεμίαν πλέον ασφάλειαν, είναι εκτεθειμένα εις πλείστους κινδύνους, αρκεί ν' αναφέρωμεν, ότι κατ'αυτάς και μόνον επί του τομέως του οποίου ενηργήσαμεν ημείς καταγραφήν εγένοντο δύο (2) διαρρήξεις.

Κατόπιν των ανωτέρω, υποδεικνύομεν την λήψιν των ακόλουθων μέτρων:

Σύστασιν άμεσον πέντε (5) κεντρικών πρατηρίων, κατά κατηγορίαν ειδών, ήτοι: α) υφάσματα, β) ψιλικά, γ) είδη κικκαλερίας, δ) σιδηρικά υαλικά και ε) υπόλοιπα πάσης φύσεως χρησιμοποιημένων προς τούτο των μεγαλύτερων και καλλιτέρων Ισραηλιτικών καταστημάτων...

Herr Generalgouverneur,

Wir haben die Ehre, Ihnen mitzuteilen, dass auf dem Markt von Ioannina kein Kupfersulfat für die Bekämpfung von Mehltau im laufenden Jahr verfügbar ist... Da der größte Teil des Handels mit Kupfersulfat in den Händen der Israeliten (Juden von Ioannina) liegt, bitten wir Sie, anzuordnen, dass die auf den israelitischen Grundstücken gesammelte Menge Kupfersulfat an unsere Organisation geliefert wird...

Zwei Tage später forderte dieselbe Behörde die Herausgabe aller landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen sowie der Käseprodukte aus den jüdischen Geschäften.

Am 10. Juni 1944 schickte der Vorsitzende des Handelsverbandes von Ioannina dem Generalkommandanten von Epirus folgendes Schreiben:

Ich erlaube mir, nachstehend meine Ansichten über die Art und Weise der Verteilung der Waren jüdischer Geschäfte darzulegen, die ich, nachdem ich darum gebeten wurde, auch dem Oberkommandierenden der Gendarmerie von Epirus mündlich vorgetragen habe.

Auf Ihre Einladung hin habe ich mich bereit erklärt, am sechsten Ausschuss für die Registrierung von Waren teilzunehmen.

Unser Sektor umfasste insgesamt 75 Läden, von denen die meisten in der Vergangenheit von früheren Ausschüssen eröffnet worden waren, wie uns mitgeteilt wurde, einige wurden völlig leer vorgefunden, andere mit nur noch wenigen Waren und wieder andere wurden von neuen Unternehmern besetzt, mit oder ohne Genehmigung der zuständigen Behörden, ohne vorherige Überprüfung des Inhalts...

Wie Sie wissen, habe ich den Eindruck gewonnen, dass sowohl der Abtransport als auch die Verteilung der Waren nicht regelmäßig und verantwortungsbewusst, sondern willkürlich erfolgt. Da sich die Waren in Geschäften befinden, die nicht mehr gesichert sind, sind sie einer großen Gefahr ausgesetzt. Es genügt zu sagen, dass es in dem Gebiet, über das wir Buch geführt haben, zwei Einbrüche gegeben hat.

In Anbetracht dessen schlagen wir vor, folgende Maßnahmen zu ergreifen:

Einrichtung von fünf (5) zentralen Geschäften nach Warengruppen, nämlich: a) Textilien, b) Kurzwaren, c) Eisenwaren, d) Metall – und Glasartikel und e) sonstige Waren aller Art, die von den größten und besten jüdischen Geschäften vertrieben wurden.

Einrichtung von dreiköpfigen Ausschüssen als Treuhänder, für jede Warengruppe jeweils einer, der Ihnen gegenüber absolut verantwortlich ist...

Einsetzung eines Ausschusses unter Ihrem ehrenwerten Vorsitz und sofortige Entscheidung über die Veräußerung aller Gegenstände...

Für die Fachgeschäfte, Blechwerkstätte usw. schlagen wir vor, alle vorhandenen Gegenstände zu erhalten, um sie zu versteigern, wie sie sind...



Σύστασιν τριμελών Επιτροπών, ως διαχειριστριών, ενός εκάστου πρατηρίου απολύτως υπευθύνων έναντι Υμών...

Σύστασις Επιτροπής, υπό την Υμετέραν Προεδρίαν και λήψις αμέσους αποφάσεως περί διαθέσεως απάντων των ειδών...

Δια τα επαγγελματικά καταστήματα, φανοποιεία κ.λ.π., προτείνομεν όπως, παραληφθούν τα τυχόν υπάρχοντα εις αυτά συναφή είδη, εκποιηθούν δια πλειστηριασμού ως έχουν...

Τέλος, δια τα είδη, άτινα δεν χρησιμοποιούνται υπό των λαϊκών τάξεων, να καθορισθή τιμή κατά τι μικρότερα της αγοραίας...

Ούτω, δια των ανωτέρω μέτρων, έστω και ήδη λαμβανομένων, καθ' ημάς, ποικίλοι φθοραί και δαπάναι περιτταί θ' αποφευχθούν... και θα παύση ασχολουμένη η κοινή γνώμη με την υπόθεσιν ταύτην, εις την οποίαν, ως έχει σήμερα η κατάσταση, βλέπει φανταστικές ίσως και πραγματικές ανωμαλίας.

Τρείς μήνες μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, ο «Αγωνιστής» δημοσιοποιεί στις 23 Ιανουαρίου 1945, την ανακοίνωση που εξέδωσε η VI Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ:

Περιήλθε σε γνώση μας ότι πολλοί πολίτες καταστρέφουν Ισραηλιτικές περιουσίες με το να αφαιρούν διάφορα υλικά από τα Ισραηλιτικά σπίτια πόρτες, παράθυρα, κεραμίδια κ.λ.π. Κάνουμε γνωστό ότι κάθε συλλαμβανόμενος, θα παραπέμπεται στο Στρατοδικείο και θα τιμωρείται αυστηρότατα.

Και δύο μέρες αργότερα δημοσιεύει την νεότερη ανακοίνωση του ΕΛΑΣ:

Φέρομεν σε γνώση του κοινού ότι η περιουσία των Ισραηλιτών διατελεί υπό μεσεγγύησιν του Ε.Λ.Α.Σ. και διαχειρίζεται υπό Επιτροπής υπαγομένη εις ΕΤΑ. (ΣΣ: «Επιμελητεία του Αντάρτη», ανθρωπιστική οργάνωση του ΕΑΜ) Όσοι κατά το διάστημα της κατοχής από του διωγμού των Ισραηλιτών μέχρι της απελευθέρωσης ηγόρασαν παρά των αρχών κατοχής ή άλλως πως κατέχουν είδη ανήκοντα στους παραπάνω να τα δηλώσωσι στην Επαρχιακή ΕΤΑ Γιαννίνων μέχρι την 25η τρέχοντος. Μετά την παρέλευσιν της άνω προθεσμίας πας ανακαλυπτόμενος κάτοχος τοιούτων ειδών θα συλλαμβάνεται και θα παραπέμπεται στο Στρατοδικείο σα σαμποταριστής του αγώνα.

Την 1η Απριλίου 1945, μέσα από ένα πρωτοσέλιδο δίστιπλο άρθρο αποκαλύπτει ο «Αγωνιστής» ονομαστικά τα έργα και τις ημέρες όλων αυτών που συμμετείχαν στην καταλήστευση των περιουσιακών στοιχείων κινητών και ακινήτων, της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων:

Με τον άνανδρο και βάρβαρο διωγμό των συμπολιτών μας Εβραίων η περιουσία τους έμεινε στο έρμαιο των διαφόρων Τσιμπρήδων – Φράντζηδων – πάτερ Αθανασίου κ'όλου αυτού του έντιμου συναφιού που σήμερα κόβεται και οδύρεται. Είναι γνωστό σε όλους πως οι Ισραηλιτες στα Γιάννενα είχαν στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων βιομηχανικού

Schließlich sollte für die Artikel, die nicht von der breiten Masse genutzt werden, ein Preis unterhalb des Marktpreises festgelegt werden...

Auf diese Weise werden durch die oben genannten Maßnahmen, auch wenn sie bereits ergriffen wurden, weitere Schäden und Kosten vermieden... und die öffentliche Meinung wird sich nicht mehr mit diesem Fall beschäftigen, in dem sie in der heutigen Situation imaginäre und vielleicht reale Unregelmäßigkeiten feststellt.

Drei Monate nach der Befreiung von Ioannina veröffentlicht die Zeitung Agonistis am 23. Januar 1945 die Bekanntmachung der 16. Brigade der ELAS:

Wir sind darauf aufmerksam geworden, dass viele Bürger israelitisches Eigentum zerstören, indem sie verschiedene Materialien aus israelischen Häusern, Türen, Fenster, Fliesen usw. entfernen. Wir geben bekannt, dass jede Person, die wegen solcher Vergehen verhaftet wird, vor das Militärgericht gestellt und streng bestraft wird.

Zwei Tage später veröffentlicht dieselbe Zeitung den nächsten Aufruf der 16. Brigade der ELAS:

Wir machen die Öffentlichkeit darauf aufmerksam, dass das Eigentum der Israeliten von der E.L.A.S. treuhänderisch verwahrt und von einem Ausschuss unter der Aufsicht der ETA (Humanitäre und logistische Organisation der Nationalen Volksbefreiungsfront – EAM) verwaltet wird. Alle Personen, die während der Besatzungszeit von der Verfolgung der Israeliten bis zur Befreiung von den Besatzungsbehörden Gegenstände gekauft oder sich anderweitig angeeignet haben, die zu den oben genannten gehören, sollten diese bis zum 25. Januar dieses Jahres beim ETA-Bezirk Ioannina anmelden. Nach Ablauf der oben genannten Frist wird jeder entdeckte Besitzer solcher Gegenstände verhaftet und als Saboteur des Kampfes vor das Militärgericht gestellt.

Am 1. April 1945 enthüllt Agonistis in einem Artikel auf der Titelseite namentlich die Taten aller, die an der Beschlagnahme des beweglichen und unbeweglichen Eigentums der jüdischen Gemeinde von Ioannina beteiligt waren:

Mit der feigen und barbarischen Verfolgung unserer jüdischen Mitbürger wurde ihr Eigentum der Gnade der verschiedenen Tsimpris – Frantzis – Pater Athanasios überlassen, dieser ehrlichen Clique, die heute so sehr jammert und klagt. Es ist allseits bekannt, dass die Israeliten in Ioannina den größten Teil der Produkte des industriellen Handels im Wert von Hunderten, wenn nicht Millionen von Goldpfund in ihren Händen hielten, und all dieser Besitz fiel in die Hände des Plünderungskomplexes... Der ehrenwerte Herr Giannis transportierte Dutzende vollbeladener Wagen mit Waren nach Athen und verkaufte sie. Seine Eminenz Bischof Spyridon vollbrachte die heilige Tat, einige Wagen mit Waren für Athen zu sammeln. Nachdem Pater Athanasios seine "Nichten"

εμπορίου αξίας εκατοντάδων αν όχι εκατομμυρίων χρυσών λιρών κι όλη αυτή η περιουσία περιήλθε στα χέρια του λωποδύτικου συγκροτήματος... Ο αξιότιμος κ. Γιαννής μετέφερε δεκάδες ολοκλήρων αυτοκινήτων εμπορευμάτων στην Αθήνα και τα πούλησε. Ο Σεβασμιώτατος Σπυρίδων πρόεβη στην αγιώτατη πράξη της περισυλλογής μερικών αυτοκινήτων εμπορευμάτων για την Αθήνα. Ο Πάτερ Αθανάσιος αφού επροίκασε όλες τις «ανεψιές» και «αδελφές» με μερικές χιλιάδες πήχεις υφασμάτων χασέδων, κάμποι και κάμποσων δεκάδων σερβιτσιών κατά προτίμηση πολυτελείας, μερίμνησε για τον πλουτισμό της Μητρόπολης και του σπιτιού του με άλλα εμπορεύματα που ανακάλυψε προ ολίγου η Πολιτοφυλακή. Ο κ. Φρόντζος δίπλα στα υψηλά του καθήκοντα δεν ξέχασε να εφοδιάσει και το σπίτι με μερικές δεκάδες κιβώτια από τα «ευτελή» αυτά πράγματα και έτσι στις γενόμενες έρευνες βρέθηκε το υπόγειο του γεμάτο από κάσσεσ υαλικών, σερβιτσιών, υφασμάτων, βενζινών κλπ... Κάποιος άλλος έντιμος κ. του συναφιού αφού ρήμαξε με τη σειρά του τις εβραϊκές αποθήκες, με την είσοδο του ΕΛΑΣ στα Γιάννενα βρέθηκε με μερικές εκατοντάδες τόπια στο σπίτι του και προνοώντας δυσάρεστα απρόοπτα τα τοποθέτησε στο νταβάνι ενός δημοσίου κτιρίου και όταν ανακαλύφθηκαν από την Ε.Π. προτίμηση να τηρήσει σιγή... Με την είσοδο του ΕΛΑΣ στα Γιάννενα, στις Ισραηλιτικές αποθήκες δεν έμειναν παρά διάφορα γυαλικά, χρώματα, και από τις χιλιάδες τόπια των υφασμάτων πάσης φύσεως μόνον μερικά κάμποι, ντρίλλια και ρετσίνας. Μάρτυρες και πειστήρια για αυτό, τα διάφορα πρωτόκολλα παραλαβής των αποθηκών που παρέδωσε η Επιτροπή καταμέτρησης από τους συμπολίτες Πατσέλη, Ζυγούρη, Πρωτοδίκης κ.λ.π στον ΕΛΑΣ... Αυτή είναι η πραγματικότητα και η αλήθεια για την Ισραηλιτική περιουσία...

Αντί επιλόγου

Ελάχιστοι Εβραίοι από τα Γιάννενα επέζησαν των στρατοπέδων συγκέντρωσης, άλλοι κατάφεραν να κρυφτούν ή να ενταχθούν στην αντίσταση και να πολεμήσουν τους κατακτητές. Επιστρέφοντας στην γενέτειρα τους βρήκαν τα σπίτια τους λεηλατημένα, κατεστραμμένα και κατειλημμένα από άλλους, από τους συμπολίτες τους, Χριστιανούς Γιαννιώτες. Για πολλούς και πολλές ξεκίνησε ένας νέος μαραθώνιος επιβίωσης και διεκδίκησης.



Ρόπτρο εξώπορτας σπιτιού στη πλατεία Μαβίλη με αλλοιωμένο το Άστρο του Δαυίδ. Türklopfen mit verunstaltetem Davidstern an der Eingangstür eines Hauses am Mavili Platz. Foto: privat

und "Schwestern" mit einigen Tausend Ellen Baumwoll – und Leinenstoff und einigen Dutzend vorzugsweise luxuriösen Geschirrs ausgestattet hatte, sorgte er für die Bereicherung der Metropolis und seines Hauses mit anderen Waren, die kürzlich von der Miliz entdeckt wurden. Herr Frotzos vergaß neben seinen hohen Pflichten nicht, das Haus mit ein paar Dutzend Kisten dieser "Billigwaren" zu versorgen, und so fand man bei den anschließenden Untersuchungen seinen Keller voller Kisten mit Glaswaren, ganzer Geschirrservice, Textilien, Benzin usw... Ein anderer ehrlicher Herr dieser Bande, nachdem er seinerseits mit dem Einzug der ELAS in Ioannina die jüdischen Lagerhäuser zerstört hatte, wurde mit einigen hundert Stoffballen in seinem Haus angetroffen und, unangenehme unerwartete Ereignisse vorwegnehmend, brachte er sie auf den Dachboden eines öffentlichen Gebäudes; als sie vom Regionalkomitee entdeckt wurden, zog er es vor zu schweigen. Beim Einzug der ELAS in Ioannina blieben in den jüdischen Lagerhäusern nur noch verschiedene Glaswaren, Farben und von den Tausenden Textilrollen aller Art nur noch wenige Ballen Baumwollstoffe übrig. Zeugen und Beweise dafür sind die verschiedenen Empfangsprotokolle der Lagerhäuser, die vom Zählkomitee, bestehend aus den Mitbürgern Patseli, Zygouris, Protodikis usw., an die ELAS übergeben wurden... Das ist die Realität und die Wahrheit über das israelische Eigentum...

Statt eines Nachworts

Wenige der Juden und Jüdinnen aus Ioannina überlebten die Konzentrationslager, andere konnten sich verstecken oder schlossen sich dem Widerstand gegen die Besatzer an. Die wenigen, die nach Ioannina zurückkehren, fanden ihre Häuser geplündert, zerstört und von ihren christlichen Mitbürgern besetzt. Für viele begann ein neuer Überlebens- und Restitutionsmarathon.

Griechenland war der erste europäische Staat, der

Η Ελλάδα ήταν το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος που αμέσως μετά την απελευθέρωση θέσπισε νόμους που προέβλεπαν την επιστροφή της ιδιωτικής περιουσίας, της κοινοτικής περιουσίας και της περιουσίας χωρίς κληρονόμους. Ο πρώτος τέθηκε σε ισχύ τον Νοέμβριο του 1944. Ωστόσο, η απροθυμία των μετέπειτα κυβερνήσεων να εφαρμόσουν αυτούς τους νόμους επιστροφής απαίτησε χρόνια και επίπονους αγώνες για να επιστρέψουν κάποιες εβραϊκές περιουσίες στους νόμιμους κατόχους και τους κληρονόμους τους.

Ο καιρός των μαρτύρων και των επιζώντων, που σημάδεψαν μια ολόκληρη εποχή, αρχίζει να φτάνει στο τέλος του, οι ελάχιστοι εναπομείναντες εν ζωή, φεύγουν από κοντά μας, έχοντας μιλήσει άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο για τα βιώματά τους στον εκτοπισμό, το Ολοκαύτωμα και την επιστροφή στη πατρίδα. Θεωρώ, ότι τους οφείλουμε να συνεχίσουμε την ιστορική έρευνα χωρίς ταμπού και αποσιωπήσεις.

Σίγουρα, τίποτα δεν θα πρέπει να ξεχαστεί. ♦

unmittelbar nach der Befreiung Gesetze über die Rückgabe von Privateigentum, Gemeinschaftseigentum und erbenlosem Vermögen erließ. Das erste Gesetz trat bereits im November 1944 in Kraft, ein korrigiertes Gesetz folgte kurz danach. Die zögerliche Umsetzung dieser Restitutionsgesetze durch die nachfolgenden Regierungen erforderte jedoch jahrelange und mühsame Kämpfe, bis wenigstens ein Teil der jüdischen Besitztümer an ihre rechtmäßigen Eigentümer und Erben zurückgegeben wurde.

Die Zeit der Märtyrer und Überlebenden, die eine ganze Epoche geprägt haben, geht zu Ende; die wenigen verbliebenen Überlebenden verlassen uns, einige haben weniger, andere mehr über ihre Deportationserfahrungen, den Holocaust und ihre Rückkehr in die Heimat gesprochen. Ich glaube, wir sind es ihnen schuldig, die historische Forschung ohne Tabus und Schweigen fortzusetzen.

Gewiss, nichts darf vergessen werden. ♦

Ο Αλέκος Ράπτης είναι ιστορικός ερευνητής και έχει γράψει εκτενώς για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τα Γιάννενα. Στη δουλειά του έχουν γίνει αναφορές στην Ελλάδα και το Εξωτερικό. Το 2006 βραβεύτηκε για το ρεπορτάζ της χρονιάς σε περιφερειακή εφημερίδα, με θέμα τον εκτοπισμό της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων. Έχει καταθέσει σε επιτροπές των υπουργείων Άμυνας και Δικαιοσύνης στην Ιταλία και τη Γερμανία αντίστοιχα, με θέμα τη διερεύνηση των εγκλημάτων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα.

Alekos Raptis ist Geschichtsforscher aus Ioannina. Er hat ausführlich über den Zweiten Weltkrieg in Ioannina und im Epirus publiziert. Seine Arbeiten wurden in Griechenland und im Ausland aufgegriffen. Im Jahr 2006 erhielt er für seine Reportage über die Vertreibung der jüdischen Gemeinde von Ioannina den Preis des Jahres einer Regionalzeitung. Er war Sachverständiger in staatlichen italienischen und deutschen Ausschüssen, die sich mit den Verbrechen während der Besatzungszeit in Griechenland befassten.

Γιωσέφ Ελιγιά – Ρωμανιώτης ποιητής και «αντιρρησίας» από τα Ιωάννινα

ANDREAS POLTERMANN

Ο Γιωσέφ Ελιγιά (1901-1931) ήταν ποιητής, μεταφραστής και ερευνητής του Ιουδαϊσμού. Ήταν ένας διανοούμενος που συγκρούστηκε με την εξουσία και επιδίωκε αυτήν τη σύγκρουση όλο και περισσότερο. Έτσι έγινε ένας αντιρρησίας, ένας αποστάτης.

Ο Ελιγιά γεννήθηκε στα Ιωάννινα, φοίτησε στην ιδιωτική σχολή της *Alliance Israélite Universelle*, στην οποία αργότερα εργάστηκε και ως δάσκαλος. Έκανε την εμφάνισή του ως ένθερμος σιωνιστής και αντιμιλιταριστής με τα νεανικά του ποιήματα. Στο ποίημα «Οι τρεις ραβίνοι» (1918) προβλέπει με προφητική βεβαιότητα την αναγέννηση του εβραϊκού λαού, και στο «Μιλταρισμός» (1920) κατακρίνει τον πόλεμο κατά της Τουρκίας και την εξύμνηση του στρατού. Εξαιτίας αυτών των ποιημάτων συγκρούστηκε με τις πολιτικές αρχές της πόλης.

Στη δεκαετία του 1920 στα Γιάννενα, έγινε μέλος μιας ομάδας φιλελεύθερων και σοσιαλιστών διανοουμένων που αγωνίζονταν μέσω διαλέξεων και άρθρων σε εφημερίδες για εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και δικαιότερη κατανομή του κοινωνικού πλούτου. Αυτή η δραστηριότητα τον έφερε και πάλι σε σύγκρουση με τις αρχές της πόλης, και αυτή τη φορά και με την ηγεσία της και της εβραϊκής κοινότητας. Το 1924 απολύθηκε από την θέση του ως δάσκαλος στην Alliance και φυλακίστηκε μαζί με ομοϊδεάτες του. Αποφυλακίστηκε μετά από ένα μήνα, αλλά έχασε όλους τους ιδιώτες μαθητές του μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η κοινότητά του τον περιθωριοποίησε. Χωρίς οικονομικά μέσα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την αγαπημένη του πόλη και το 1925 πήγε στην Αθήνα.

Στους Αθηναϊκούς λογοτεχνικούς κύκλους βρήκε την αναγνώριση που του είχε αρνηθεί η ιδιαίτερη πατρίδα του. Πολλά ποιήματά του δημοσιεύθηκαν σε



Josef Eliya – Romaniotischer Dichter und “Dissident” aus Ioannina

ANDREAS POLTERMANN

Josef Eliya war Dichter, Übersetzer und Erforscher des Judentums. Und er war ein Intellektueller, der mit den Autoritäten in Konflikt geriet und zunehmend auch den Konflikt suchte. So wurde er auch zum Dissidenten.

Eliya wurde 1901 in Ioannina geboren, ging zur Privatschule der *Alliance Israélite Universelle* und war dort für einige Jahre auch Lehrer. In seinen Jugendgedichten trat er als glühender Zionist und Antimilitarist in die Öffentlichkeit. Sein Gedicht “Die drei Rabbiner” (1918) sagt mit prophetischer Zuversicht die jüdische Wiedergeburt voraus. Im Gedicht “Militarismus” (1920) kritisierte er den Krieg gegen die Türkei und die Verherrlichung des Militärs.

Wegen beider Gedichte geriet er in Konflikt mit den politischen Autoritäten der Stadt.

In den 20er Jahren war er in Ioannina Mitglied einer Gruppe von liberalen und sozialistischen Intellektuellen, die sich in Vorträgen und Zeitungsartikeln für Bildungsreformen und für eine gerechtere Verteilung des gesellschaftlichen Reichtums einsetzten. Auch dieses Engagement brachte ihn in Konflikt mit den Autoritäten der Stadt und jetzt auch mit der Führung der jüdischen Gemeinde. 1924 wurde er als Lehrer der Alliance entlassen und kam mit Gleichgesinnten ins Gefängnis. Nach einem Monat wurde er wieder in die Freiheit entlassen,



Επάνω: Ο Γιωσέφ Ελιγιά νέος στις αρχές του 1920. Πηγή: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας. Der junge Josef Eliya in den 1920er Jahren, Quelle: Jüdisches Museum Griechenland.

Κάτω: Ο Ελιγιά στα τέλη του 1920. Eliya Ende der 1920er Jahre.

έγκυρα λογοτεχνικά περιοδικά, όπως ο *Νουμάς* και η *Νέα Εστία*. Πάνω απ' όλα, αναδείχθηκε ως μελετητής του Ιουδαϊσμού και μεταφραστής εβραϊκών κειμένων. Η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* «Πυρσός» του ανέθεσε τη συγγραφή των λημμάτων για τον Ιουδαϊσμό και την εβραϊκή λογοτεχνία. Έγραψε συνολικά 203 λήμματα για Εβραίους φιλοσόφους, ποιητές και καλλιτέχνες, ταλμουδιστές, ραβίνους, πολιτικούς και για θέματα που αφορούν τον Ιουδαϊσμό στην ιστορική, θρησκευτική, γλωσσική και πολιτιστική του μορφή και εξέλιξη. Λόγω του πρόωρου θανάτου του, ωστόσο, έφτασε μόνο μέχρι το γράμμα Κ.

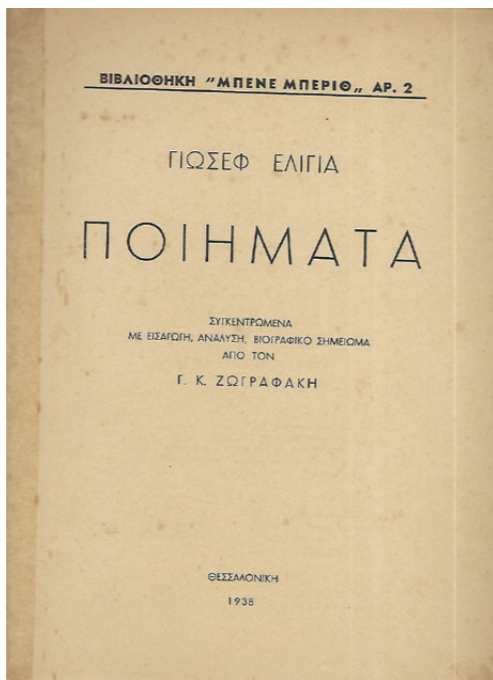
Η ιστορική έρευνα που διεξήγαγε ως μελετητής του Ιουδαϊσμού και συνεργάτης της εγκυκλοπαίδειας υπηρετούσε τον διαφωτισμό. Εγκατέλειψε τον εθνικοθρησκευτικό του ζήλο για τον νέο Σιωνισμό και επικέντρωσε την έρευνα του στην ανάδειξη των συνδετικών στοιχείων μεταξύ Ελληνισμού και Ιουδαϊσμού. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημά του «Ιησούς» όπου εντοπίζει την ενσυναίσθηση και υποστήριξη των αδυνάτων ως τα στοιχεία που, από εβραϊκή σκοπιά, συνδέουν τον Χριστιανισμό και τον Ιουδαϊσμό.

Οι πολυάριθμες μεταφράσεις του από τα εβραϊκά στα ελληνικά υπηρετούσαν επίσης αυτόν το σκοπό. Ο Ελιγιά μετέφρασε, μεταξύ άλλων, το Άσμα Ασμάτων, τα βιβλία της Ρουθ και του Ιώβ, τους προφήτες Ησαΐα και Ιωνά, τα ποιήματα του σεφραδίτη φιλοσόφου Ιούδα Χαλέβι από την Ανδαλουσία (1075-1141) και τα έργα εβραίων συγγραφέων άγνωστων μέχρι τότε στην Ελλάδα, όπως ο Μπιαλικ, ο Φρίσμαν και ο Τσερνισόφσκι.

Στο ποίημα «Ιησούς», που έγραψε το 1927, ο ποιητής απευθύνεται στον Ιησού ως «αδελφό» και του λέει:

«Δεν είσαι ο πρώτος, μήτε κι ο στερνός Εσταυρωμένος, γλυκέ Ιησού, στο Κόσμο αυτόν της πίκρας και του φτόνου.»

Σε αυτό, όπως και σε άλλα ποιήματα, ο Ελιγιά εξέφρασε την πικρία που ένιωθε για την εκδίωξη του από τα Πάνενα, για την οποία επέρριπτε την ευθύνη στους ηγέτες της εβραϊκής κοινότητας, κυρίως στον Σαμπεθάι Καμπιλί. Στο ποίημά του «Οι Φαρισαίοι» απεικονίζονται ως ρυθμικά προσευχόμενοι Φαρισαίοι που το «Σάββατο των Σαββάτων», το Γιουμ Κιπούρ, προσποιούνται στη συναγωγή ταπεινότητα και ζητούν άφεση αμαρτιών, αλλά στη καθημερινή ζωή εκμεταλλεύονται τους συμπολίτες τους. Ο Ελιγιά προλογίζει το ποίημα με τα λόγια του Χριστού σύμφωνα με το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο 23:13: «*Ουαί δέ υμίν, γραμματείς και Φαρισαίοι υποκριταί*». Και ο Ματθαίος συνεχίζει: «...*ὅτι κατεσθίετε τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι· διὰ τοῦτο λήψεσθε περισσότερον κρίμα.*»



verlor aber in kurzer Zeit alle Privatschüler. Seine Gemeinde boykottierte ihn. Mittellos sah er sich aus seiner geliebten Heimatstadt vertrieben und ging 1925 nach Athen.

Hier fand er in den Athener intellektuellen Kreisen die Anerkennung, die ihm in seiner Heimat verwehrt wurde. Seine Gedichte erschienen in renommierten Literaturzeitschriften wie *O Noumas* und *Nea Estia*. Vor allem trat er als Wissenschaftler des Judentums und Übersetzer hebräischer Texte hervor. Die *Große Griechische Enzyklopädie* betraute ihn mit der Abfassung der Einträge zum Judentum und zur hebräischen Literatur. Er verfasste 203 Einträge über jüdische Philoso-

phen, Dichter und Künstler, Talmudisten, Rabbiner, Politiker und Themen, die das Judentum in seiner historischen, religiösen, sprachlichen und kulturellen Ausprägung und Entwicklung betrafen. Wegen seines frühen Todes kam er jedoch nur bis zum Buchstaben K. Als Wissenschaftler des Judentums und Mitarbeiter der Enzyklopädie verband er historische Forschung mit dem Engagement für Aufklärung. Er gab seinen nationalreligiösen Eifer für das neue Zion auf. Sein Interesse galt jetzt der Vermittlung von Hellenismus und Judentum, in seinem Gedicht "Jesus" suchte er nach dem, was Christentum und Judentum aus jüdischer Sicht verbindet: Empfinden und Hilfe für die Schwachen.

Auch seine zahlreichen Übersetzungen aus dem Hebräischen ins Griechische dienten diesem Ziel. Eliya übersetzte u.a. das Hohelied, die Bücher Ruth und Hiob, die Propheten Jesaja und Jona, die Gedichte des sephardischen Philosophen Judah Halevi aus Al-Andalus (1075-1141) und die Werke bis dahin in Griechenland unbekannter hebräischer Autoren wie Bialik, Frishman und Tchernichovsky.

Im Gedicht "Jesus" (1927) spricht der Dichter Jesus als "Bruder" an und sagt zu ihm:

"Du bist weder der erste noch der letzte, der zu kreuzigen ist / süßer Jesus, in dieser Welt voller Bitterkeit und Neid."

Hier und in anderen Gedichten brachte Eliya die bittere Erfahrung seiner Vertreibung aus Ioannina zum Ausdruck. Er sah sie als Werk der führenden Autoritäten der jüdischen Gemeinde, allen voran von Sabethai Kabilis. Sein Gedicht "Die Pharisäer" setzt sie als Pharisäer ins Bild, die am "Sabbat der Sabbate", am Yom Kippur, dem Tag der Abbitte, in der Synagoge Demut und Abbitte heucheln, und alltags ihre Mitbürger ausbeuten. Dem Gedicht stellt Eliya nach Matthäus 23, 13 die Christusworte voran: "*Weh euch, weh euch, Schriftgelehrte und Pharisäer, ihr Heuchler*". Bei Matthäus heißt es weiter: "...die ihr der Witwen Häuser fresset und lange Gebete vorwendet!"

Και πάλι είναι οι αδύναμοι από την σκοπιά των οποίων μιλάει ο Ελιγιά και για τους οποίους ελπίζει, όταν στο τέλος θα ραγίσει ο θρόνος των ισχυρών:

Οι Φαρισαίοι

(Σαββάτο Σαββάτων)
«Ουαί, Ουαί Υμίν Γραμματείς και Φαρισαίοι Υποκριταί» (Χριστός)

Ω Φαρισαίοι κυρτοί, προσευχηθείτε!
Μες στα λευκά σεντόνια τυλιγμένοι,
βουίζετε χλομοί, ταπεινωμένοι,
στον Κύριο Σεβαώτ που σας ακούει.

Τ' αρνιά κι οι λύκοι αθώα συναπαντιούνται
στο ίδιο μαντρί την άγια τούτη μέρα
μα τι, πλάι στο κατώφλι σας κι αν αύριο
το σφαχτάρι θα γλυκοσπαρταρά;...

Ω Φαρισαίοι κυρτοί, προσευχηθείτε!
Ημέρα φοβερή κι ιερής μετάνοιας.
Κι ο Κύριος Σεβαώτ δικαιοκριτής,
του Αφεντικού το δίκιο δεν ξεχνά.

... Σε μιαν άκρη σοβαρός ο τραπεζίτης,
με τη ματιά στη Βίβλο καρφωμένη,
αψελλίζει της Μετάνοιας το τροπάρι
κι έχει χλομή, χλομότατη θωριά...

Ω Φαρισαίοι κυρτοί, προσευχηθείτε!
Κι είναι το βιος καλά σιγουρευμένο.
Ταπεινωμένος σήμερα είν' ο σκλάβος,
κι είν' οι θεοί σας σκιάχτρα φοβερά!

... Γύρω κάποιος Ντουινιάς τραντάζει,
κάποια ρομφαία πύρινη σπιθίζει...
Μα ω Φαρισαίοι κυρτοί, γιατί φοβάστε;
Κι είν' ο σκλάβος χλομός και ταπεινός.

... Κάτω απ' τα πόδια σας, σαν κάποιος θρόνος
να ραΐζει. Τι χλομιάσατε, ω γενναίοι;
Τι τρέμετε; Καλά 'στε βυθισμένοι,
ω Φαρισαίοι κυρτοί, στην Προσευχή!...

Στην Αθήνα, ο Ελιγιά πήρε πτυχίο από την Γαλλική Σχολή των Αθηνών με το οποίο μπορούσε να διδάξει γαλλικά σε δημόσια σχολεία. Το 1930 διορίστηκε καθηγητής Γαλλικών σε ένα Γυμνάσιο του Κιλκίς, μιας επαρχιακής πόλης στη βόρεια Ελλάδα. Όμως η ζωή στην επαρχία τον απομόνωσε και τον απέκοψε από την πνευματική ζωή της Αθήνας. Επιπλέον αναγκάστηκε να εργάζεται στο γυμνάσιο κάτω από συνθήκες διακρίσεων. Ο διευθυντής του γυμνασίου απαιτούσε από αυτόν, ως τον μοναδικό Εβραίο στο σχολείο, να χρησιμοποιεί το ελληνικό επώνυμο και παρατσούκλι του πατέρα του, Καπούλιας, και όχι το εβραϊκό του όνομα. Ο Ελιγιά έγινε θύμα της πολιτικής του γλωσσικού εξελληνισμού που ακολουθήθηκε αυστηρά στη βόρεια Ελλάδα.

Wieder sind es die Schwachen, aus deren Perspektive Eliya spricht und für die er Hoffnung hegt, wenn am Ende der Thron der Herrschenden zu bersten scheint:

Die Pharisäer

(Sabbat der Sabbate)
"Wehe, wehe euch Schriftgelehrte und Pharisäer, Heuchler" (Christus)

Oh, ihr geduckten Pharisäer, betet!
Eingehüllt in weiße Laken,
sprecht blass, demütig,
zu dem Herrn Shebaot, der euch erhört.

Die Lämmer und die Wölfe treffen sich unschuldig
Im selben Stall an diesem heiligen Tag;
Doch was ist, wenn morgen vor eurer Haustür
das Schlachtopfer zittert?

Oh, ihr geduckten Pharisäer, betet!
Furchtbar der Tag der heiligen Buße.
Und der Herr Shebaot, der Rechtsprechende,
das Recht des Chefs vergisst er nicht.

... An einer Ecke sitzt ernst der Bankier,
den Blick fest auf die Bibel gerichtet,
er leiht das Gebet der Buße
er sieht blass, sehr blass aus...

Oh, ihr geduckten Pharisäer, betet!
Euer Vermögen ist wohlversichert.
Gedemütigt ist der Sklave heute,
und eure Götter sind furchterregende Vogelscheuchen!

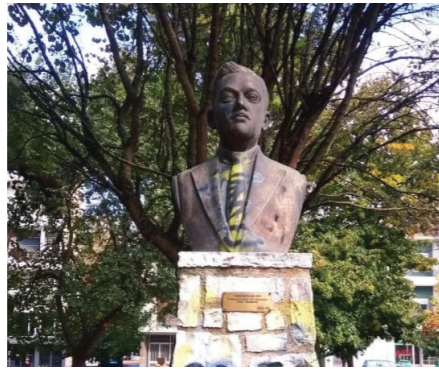
... Um euch eine Welt erschüttert, sie wankt,
ein feuriges Schwert funkelt...
Aber warum, ihr geduckten Pharisäer, habt ihr Angst?
Und der Sklave ist blass und demütig.

... Unter euren Füßen, als würde ein Thron bersten,
... Wieso verblasst ihr, tapfere Männer?
Wieso zittert ihr? Seid getrost versunken,
oh ihr geduckten Pharisäer, ins Gebet!...

(eigene Arbeitsübersetzung)

In Athen graduierte Eliya an der École Française d'Athènes. Mit seinem Abschluss konnte er an einer staatlichen Schule Französisch-Lehrer werden. 1930 fand er an einem Gymnasium in der nordgriechischen Provinzstadt Kilikis die ersehnte Anstellung. Doch das Leben in der Provinz isolierte ihn, es schnitt ihn vom intellektuellen Leben in Athen ab. Zudem musste er am Gymnasium unter diskriminierenden Bedingungen arbeiten. Der Schuldirektor verlangte von ihm als einzigem Juden an der Schule, dass er den griechischen Nachnamen und

Η προτομή του Γιώσεφ Ελιγιά στο Άλσος των Ποιητών των Ιωαννίνων, έργο του καλλιτέχνη Νικόλας, 1966.
Die Büste von Josef Eliya im "Hain der Poeten" von Ioannina. Werk des Künstlers Nikolas, 1966.



Spitznamen seines Vaters Kapoulas benutzte und nicht seinen hebräischen Namen. Eliya wurde Opfer der in Nordgriechenland rigoros verfolgten Sprachpolitik der Hellenisierung.

Zu Beginn des zweiten Quartals des Schuljahres 1930-31 erkrankte er an Typhus. Er beantragte eine Beurlaubung aus gesundheitlichen Gründen, die ihm jedoch verweigert wurde. So verschlechterte sich sein Gesundheitszustand schnell und er kehrte zu seiner Mutter nach Athen

zurück. Dort verstarb er am 19. Juli im Krankenhaus "Evangelismos" mit 29 Jahren.

In seinem kurzen Leben hat Josef Eliya ein erstaunlich vielseitiges Werk geschaffen. Seine Gedichte und seine Übersetzungen haben die griechische Literatur und Sprache bereichert. Seine Beiträge zur Judaistik in der griechischen Enzyklopädie leisteten Pionierarbeit. Er war unbequem und mutig und ist viel zu jung gestorben. Seine Geburtsstadt Ioannina ehrt ihn heute, indem sie den Teil der Megali Rouga, der zentralen Straße, die vor dem Krieg nach dem Zionisten Max Nordau benannt war, zur Josef-Eliya-Straße gemacht hat. ♦

Στις αρχές του δεύτερου τριμήνου του σχολικού έτους 1930-31, αρρώστησε από τύφο και ζήτησε άδεια για λόγους υγείας, η οποία όμως απορρίφθηκε. Η υγεία του επιδεινώθηκε ραγδαία και έτσι επέστρεψε στην μητέρα του στην Αθήνα, όπου πέθανε στις 19 Ιουλίου στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός» σε ηλικία 29 ετών.

Στη σύντομη ζωή του, ο Γιώσεφ Ελιγιά δημιούργησε ένα εκπληκτικά πολύπλευρο έργο. Τα ποιήματα και οι μεταφράσεις του εμπλούτισαν την ελληνική γραμματεία και γλώσσα. Η συμβολή του στις εβραϊκές σπουδές ήταν πρωτοποριακή. Ήταν ένας άνθρωπος θαρραλέος που δεν βολεύτηκε και που πέθανε πάρα πολύ νέος. Σήμερα, η γενέτειρά του Ιωάννινα τον τιμά, μετονομάζοντας τμήμα της Μεγάλης Ρούγας, του κεντρικού δρόμου που πριν από τον πόλεμο έφερε το όνομα του σιωνιστή Μαξ Νόρνταου, σε οδό Γιώσεφ Ελιγιά. ♦

Μωυσής Ελισάφ – Αποχαιρετισμός σε έναν ιδιαίτερο άνθρωπο

ΟΛΓΑ ΔΡΟΣΟΥ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΗΣ

Στις 17 Φεβρουαρίου 2023, απεβίωσε ο Μωυσής Ελισάφ σε ηλικία 69 ετών. Η εκλογή του ως δήμαρχος Ιωαννίνων το 2019 καθώς και ο πρόωρος θάνατός του προκάλεσαν συγκίνηση πέρα από τα εθνικά σύνορα. Πολλά άρθρα και ομιλίες πριν και μετά τον θάνατό του εξήραν το έργο και την προσωπικότητά του. Ο θάνατός του αποτελεί ανεκτίμητη απώλεια για την πόλη του και για όλη την Ελλάδα.

Και εμείς συγκινηθήκαμε όταν μάθαμε για τον θάνατο του Μωυσή Ελισάφ. Λίγους μήνες πριν τον θάνατό του είχαμε την ευκαιρία να τον συναντήσουμε στα αγαπημένα του Πάννενα και να μιλήσουμε μαζί του. Τον συναντήσαμε τον Σεπτέμβριο του 2022 με μια ομάδα 30 νέων και των συνοδών τους στο πλαίσιο μιας ελληνογερμανικής ανταλλαγής νέων με θέμα «Στα ίχνη της κοινής ιστορίας», κατά την οποία δουλέψαμε πάνω στο θέμα της κοινής μνήμης της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα, και ειδικότερα στην Ήπειρο. Σε αυτήν τη σύντομη συνάντηση, ο Μωυσής Ελισάφ μας έκανε μεγάλη εντύπωση.

Ο Ελισάφ μας υποδέχτηκε στη συναγωγή των Ιωαννίνων, την συναγωγή «του», της οποίας ήταν πρόεδρος επί 17 χρόνια. Καθίσαμε στα έδρανα δεξιά και αριστερά του κεντρικού άξονα και ακούγαμε τις εξιστορήσεις του για τη ιδιαίτερη ιστορία και τον πολιτισμό της κοινότητάς του, των Ρωμανιωτών Εβραίων – που ήταν άγνωστη στους περισσότερους από εμάς –, για την ιστορία της οικογένειάς του και την δική του πορεία.

Οι Ρωμανιώτες ζουν στην περιοχή περίπου 2.000 χρόνια, μας εξήγησε. Υιοθέτησαν από νωρίς την ελληνική γλώσσα και ανέπτυξαν έναν

Moisis Elisaf – Abschied von einem besonderen Menschen

OLGA DROSSOU, JOANNIS STYLIANIDIS

Am 17. Februar 2023 ist Moisis Elisaf mit 69 Jahren gestorben. Seine Wahl 2019 zum Bürgermeister von Ioannina, aber auch sein früher Tod fanden Beachtung über die nationalen Grenzen hinweg. In zahlreichen Reden und Artikeln vor und nach seinem Tod wird seine außergewöhnliche Persönlichkeit gewürdigt. Sein Ableben sei ein unschätzbare Verlust für seine Stadt und für ganz Griechenland.

Auch uns berührt der Tod von Moisis Elisaf. Wenige Monate vor seinem Tod hatten wir Gelegenheit, ihm in seiner geliebten Stadt Ioannina zu begegnen und mit ihm zu sprechen. Wir trafen ihn im September 2022 im Rahmen eines deutsch-griechischen Jugendaustausches zum Thema "Auf den Spuren der gemeinsamen Geschichte" mit einer Gruppe von 30 jungen Menschen und ihren Begleitpersonen, die in Epirus zusammengekommen waren, um

an der geteilten Erinnerung an die deutsche Besatzungszeit in Griechenland zu arbeiten mit Fokus auf die Region Epirus. In dieser kurzen Begegnung hat Moisis Elisaf uns sehr beeindruckt.

Elisaf empfing uns in der Synagoge von Ioannina, deren Vorsitzender er seit 17 Jahren war. Wir nahmen auf den Bänken rechts und links der Mittelachse Platz und folgten seinen Erzählungen über die einzigartige Geschichte und Kultur seiner Gemeinschaft, der romaniotischen Juden – die für die meisten von uns unbekannt war –, über die Geschichte seiner Familie und über sich.



Foto: privat

ιδιαίτερο πολιτισμό. Οι θρησκευτικές τελετές και τα έθιμά τους διαφέρουν από εκείνες των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων. Μας μιλάει από τη «Μπιμά» της συναγωγής, τον διακοσμημένο άμβωνα με κόκκινο βελούδο και κεντημένο με το Άστρο του Δαυίδ, που βρίσκεται στη δυτική πλευρά απέναντι στο ιερό της Τορά.

Οι γονείς του Ελισάφ γλίτωσαν από τον εκτοπισμό της Εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων διαφεύγοντας εγκαίρως μέσω Χαλκίδας στη Σμύρνη και από εκεί στην Παλαιστίνη. Λίγοι Εβραίοι Γιαννιώτες κατάφεραν να κρυφτούν στην Αθήνα ή πολέμησαν στα βουνά με τους αντάρτες εναντίον των δυνάμεων κατοχής. Οι περισσότεροι όμως συνελήφθησαν νωρίς το πρωί της 25ης Μαρτίου 1944 στα Γιάννενα και στη συνέχεια εκτοπίστηκαν στο στρατόπεδο θανάτου Άουσβιτς-Μπιρκενάου. Από τα 2.000 μέλη της εβραϊκής κοινότητας, μόνο 112 επέζησαν και ακόμη λιγότεροι επέστρεψαν στη γενέτειρά τους. Στο ερώτημά μας, τι αντιμετώπισαν οι επιζώντες που επέστρεψαν, αν μπόρεσαν να γυρίσουν στα πατρικά τους σπίτια και να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους, ο Ελισάφ δεν θέλησε να σταθεί και να μιλήσει πολύ για τη μοίρα τους, που βρήκαν τα σπίτια τους και τα υπάρχοντα της οικογένειας τους σε αλλωνών χέρια. Ανέφερε ότι πολύ γρήγορα μετά την απελευθέρωση το ελληνικό κράτος ψήφισε νόμους για την επιστροφή των προσφύγων στους Εβραίους επιζώντες και παραδέχτηκε ότι οι νόμοι δεν εφαρμόστηκαν, όπως θα έπρεπε, κυρίως λόγω της αντίστασης των νέων ιδιοκτητών. Αντί για τα προβλήματα στην απελευθερωμένη αλλά κατεστραμμένη και φτωχή Ελλάδα, ήθελε να μας μιλήσει για τις απάνθρωπες συνθήκες πείνας, φόβου και αυθαιρεσίας, κάτω από τις οποίες οι άνθρωποι ζούσαν κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και για τον αγώνα που έδωσαν για την επιβίωση τους, που τους οδήγησε να ενεργήσουν και να υιοθετήσουν συμπεριφορές που σήμερα θα απορρίπταμε ως ανήθικες και παράνομες. Ο Μωυσής Ελισάφ θέλησε να στρέψει την προσοχή μας στην άβυσσο της ανθρώπινης ψυχής, στο «κακό» μέσα μας, το οποίο μπορεί να αναπτυχθεί στον καθένα σε συνθήκες κακουχίας και αυθαιρεσίας. Δεν τον ενδιέφερε να κρίνει απλά από τη σκοπιά εκείνων που ζουν σήμερα σε συνθήκες άνεσης και ελευθερίας. Δεν ήθελε να μιλήσει για αυτά που μας χωρίζουν, αλλά για αυτά που μας ενώνουν.

Πολλοί από τους επιζώντες Γιαννιώτες μετανάστευσαν στο Ισραήλ ή στις ΗΠΑ. Οι γονείς του Ελισάφ, όμως, επέστρεψαν στα Γιάννενα από το Τελ Αβίβ και τόλμησαν μια νέα αρχή. Για λίγα χρόνια, αναγκάστηκαν να βολευτούν σε ένα δωμάτιο στο σπίτι που τους ανήκε. Εκεί γεννήθηκε το πρώτο και μοναδικό παιδί τους, ο Μωυσής, το 1954. Όπως και τα περισσότερα Εβραϊόπουλα της γενιάς του, μεγάλωσε χωρίς παπούδες, γιαγιάδες, θείους και θείες. Αυτό το γεγονός, ομολόγησε, ήταν για τον ίδιο μια καθοριστική ανάμνηση των παιδικών του χρόνων. Αφού τελείωσε το σχολείο, σπούδασε Ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αργότερα έγινε καθηγητής Γενικής Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Αφιέρωθηκε στη διδασκαλία και την έρευνα, και συγχρόνως περιέθαλπε δωρεάν ασθενείς δύο φορές την εβδομάδα

Die Romanioten leben seit etwa 2.000 Jahren in der Region, erklärte er uns. Sie haben die griechische Sprache angenommen und entwickelten eine eigenständige Kultur. Ihre religiösen Riten und Bräuche unterscheiden sich von jenen der anderen jüdischen Gemeinden. Er sprach zu uns von der “Bima”, der mit Samt und Davidstern verkleideten Kanzel “seiner” Synagoge, die im Westen dem Toraschrein auf der Ostseite gegenüber liegt.

Elisafs Eltern waren der Deportation der jüdischen Gemeinde von Ioannina durch ihre Flucht entgangen. Über Chalkida waren sie nach Izmir und von dort nach Palästina geflohen. Andere konnten sich in Athen verstecken oder kämpften in den Bergen mit den Partisanen gegen die Besatzer. Doch der größte Teil der jüdischen Gemeinde von Ioannina wurde am frühen Morgen des 25. März 1944 verhaftet und dann ins Todeslager Auschwitz-Birkenau deportiert. Von den etwa 1.870 Deportierten überlebten nur etwa 112. Noch weniger kehrten in ihre Heimatstadt zurück. Über unsere Frage, was die Überlebenden bei ihrer Rückkehr vorgefunden haben, ob sie zurück in ihre Häuser und zu ihrem früheren Leben finden konnten, wollte Elisaf nicht lange sprechen. Er vermied es, auf das Schicksal der Rückkehrer einzugehen, die vielfach nicht in ihre Häuser einziehen konnten, weil andere darin wohnten und ihre Sachen an sich genommen hatten. Er würdigte, dass der griechische Staat sehr schnell nach der Befreiung ein Gesetz für die Restitution von Eigentum an die jüdischen Überlebenden verabschiedet hat, räumte aber ein, dass es, nicht zuletzt wegen des Widerstands der neuen Besitzer, nicht gut umgesetzt wurde. Wichtiger als über die Probleme im befreien, aber zerstörten und armen Griechenland war es Elisaf, über die unmenschlichen Zustände von Hunger, Angst und Willkür zu sprechen, unter denen die Menschen während des deutschen Besatzungsterrors leben mussten und die sie in ihrem Überlebenskampf zu Handlungen und Einstellungen veranlassten, die wir heute als unmoralisch und widerrechtlich zurückweisen würden. Mosis Elisaf wollte unseren Blick auf die Abgründe der menschlichen Seele lenken, auf das Böse in uns, das unter den Bedingungen von Not und Willkür in jedem gedeihen kann. Das einfache Urteil vom Standpunkt der heute in komfortablen und freiheitlichen Verhältnissen Lebenden war nicht seine Sache. Er wollte nicht über das Trennende, sondern über das Vereinende sprechen.

Viele der Überlebenden aus Ioannina wanderten nach Israel oder in die USA aus. Elisafs Eltern jedoch kehrten von Tel Aviv nach Ioannina zurück und wagte den Neuanfang. Für ein paar Jahre mussten sie sich im eigenen Haus mit einem Zimmer begnügen. Hier wurde 1954 ihr erstes und einziges Kind, Moisis, geboren. Er wuchs, wie die meisten anderen jüdischen Kinder, ohne Großeltern, Onkel und Tanten auf. Das, gestand er, war für ihn eine prägende Kindheitserinnerung. Nach der Schulzeit studierte er Medizin an der Universität von Athen und wurde später Professor für Allgemeinmedizin an der Universität von Ioannina. Er widmete sich der Lehre und der Forschung, behandelte aber auch in einer von ihm gegründeten Einheit

σε μια μονάδα που ίδρυσε στο πανεπιστημιακό νοσοκομείο. «Φρόντισα τον μισό πληθυσμό των Ιωαννίνων για πάνω από 40 χρόνια».

Ο ενεργός πολίτης

Ο Μωυσής Ελισάφ αγαπούσε την πόλη του και ως ενεργός πολίτης προσέφερε συμμετέχοντας πολλά χρόνια στο Δημοτικό Συμβούλιο. Στις δημοτικές εκλογές του 2019, μαζί με άλλους, ίδρυσε την ανεξάρτητη παράταξη «Ιωάννινα – Νέα Εποχή» και έθεσε υποψηφιότητα για δήμαρχος. Την εκλογική του συμμαχία στήριξαν προσωπικότητες από ένα ευρύ πολιτικό φάσμα και μετά από μια πολύ στενή αναμέτρηση, εξελέγη από το κέντρο της κοινωνίας. «Είχα επιτυχία επειδή ήμουν γνωστός για το έργο μου, επειδή οι άνθρωποι με εμπιστεύονταν ως γιατρό και ως άνθρωπο. Αλλά εκλέχθηκα παρόλο που είμαι Εβραίος. Είμαι ο πρώτος και πιθανότατα θα είμαι ο μοναδικός Εβραίος δήμαρχος στην Ελλάδα για πολλά χρόνια». Σε μια χώρα που σχεδόν ταυτίζει την ελληνικότητα με τη ορθόδοξη θρησκεία, η εκλογή του δεν ήταν κάτι το αυτονόητο. «Γιατρέ μου, σε ψήφισα και μετά πήγα στον παπά και εξομολογήθηκα», του ομολόγησε μια ηλικιωμένη κυρία.

Ο Ελισάφ υποβάθμιζε την καχυποψία και εκθρόνηση που εκδηλώθηκαν απέναντι του κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας. Και βέβαια υπήρξαν αντισημιτικές δηλώσεις, αλλά αυτές προέρχονταν από αμετανόητους οπισθοδρομικούς, οι οποίοι δυστυχώς υπάρχουν ακόμη, όπως μας είπε. Ο ίδιος κατέβηκε στις εκλογές πρωτίστως ως Έλληνας που είναι και Εβραίος.

Την πολιτική σημασία της εκλογής του ανέλαβε να αναδείξει το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας τονίζοντας: «Για τον ελληνικό εβραϊσμό, η επιτυχία του Μωυσή Ελισάφ αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της εβραϊκής ζωής τόσο στην πόλη των Ιωαννίνων όσο και στην Ελλάδα, καθώς για πρώτη φορά εκλέγεται δήμαρχος ένας Έλληνας εβραϊκής θρησκείας. Ένα επίτευγμα που προκαλεί θαυμασμό και συγκίνηση. Οι πολίτες των Ιωαννίνων έδειξαν ότι καταδικάζουν το μίσος που προκαλεί η μισαλλοδοξία και ο αντισημιτισμός και ότι εκτιμούν τον άνθρωπο ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις...».

Ο «πολιτισμικός» Εβραίος

«Πάντως», πρόσθεσε ο Μωυσής Ελισάφ, «προσωπικά δεν είμαι θρήσκος. Για μένα, ο Ρωμανιώτικος Εβραϊσμός είναι μια πολιτιστική παράδοση, οι αξίες και τα έθιμα της οποίας αξίζει να διατηρηθούν. Η κοινότητά μας δεν έχει μόνιμο ραβίνο. Από όλες τις εβραϊκές γιορτές, γιορτάζουμε μόνο λίγες, και φυσικά το Γιουμ Κιπούρ, την Ημέρα της Εξιλέωσης, την ύψιστη εβραϊκή γιορτή.» Μείναμε έκπληκτοι και μπερδευτήκαμε λίγο. Δεν τηρούν οι θρησκευτικές κοινότητες της διασποράς συνήθως πιο αυστηρά τους θρησκευτικούς κανόνες; Για την Ρωμανιώτικη Κοινότητα των Ιωαννίνων αυτό προφανώς δεν ισχύει. Καλλιεργεί την εβραϊκή πολιτιστική παράδοση χωρίς να ακολουθεί πιστά τους θρησκευτικούς κανόνες. Σε αυτό μοιάζουν οι

der Universitätsklinik zweimal die Woche ambulant und kostenfrei Patienten. “Ich habe die Hälfte der Bevölkerung von Ioannina über 40 Jahre behandelt.“

Der aktive Bürger

Moisis Elisaf liebte seine Stadt und wollte sie voranbringen. Als aktiver Bürger engagierte er sich im Stadtrat. Bei den Kommunalwahlen 2019 entschied er sich für das Amt des Bürgermeisters zu kandidieren. Er gründete mit anderen die unabhängige Koalition “Ioannina – Neue Ära” und kandidierte als ihr Spitzenkandidat. Unterstützt wurde sein Wahlbündnis von Persönlichkeiten eines breiten politischen Spektrums. In einer ganz knappen Stichwahl wurde er aus der Mitte der Gesellschaft gewählt. “Erfolg hatte ich, weil ich durch meine Arbeit bekannt war, weil man mir als Arzt und Mensch vertraute. Gewählt wurde ich aber auch, obwohl ich Jude bin. Ich bin der erste und werde wohl für einige Zeit auch der einzige jüdische Bürgermeister Griechenlands sein.” In einem Land, das Griechentum und christliche Orthodoxie nahezu gleichsetzt, war seine Wahl keine Selbstverständlichkeit. “Herr Doktor, ich habe dich gewählt und dann bin ich zum Popen gelaufen, um zu beichten”, gestand ihm eine ältere Frau.

Elisaf spielte das Misstrauen und die Anfeindungen herunter, die ihm im Wahlkampf entgegengebracht wurden. Er habe sich in erster Linie als Grieche zur Wahl gestellt, der auch Jude sei. Antisemitische Äußerungen habe es sicherlich gegeben, aber sie kamen von den Ewiggestrigen, die es leider immer noch gebe. Dem Zentralrat der Juden Griechenlands blieb es überlassen, die politische Bedeutung der Wahl von Moisis Elisaf herauszustellen: “Für das griechische Judentum stellt der Erfolg von Moisis Elisaf einen Meilenstein in der Geschichte des jüdischen Lebens sowohl in der Stadt Ioannina als auch in Griechenland dar, da zum ersten Mal ein Grieche jüdischer Religion zum Bürgermeister gewählt wurde. Ein Erfolg, der Bewunderung und Rührung hervorruft. Die Bürger von Ioannina haben gezeigt, dass sie den durch Intoleranz und Antisemitismus hervorgerufenen Hass verurteilen und den Wert eines Menschen unabhängig von seinem religiösen Glauben schätzen...”.

Der Kultur-Jude

“Übrigens,” sagte uns Moisis Elisaf, “persönlich bin ich nicht religiös. Für mich ist das romaniotische Judentum eine Kulturtradition, deren Werte und Riten es wert sind, erhalten zu werden. Unsere Gemeinde hat keinen ständigen Rabbi. Von allen jüdischen Festen begehen wir nur wenige, darunter natürlich das Jom Kippur Fest, den Tag der Versöhnung und den höchsten jüdischen Feiertag.” Wir sind erstaunt und auch ein wenig irritiert. Sind Religionsgemeinschaften in der Diaspora nicht oft sogar streng gläubig? Doch für die romaniotische Gemeinde von Ioannina gilt das offenbar nicht. Ihre Mitglieder pflegen die Kul-



Ρωμανιώτες με πολλούς από εμάς, που γιορτάζουμε τις χριστιανικές γιορτές ως πολιτιστική παράδοση χωρίς να είμαστε θρησκευόμενοι/ες.

Ενώ το κινητό του τηλέφωνο χτυπούσε αδιάκοπα, ο Μωυσής Ελισάφ δεχόταν τις ερωτήσεις μας και απαντούσε φιλικά, προσεκτικά, χωρίς να απορρίπτει καμία ερώτηση ως ανόητη ή ακατάλληλη. Τι είχε να πει για το γεγονός ότι οι σφαγές και οι λεηλασίες χωριών που διέπραξαν οι Γερμανοί κατά τη διάρκεια της κατοχής χαρακτηρίζονται στην Ελλάδα ως «Ολοκαυτώματα»; Στη Γερμανία, και όχι μόνο, ο όρος χρησιμοποιείται αποκλειστικά για το χαρακτηρισμό της συστηματικής εξόντωσης των Ευρωπαίων Εβραίων από τους Ναζί και εκφράζει τη μοναδικότητα αυτού του εγκλήματος. Μήπως ο όρος «ελληνικά ολοκαυτώματα» σχετικοποιεί αυτό το έγκλημα; «Εμείς μιλάμε για τη Σοά, τη μεγάλη καταστροφή, όχι για Ολοκαύτωμα. Το Ολοκαύτωμα έχει θρησκευτική σημασία». Εξάλλου, είναι θέμα των Χριστιανών, το πώς θα ονομάσουν αυτά τα εγκλήματα πολέμου. Εδώ μας μιλάει ο Μωυσής Ελισάφ, ο Εβραίος, του οποίου οι παππούδες και οι γιαγιάδες και άλλοι 10 συγγενείς δεν επέστρεψαν από το Άουσβιτς.

Τον ρωτήσαμε αν θα ήθελε να προσφέρει κάτι ακόμη για τη μνήμη των πολλών Γιαννιωτών Εβραίων που χάθηκαν, για παράδειγμα επιτρέποντας την τοποθέτηση «Λίθων Μνήμης» (Stolpersteine), όπως γίνεται σε πολλές πόλεις της Ευρώπης. «Σε καμία περίπτωση, όχι όσο είμαι εγώ δήμαρχος!», μας απάντησε – ίσως γνωρίζοντας, ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρξαν ενστάσεις σε αυτό το πρότζεκτ και ότι ο Δήμος τελικά δεν επέτρεψε σε μια Πρωτοβουλία Πολιτών την τοποθέτηση Λίθων Μνήμης στο πεζοδρόμιο μπροστά στα σπίτια που κατοικούσαν Εβραίοι θύματα του Ολοκαυτώματος. Και πάλι μπερδευτήκαμε...

Ως δήμαρχος, ο Ελισάφ δεν θέλει να εγείρει δύσκολα ζητήματα ιδιοκτησίας που θα μπορούσαν να διχάσουν την πόλη. Επιδιώκει στην πόλη του όλοι οι πολίτες να θεωρούν την εβραϊκή κληρονομιά ως μέρος της πλούσιας πολιτιστικής παράδοσης της. Όπως στη Θεσσαλονίκη επί δημαρχίας Μπουτάρη δόθηκε έμφαση στη σεφαραδίτικη κληρονομιά της ως πολιτιστική αξία και

tur des Judentums, ohne selbst strenggläubige Juden und Jüdinnen zu sein. Darin sind sie vielen von uns ähnlich, wenn wir die christlichen Feste als Kulturtradition feiern, ohne gläubige Christen zu sein.

Während sein Mobiltelefon unablässig läutete, stand Moisis Elisaf uns Rede und Antwort. Freundlich, zugewandt, keine Frage als dumm oder ungehörig zurückweisend. Was er dazu sage, dass die von Deutschen während der Besatzungszeit begangenen Massaker und Brandschatzungen in Griechenland "Holocausts" genannt werden. In Deutschland, und nicht nur dort, sei der Begriff für die systematische Vernichtung der europäischen Juden von den Nazis reserviert. Er bringe die Einmaligkeit dieses Verbrechens zum Ausdruck. Werde er durch den Begriff "griechische Holocausts" nicht relativiert? "Wir sprechen von Shoah, von der großen Katastrophe, nicht von Holocaust. Holocaust hat eine religiöse Bedeutung." Im Übrigen sei es Sache der Christen, wie sie diese Kriegsverbrechen benennen. Da spricht zu uns der Jude Moisis Elisaf, von dessen Familie die Großeltern und weitere 10 Verwandte nicht aus Auschwitz zurückkehrten.

Wir fragten, ob er denn mehr für die Erinnerung an die vielen jüdischen Opfer von Ioannina tun wolle, etwa indem er das Verlegen von Stolpersteinen erlaube, wie es in vielen europäischen Ländern geschehe. "Auf gar keinen Fall, nicht solange ich Bürgermeister bin!", antwortete er - vielleicht wissend, dass in Thessaloniki dieses Projekt umstritten war und dass die Kommune einer Bürgerinitiative das Verlegen von Stolpersteinen vor den Wohnhäusern von Holocaustopfern schließlich nicht erlaubt hatte. Wieder sind wir irritiert... Als Bürgermeister will Elisaf nicht heikle Eigentumsfragen aufwerfen, die die Stadt spalten könnten. Er will seine Stadt insgesamt zu einem Ort machen, in dem die Bürger und Bürgerinnen das jüdische Erbe als Teil einer reichen kulturellen Tradition der Stadt betrachten. Wie zuvor schon Bürgermeister Boutaris in Thessaloniki das sephardische Erbe der Stadt als kulturellen Wert und Attraktion für den internationalen Kulturtourismus herausgestellt hat, so soll das auch in Ioannina geschehen. Elisaf möchte, dass Menschen von überall nach Ioannina kommen, die Geschichte der Romanioten kennenlernen und somit die Erinnerung an die Shoah und das romanio-tische Kulturerbe erhalten bleiben.

Der Demokrat und Humanist...

In seinen Antworten und Reden zitierte er gerne europäische – griechische, französische und auch deutsche (Thomas Mann) – Schriftsteller, die dazu beigetragen haben, dass sich in Europa eine demokratische Regierungsform entwickeln konnte, die das Recht auf Leben sichert und deren Repräsentanten öffentlicher Kontrolle unterliegen. In seiner Rede zum Jahrestag des von der Wehrmacht begangenen Massakers von Kommeno im August 1943 fasste Elisaf zusammen: Der Sinn unseres Erinnerns heute besteht darin, "das Wesentliche des Gestern zu retten. Und was das Wesentliche ist, liegt auf der Hand: Die Demokratie ist die einzige Regierungsform, die das Recht auf Leben

έγινε πόλος έλξης για τον διεθνή πολιτιστικό τουρισμό, το ίδιο θέλει να συμβεί και στα Γιάννενα. Θέλει να έρχονται στα Γιάννενα άνθρωποι από παντού, να μαθαίνουν την ιστορία των Ρωμανιωτών και έτσι η μνήμη της Σοά και η ρωμανιώτικη πολιτιστική κληρονομιά να διατηρηθούν στο μέλλον.

Ο δημοκράτης και ουμανιστής...

Στις ομιλίες και τις απαντήσεις του παρέπεμπε σε Ευρωπαίους συγγραφείς – Έλληνες, Γάλλους ακόμη και Γερμανούς όπως ο Τόμας Μαν – οι οποίοι συνέβαλαν στο να αναπτυχθεί η δημοκρατική διακυβέρνηση στην Ευρώπη. Στην ομιλία του το 2020 κατά την επέτειο της σφαγής στο Κομμένο που διέπραξε η Βέρμαχτ τον Αύγουστο του 1943, τόνισε: «Ο σκοπός της μνήμης σήμερα είναι να διασώσουμε το ουσιώδες του χθες. Και είναι προφανές ποιο είναι το ουσιώδες: η δημοκρατία είναι το μόνο πολίτευμα που σέβεται το δικαίωμα στη ζωή, και το δικαίωμα στην ελευθερία». Η εμπειρία της εθνικοσοσιαλιστικής δικτατορίας που ξαπλώθηκε στην Ευρώπη είναι η αφορμή για την ευρωπαϊκή ενοποίηση και η μνήμη είναι η κινητήρια δύναμη για την διατήρηση και εμπάθυνση της ευρωπαϊκής δημοκρατίας.

Τώρα αυτός ο καλός άνθρωπος και δημοκράτης δεν είναι πια μαζί μας. «Ένας άνθρωπος που μας δίδαξε όλους για την ηθική και τον σεβασμό. Φιλικός στη συμπεριφορά του και στην καρδιά του, ειρηνοποιός», τον εξήρη ο Μητροπολίτης Μάξιμος στην κηδεία του.

Σε πολλές περιπτώσεις, τα ονόματα που μας δίνονται δεν είναι τυχαία – προέρχονται από τις πολιτιστικές παραδόσεις των οικογενειών μας και συνδέονται με αξίες και ρόλους που μας συνοδεύουν στο ταξίδι της ζωής μας και τα οποία συχνά αντιλαμβανόμαστε ως ηθική υποχρέωση. Αυτό ίσως ισχύει και στην περίπτωση του Μωυσή Ελισάφ. Στα εβραϊκά, Μωυσής σημαίνει «αυτός που ανασύρεται από το νερό», αλλά και αυτός που «φέρει κάποιον πίσω» και τον σώζει. Οι γονείς του Ελισάφ διέφυγαν εγκαίρως και επέζησαν από τη Σοά. Ο γιος τους Μωυσής «ανέσυρε» τη μνήμη της Σοά και την έφερε πίσω στην πόλη του, στην ελληνική και διεθνή δημοσιότητα, προσφέροντας έτσι μεγάλη υπηρεσία στην ιστορία των Ρωμανιωτών και την δημοκρατία στην πόλη του, την Ελλάδα και την Ευρώπη. Θα μας λείψει... ♦

Η Όλγα Δρόσου συμμετείχε στον σχεδιασμό και την οργάνωση της ελληνογερμανικής ανταλλαγής νέων τον Σεπτέμβριο 2022 στην Ήπειρο και ήταν υπεύθυνη συνοδός μαζί με άλλους της ομάδας.

Ο Ιωάννης Στυλιανίδης εκπονεί διδακτορική έρευνα με θέμα την «Η αναπαράσταση των Εβραίων στον Ελληνικό Τύπο» στη Σχολή Εβραϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Χαϊδελέβργης.



respektiert. Und das Recht auf Freiheit." Die Erfahrung der nationalsozialistischen Diktatur über Europa ist der Grund der europäischen Einigung und die Erinnerung stärkt die Motivation für die Erhaltung und Vertiefung der Europäischen Demokratie.

Jetzt ist dieser Menschenfreund und Demokrat nicht mehr unter uns. "Ein Mann, der uns alles über Moralität und Respekt gelehrt hat. Freundlich im Umgang und in seinem Herzen, ein Friedensstifter", pries ihn Metropolit Maximos bei der Beisetzung.

In vielen Fällen sind die Namen, die uns zugewiesen werden, nicht zufällig; sie entstammen der kulturellen Tradition unserer Familien und werden mit Werten und Rollen verknüpft, die uns auf unserem Lebensweg begleiten und die wir oft als eine moralische Verpflichtung empfinden. So kann es auch bei Moisis Elisaf gewesen sein. Im Hebräischen bedeutet Moses "der aus dem Wasser Gezogene", aber auch "der Heraufziehende", im weiteren Sinne, der jemanden zurückholt und rettet. Seine Eltern sind rechtzeitig geflüchtet und haben die Shoah überlebt. Ihr Sohn Moisis hat die Erinnerung an die Shoah in seine Stadt "zurückgeholt" und damit der Geschichte der Romanioten in der griechischen und internationalen Öffentlichkeit und der Demokratie in seiner Stadt, in Griechenland und in Europa einen großen Dienst erwiesen. Er wird uns fehlen... ♦

Olga Drossou war an der Planung und Organisation des deutsch-griechischen Jugendaustausches im September 2022 in Epirus beteiligt und leitete mit anderen die Gruppe.

Ioannis Stylianides schreibt eine Dissertation zum Thema "Die Darstellung der Juden in der griechischen Presse" an der Hochschule für Jüdische Studien Heidelberg - Universität Heidelberg. Er war Teilnehmer des deutsch-griechischen Jugendaustausches im September 2022.

Ο Exantas Berlin e.V. είναι ένας ελληνογερμανικός σύλλογος που ιδρύθηκε το 2005 με έδρα το Βερολίνο. Σκοπός του συλλόγου είναι η προώθηση του ελληνικού πολιτισμού στη Γερμανία και του ελληνογερμανικού διαλόγου. Με αυτό το σκοπό διοργανώνει εκδηλώσεις και συζητήσεις για πολιτικά και πολιτιστικά θέματα και εκδίδει το δίγλωσσο περιοδικό «εξάντας» με δύο τεύχη το χρόνο.

Exantas Berlin e.V. ist ein griechisch-deutscher Verein, der 2005 mit Sitz in Berlin gegründet wurde. Sein Ziel ist die griechische Kultur in Deutschland und den deutsch-griechischen Austausch zu fördern. Hierzu organisiert er Veranstaltungen und Diskussionen über kulturelle und politische Themen und gibt zweimal im Jahr die Zeitschrift "εξάντας" heraus.



Γιατί Εξάντας;

Ο εξάντας, όργανο που χρησιμοποιούσαν οι ναυτικοί για να προσδιορίσουν τη θέση τους και να προσανατολιστούν στην αβέβαιη ανοιχτή θάλασσα, αποτελεί το σύμβολο για της αποστολής του συλλόγου: να συμβάλει στην αναζήτηση θέσεων και προσανατολισμού στο περίπλοκο πεδίο των ελληνογερμανικών σχέσεων.

Warum Exantas?

Der "Εξάντας", zu Deutsch: Sextant, ein Instrument, das den Seeleuten zur Bestimmung ihres Standorts und zur Orientierung auf dem unsicheren offenen Meer dient, ist das Symbol für den Auftrag des Vereins: Beiträge zu liefern zur Positionssuche und Orientierung auf dem unübersichtlichen Gebiet der deutsch-griechischen Beziehungen.



IMPRESSUM

Herausgeber / Εκδότης

Exantas Berlin e.V. - gemeinnütziger Verein
Deutsch-griechischer Verein für Information und
Debatte zu Politik, Bildung, Wissenschaft, Sprache,
Kunst und Kultur

ISSN 1865-6692

Anschrift / Διεύθυνση

Grebenhainer Weg 13a
D-13435 Berlin

Web: www.exantas.de

E-mail: info@exantas.de

Bank: Piraeus Bank S.A.

IBAN: DE90 5242 0600 0156 4530 17

BIC: ABGRDEFF

Verantwortlich i.S.d.P. / Υπεύθυνος έκδοσης

Vassileios Papadopoulos, Vorsitzender Exantas e.V.

Redaktion des Heftes / Σύνταξη τεύχους

Olga Drossou
Dr. Andreas Poltermann

Lektorat / Επιμέλεια

Matilda Carasso-Kanvasiadis
Panos Vadaloukas

Satz und Layout Vivian Juri

Druck / Τυπογραφείο Saxoprint

Auflage 600

Erscheinungsjahr / Δημοσίευση

Juli 2024

Ιούλιος 2024

Förderung

Das Heft wurde gefördert mit Mitteln der
Berliner Landeszentrale für politische Bildung.



Lizenz

Die Texte in diesem Heft unterliegen folgender
Linenz: CC-BY-ND



Bilder und Fotos sind von dieser Lizenz ausgenommen.

Studiengang Neogräzistik (Bachelor, Master) an der Freien Universität Berlin ab Wintersemester 2024/2025

- ☛ Du interessierst Dich für Sprachen, Geschichte und Literatur?
- ☛ Du suchst nach einem Studiengang mit griechischem Schwerpunkt in einer europäischen Perspektive?
- ☛ Du hast eine persönliche oder familiäre Beziehung zu Griechenland und willst entsprechende Fachkenntnisse erwerben?
- ☛ Du möchtest an einer Exzellenzuniversität studieren, die das Fach Neogräzistik in allen Studienvarianten im Bachelor und Master anbietet?

Kombiniere Neogräzistik als Kern- oder Nebenfach mit weiteren **Bachelor-Studienangeboten** der Freien Universität Berlin, lerne die neugriechische Sprache und mache dich in engem Austausch mit Fachexpert*innen mit der Geschichte, Literatur und Kultur Griechenlands und Zyperns vertraut. Oder erwirb im **Masterstudiengang** forschungsnah Kenntnisse und Fertigkeiten aus dem breiten Spektrum der Neogräzistik und profitiere von der internationalen Ausrichtung des Studiums. Ein hochwertiges und breites Netzwerk, Begeisterung und Vielfalt machen die Berliner Neogräzistik rund um das Centrum Modernes Griechenland (CeMoG) aus.



Quelle: Flickr.com — By Naviny [CC BY-SA 2.0]
Der Eingang des Tempels des Dionysos, Naxos

Ausführliche Informationen und Bewerbung:

www.fu-berlin.de/neograezistik

www.osa.fu-berlin.de/neograezistik/start/startseite/index.html

